

3

Sociologický časopis



Ročník 36 (2000)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Vladimír Krivý, *Sociologický ústav SAV, Bratislava*
Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Ivo Možný, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*
Miroslav Novák, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Miloslav Petrusek, *Univerzita Karlova, Praha*
Ladislav Rabušic, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Jadwiga Šanderová, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Ilja Šrubař, *Univerzita Friedricha Alexandera, Erlangen-Norimberk, BRD*
Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Mark Worthington, *anglický redaktor*,
Jiří Voženílek, *technický redaktor*, Klára Šáňová, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje Předplatné tisku, s.r.o., tel. 0800 167 235. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PT, doručovatel tisku a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti přijímá redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 39 Kč, roční předplatné 156 Kč. F 4901.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele v ČR 98 Kč, pro členy MČSS 60 Kč, roční předplatné 196 Kč, pro členy MČSS 120 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce. MK ČR 7212.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA. Obsahy obou časopisů (od roku 1993) jsou uveřejněny na Internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

STATI

<i>Philippe de Lara: Jeden sociologický přelud: „sociální konstrukce skutečnosti“</i>	259
<i>Georg Vobruba: Měnová unie, sociální politika a problém redistribuce</i>	275
<i>Petr Mareš: Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení</i>	285
<i>Tomáš Kostelecký: Navrhované změny volebního zákona vzešlé z dodatků „opoziční smlouvy“ v roce 2000 a jejich možné důsledky</i>	299

ESEJ

<i>Tomáš Katrňák: Moderní partnerské vztahy a jejich proměny v době pozdní modernity</i>	307
--	-----

STUDENTI PÍŠÍ

<i>Kateřina Nedbálková: Subkultura homosexuálů v Brně</i>	317
---	-----

RECENZNÍ STAŤ

<i>Luba Králová: Sociologie rodiny. Ku knize Iva Možného</i>	333
--	-----

RECENZE

<i>T. Eggeling: Umbruch zur Moderne? (K. Müller)</i>	343
<i>Robert F. Murphy: Úvod do kulturní a sociální antropologie (J. Grygar)</i>	346
<i>Ivo Možný: Proč tak snadno... (M. Hájek)</i>	347
<i>P. Pavlínek: Economic Restructuring and Local Environmental Management (Z. Vajdová)</i>	349
<i>Jacques Commaille, F. Singly (ed.): La question familiale en Europe (P. Horská)</i>	353
<i>Raymond Boudon, Mohamed Cherkaoui and Jeffrey Alexander (eds.): The Classical Tradition in Sociology (M. Rajčanová)</i>	355
<i>Ruth Benedictová: Kulturní vzorce (J. Grygar)</i>	358
<i>Christopher Lord: Politika (M. Lux)</i>	359
<i>Jan Kořenský: Proměny myšlení o řeči (O. Šoltys)</i>	363
<i>Jitka Ortová: Kapitoly z kulturní ekologie (M. Lapka)</i>	364
<i>J. Hraba, Z. Pechačová, O. F. Lorenz: Deset rodin po 10 letech (D. Sýkorová)</i>	365
<i>Andrzej Kaleta: Rewitalizacja obszarów rustykalnych Europy (V. Majerová)</i>	367
<i>Piotr Sztompka: Trust. A Sociological Theory (D. Ryšavý)</i>	371

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Z činnosti Masarykovy české sociologické společnosti (E. Rendlová)</i>	375
<i>Seminář MČSS „České zemědělství v rozvoji venkova: adaptace na evropský model“ (E. Kučerová, P. Maříková)</i>	376
<i>Výzkum hodnot, víry a religiozity (L. Prudký)</i>	378
<i>Mezinárodní konference „Philosophy and Social Sciences“ 2000 (M. Hrubec)</i>	381

ANOTACE

383

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název statí v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 2222 1761, (02) 2222 0098-0101, 1. 217, 218, fax (02) 2222 0143, e-mail sreview@soc.cas.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetised bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Jeden sociologický přelud: „sociální konstrukce skutečnosti“

PHILIPPE DE LARA*

École nationale des ponts et chaussées, Paris, France

A Sociological Mirage: "The Social Construction of Reality"

Abstract: This article discusses the rule of methodological scepticism in contemporary French social thought. The author examines in this particular context the school of 'social constructivism', and how this school reflects some very old questions: the tension between the individual and collective dimension of the social being, the objective (i.e. real) existence of socially constructed institutions, what kind of relation exists between the consciousness of social agents and how they 'construct' the external world. This article was originally published in French by the review *Le Débat* (No. 97, November-December 1997).

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 3: 259-274)

*) Stať, kterou zde přinášíme (*Un mirage sociologique. La "construction sociale de la réalité"*), vyšla v revui *Le Débat*, č. 97, listopad-prosinec 1997, s. 114-129. Vyvolala dosti ostrou kritiku z pera sociologa Philippa Corcuffa (je autorem knihy *Les Nouvelles Sociologies. Constructions de la réalité sociale*, Paris, Nathan 1995), který se ohradil proti některým tvrzením, obsaženým ve statí de Lary, a navíc vyslovil podezření, že celá stať je nesena nepřiznaným politickým (ideologickým) postojem svého autora. Corcuffova odpověď vyšla rovněž v revui *Le Débat*, listopad-únor 1999, s. 112-120. Na Corcuffovu kritiku odpověděl de Lara článkem nazvaným „Nouvelle sociologie ou vieille philosophie?“ (Nová sociologie, nebo stará filozofie?) v témže čísle revue *Le Débat*, s. 121-129. Přinášíme tento článek jako velice zajímavý a podnětný příspěvek do diskuse o epistemologickém a ontologickém statutu toho, co běžně označujeme jako *sociální skutečnost*, tedy do diskuse, jež je zajímavá jak pro sociology, tak pro historiky a filozofy, a to nejen z teoreticko-poznávacího hlediska. Otázka, zda je naše *poznání* pouhým *konstruktem*, či zda vskutku poznáváme *skutečnosti*, je nepochybně stejně stará, jako jsou staré filozofie a věda. Nicméně se znovu rozofořela, a to nejen v sociologii a společenských (sociálních) vědách: tato diskuse není navíc významná jen pro francouzské společenské vědy a filozofii. Diskuse o *konstruktivismu* zasahuje i přírodní vědy, jak ukazuje mimo jiné obsáhlá kritická recenze knihy filozofa Iana Hackinga *The social construction of what?* (Harvard University Press 1999) z pera Stevena Weinberga, nositele Nobelovy ceny za fyziku 1979, dopisujícího člena britské Royal Society, uveřejněná pod ironickým názvem „Could we live without quarks?“ v *Times Literary Supplement* z 18. února 2000, jež podrobuje kritice snahu sociálního konstruktivismu relativizovat vědecké poznání. Vstup Iana Hackinga a Stevena Weinberga do diskuse o sociálním konstruktivismu rovněž přispěl k tomu, aby se redakce *Sociologického časopisu* rozhodla uveřejnit de Larův článek na svých stránkách.

Za svolení k uveřejnění českého překladu statí děkuje redakce autorovi revui *Le Débat* a *Filosophickému časopisu*, pro nějž P. Horák článek původně přeložil.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu Prof. Philippe de Lara, L.A.T.T.S., ENPC, 6-8 av. Blaise Pascal – Cité Descartes, F-77455 Marne la Vallée Cdex 2, fax +331 6415 3847, e-mail de_Lara@descartes.enpc.fr

Konstrukcionistické souhvězdí

Po éře soupeřících a vítězných paradigmat – opírajících se nicméně převážně o durkheimovskou tradici – zažívají francouzské společenské vědy dobu pochybností. Reflexivní a „epistemologická“ aktivita je stejně intenzivní jako za zářných chvil strukturalismu, jenže už nejde o proslulý zlom s překonanou minulostí. Od „kritického obrátu“ k „návratu aktéra“ se objevují nebo znovu objevují klasikové, i tradice anglosaské sociologie. Německá sociologie (Dilthey, Weber, Simmel) přestala být předmětem teze Raymonda Arona,¹ aby se stala součástí idejí přítomnosti. Existuje znepokojení jak nad balkanizací předmětů bádání a teorií, tak nad obnoveným výskytem radikálních a současně starých aporií: jak na sebe navazují osobní a kolektivní dimenze sociálního bytí? Jaká je objektivita institucí? Co implikuje vztah, vlastní vědám o člověku, mezi poznávajícím vědomím a vědomím aktérů?

Jedna formulace soustřeďuje do sebe pro mnohé naděje na vyjasnění, spojené s uvedenými otázkami, totiž formulace: „sociální konstrukce skutečnosti“. Pro některé je to teoretický program, pro jiné větný obrat, používaný takřka bezmyšlenkovitě, nicméně „sociální konstrukce“ zaplavila učené projevy. Od „strukturalistického konstruktivismu“ Pierra Bourdieu, jenž zůstává trvale věrný jisté novodurkheimovské tematice autority sociální věci, po různé školy „interakce“, inspirované fenomenologií nebo pragmatismem (Goffman, etnometodologie) přes sociologie „ospravedlnění“ (Habermas, Luc Boltanski) dochází k utváření „konstruktivistického souhvězdí“, jež shromažďuje velice rozmanité proudy a nabízí jim sjednocující ohnisko, o němž se soudí, že překoná „stále více sterilizující protiklady“² a že poskytne společný jazyk a společné perspektivy.

Předností diskursu o sociální konstrukci je skutečnost, že si vypůjčil již běžný slovník, stejně pohodlný jako neškodný, který se přirozeně vloudí do pera historika nebo sociologa, když hovoří o faktech nebo procesech, jež jsou dílem jednání lidí. Nejde o nic jiného než o nálepku, označující „konstrukce“ velice rozmanité povahy: mluví se o konstrukci francouzské národní identity, o evropské konstrukci nebo křesťanské za vlády

1) Rozumí se nikoli velká doktorská disertace Raymonda Arona [Aron 1986], nýbrž tzv. doplňující teze, dříve potřebná k získání titulu *docteur ès lettres* [Aron 1969]. Spolu s uvedenými autory věnoval Aron pozornost ještě Rickertovi. Jak vyplývá z titulu knihy, zabýval se jimi jako představiteli určitých filozofií dějin a jejich předpokladů: kritikou historického rozumu u Diltheye, logikou dějin a filozofií hodnot u Rickerta, filozofií života a logikou dějin u Simmela, mezemi historické objektivity a filozofií volby u Webera, jak to naznačují názvy jednotlivých kapitol. Svou doplňkovou tezi tedy Aron nevěnoval uvedeným autorům a autoritám německé filozofie a sociologie přelomu 19. a 20. století primárně jako teoretikům sociologického poznání, nýbrž jako teoretikům historického poznání. Je ovšem pravda, že zájem o sociologii Maxe Webera provázal R. Arona po celý život, v této souvislosti stačí připomenout jeho monumentální knihu [Aron 1967] a četné zmínky v jeho Pamětech [Aron 1983] (pozn. překl.).

2) Podle formulace Philippa Corcuffa v nedávné syntéze o *Nových sociologiích* [Corcuff 1995: 8], kde představuje velmi přehlednou kartografii „konstrukcí sociální skutečnosti“, jejich filiací a jejich rozmanitosti. Toto „souvězdí“ zahrnuje podle Ph. Corcuffa mimo již uvedené autory také díla Norberta Eliase a Anthonyho Giddense, antropologii vědy a techniky Michela Callona a Bruno Latoura, ekonomii konvencí, práce z politických věd, jež se snaží skoncovat s tím, co se jim jeví jako naivní „pozitivismus“ jejich oboru.

Karla Velikého, o historické a legendární konstrukci podoby Karla Velikého.³ Zde nejde o žádnou teorii, leč snad o dílčí teorie, které vysvětlují specificky každý z těchto procesů. Něco jiného je, když se „konstrukce“ stane *teoretickým* konceptem. „Konstrukce sociální skutečnosti“ představuje heslo, které dává pevnou podobu jedné velké ambici. Nejde zde o málo, protože se usiluje o obnovení základů společenských věd, o to, aby konečně dospěly k statutu přísné vědy.

Přesto bych zde chtěl obhajovat názor, že pojem sociální konstrukce skutečnosti neplní a nemůže splnit naděje do něho vkládané, že je zdrojem nejasností, které by bylo vhodné si ušetřit. Stručně řečeno, za prvé sociální konstrukce skutečnosti představuje protichůdný koncept, jakýsi druh kulatého čtverce; za druhé, je-li vhodný k tomu, aby vhodně označil cosi podstatného pro poznání společnosti, přece jen, dalek toho, aby rozřešil nesnáze, tím, že je pojmenovává svým jménem, je jen zdvojuje.

Překonat antinomie jednotlivého a kolektivního, iniciativy jednajícího a strukturálních determinací, subjektivního a objektivního, „představ“ a „skutečností“ – k tomu dojde antinomií mikro a makro, rutinního a mimořádného – to je to, čeho dosahuje každý historik, každý sociolog, když má úspěch. Budiž. Avšak k tomu, abychom tento výkon promysleli, abychom zvýšili vědomí o něm a vědomí jeho nástrojů, k tomu nestačí prohlášovat, že tak činíme. Domnívám se totiž, že sociální konstrukcionismus žije z *deklarativní iluze* tohoto druhu.

Jestliže se tento proud ustavil ve Francii teprve nedávno, pak má mnohem starší a výmluvnější dějiny v amerických společenských vědách, počínaje prací Petera Bergera a Thomase Luckmana *Sociální konstrukce skutečnosti*, která vyšla v roce 1967.⁴ Ian Hacking poskytuje představu o konstrukcionistické frenezii ve Spojených státech – její úroveň jsme ještě zdaleka nedosáhli –, když vypočítává některé předměty konstrukcionistického studia: pojem autora, sourozenský vztah dětí, diváci televize, nebezpečí, emoce, fakta, gender (mužský/ženský), homosexuální kultura, nerovnost, Japonsko, poznání, schopnost číst a psát, imigrace z lékařského hlediska, národní stát, postmodernismus, kvarky, skutečnost, sériový zločin, těhotenství dospívající dívky, scholarizace v městském prostředí, demografické statistiky, ženy uprchlice, mladiství bezdomovci, identita Zulu, panika, věda, hluchota, osmdesátá léta, mysl.⁵ Autoři prací na tato témata používají slovo *constructionism* a nikoli *constructivism*, ačkoli angličtina stejně jako francouzština připouští obě podoby; ve shodě s anglosaským zdrojem budu tedy používat termínu „konstrukcionismus“ spíše než termínu „konstruktivismus“.⁶

Ač konstrukcionismus není školou, je přece jen více než módním jevem, má „důvěrný nádech“. Všechny konstrukcionistické teze se v úplnosti nevyskytují u všech zmínovaných autorů. U Pierra Bourdieua se například neshledáme s protikladem mezi

³) Uvedené tři příklady jsou vzaty z nedávné knihy o Karlu Velikém, kterou napsal Robert Morrissey [1997].

⁴) Francouzský překlad *La Construction sociale de la réalité* [Berger a Luckman 1986]. Sociální konstrukce nabyla zvláštního smyslu v analýze jednotlivých politických případů, v nichž označuje postup toho, jak se něco „dostává na pořad dne“, jímž se nějaký sociální jev stává „problémem“, předmětem veřejného jednání.

⁵) Ian Hacking, přednáška na E.N.S. v Paříži 25. dubna 1997.

⁶) V našem překladu rovněž dodržujeme ve shodě s původním textem tvar „konstrukcionismus“ místo „konstruktivismus“ a užíváme termínu „sociální“ i tam, kde se jinak běžně dává přednost termínu „společenský“ (pozn. překl.).

vysvětlením a popisem, kterého si cení etnometodologové; konstrukcionisté nepřijímají jednoznačně radikální relativismus Bruno Latoura a jeho zavrhování „velkého dělení“ příroda/společnost. Nicméně existuje jistá logika sociálního konstrukcionismu, kterou je možno uchopit pod rozmanitostí planet konstrukcionistického „souhvězdí“. Konstrukcionismus se rovněž vyznačuje určitým stylem: jeho znakem je především *étos* trvalé inovace, v minulém stavu znalostí uznává jen pouhý kontrast, proti němuž je nutno se ohradit, aby bylo možno dospět k „novým“ předmětům studia a k bádání nad sjednocením společenských věd. Za více méně banálním prohlášením o interdisciplinaritě se skrývá mnohem radikálnější představa, dle níž, vzhledem k tomu, že „vše je sociální“, představují hranice vědních oborů v nejlepším případě dočasné konvence, v nejhorším případě pak nelegitimní úskoky sloužící jen udržování akademických požitků a k rozdělování skutečné vědy k co největšímu prospěchu tradičních etablovaných věd. Tuto jednotici *hybris* spolu sdílí jak naturalismus „nové antropologie věd“, tak sociologismus vzešlý z Durkheima. Zmíněný styl by zasluhoval svou studii a proč ne, svou sociologii, já se však zde soustředím na to, co se mně jeví být konceptuální kostrou sociálního konstrukcionismu.

Nejprve budu zkoumat sémantické kolísání pojmu a epistemologie konstrukcionistické sociologie: její koncepci vztahu mezi představou a skutečností, paradoxní směs nominalistického hyperempirismu a antiempirismu, jež podporují tuto koncepci, dvojznačnost sblížení historie a sociologie, kterou navrhuje a nakonec způsob, jímž sociální konstrukcionismus nově definuje cíle vědeckého poznání prostřednictvím protikladu popisu a vysvětlení. V druhém kroku tvrdím, že slabost sociálního konstrukcionismu spočívá v nedostatečné filozofii ducha.⁷ Argumenty této kritiky cílí na pojem „praktického vědění“ a na jazyk. Závěr se bude týkat dvojznačnosti sociálního konstrukcionismu vzhledem k relativismu.

Konfúzní epistemologie

Začneme sémantickou nedůsledností. Naznačuje to kolísání slovníku, který jednou hovoří o sociální konstrukci skutečnosti, po druhé o konstrukci sociální skutečnosti. Koncept konstrukce nenapravitelně odděluje póly, které by konstrukcionisté chtěli spojit: na jedné straně činitel, zedník, na druhé budovaná stavba. „Sociální konstrukce“ je buď konstrukcí *společnosti* (něčím jiným, než je ona sama), buď konstrukcí *prostřednictvím* společnosti: gramatika hatí teoretický záměr. V prvním případě, jsou-li produktem instituce, pak je to jedinec (vně instituce), který je jejich tvůrcem a my pak máme konstrukci sociální skutečnosti, to je *mentální* konstrukci společnosti. Tuto verzi rozvíjí jasně a důsledně John Searle: je-li tento kousek papíru bankovkou, pak proto, že „my“ tomu věříme [Searle 1995]. Konstrukcí je připojení této „víry“ k fyzikálnímu předmětu. Na jedné straně je tu *fyzická* povaha, na druhé straně konvence, jež jsou *představami*: víry, instituce atd. Searlovou zásluhou je, že jasně formuluje určitou ontologii společnosti, zatímco projevy konstrukcionistů jsou často dvojznačné nebo vyhýbavé. Bylo by zajímavé umístit velké postavy konstrukcionistického souhvězdí podle vztahu k této sociální ontologii. Pierre Bourdieu na příklad, by se mohl svou naukou o *iluzi* nalézat paradoxně velmi blízko Searlovu mentalismu. Jsou-li to naopak instituce, jako je tomu v druhé verzi, které konstruují, pak to jsou jedinci a jejich myšlení, kteří jsou konstruováni. Buď jsme to my, kteří

⁷) *Filozofie ducha* (philosophie de l'esprit) = racionalistická, intelektualistická filozofie (pozn. překl.).

myslíme, nebo jsou to instituce, které myslí za nás. Tuto verzi, jež se vyznačuje obrácenou symetričností s předchozí verzí, obhájí s radostí vzbuzujícím radikálním Mary Douglasová, důsledně durkheimovská antropoložka [Douglas 1989]. Takové „překonání“ protikladu, které mluví o „sociální konstrukci sociální skutečnosti“, aniž by zlomilo začarovaný kruh, nás do něho uzavírá. Představa konstrukce sebe ze sebe je možná jako postulát absolutního idealismu (sebekladení já u Fichta nebo duch u Hegela), prosadí se však obtížněji jako základ nějakého vědeckého programu. Konstrukcionistické schéma může vzbuzovat dojem, že překonává tyto nesnáze, protože se soustřeďuje na možné způsoby procesu samotné konstrukce, na jeho techniky. Avšak otázka „jak?“ nás nezbavuje otázky „kdo?“. K tomu, aby byla konstrukce, nestačí, že je tu nějaký způsob stavby, je třeba také stavitele a konstrukčních materiálů. Ještě jedna gramatická poznámka: není jednání bez jednajícíchho.

Další klíčové slovo sociálního konstruktivismu „objektivace“ znásobuje dvojznačnost. Jde o poznání procesu, jímž se daný sociální jev, víra, instituce atd. stává objektivní, nebo naopak, jde o odhalení *subjektivního* charakteru nějaké entity, o níž panovalo domněnání, že je objektivní, která je však pouze objektivovaná, která je tudíž *subjektivní*? Někteří, jako Pierre Bourdieu, mají sklon řešit tento problém tak, že rozlišují čas objektivace od času objektivit. Dnešní objektivace jsou zítřejšími objekty. „Krise“ – stávka, což je současný ekvivalent durkheimovského transu – jsou privilegovanými okamžiky, v nichž subjekty dočasně dospívají k racionalitě, jež nezávisí na sociálních tlacích a mohou se tak stát tvůrci kolektivního subjektu [viz např. Bourdieu, Loic a Wacquant 1992: 107]. Ve zbytku času to jsou dominantní struktury, které jim předcházejí a které jimi hýbou. Jiní autoři kritizují toto řešení za to, co obsahuje v sobě skutečně příliš objektivistického, co podřizuje činitele tlakům zvyku. Věnují pozornost „kompetencím“, „praktickému vědění“ jednajících, kteří se uplatňují v produkci sociálního řádu a zhodnocují rozměr interakce sociální existence proti primátu makrosociálních struktur. Z toho plynou nekonečné debaty o integraci „mikro“ a „makro“, jež jsou nekonečné proto, že sám pojem objektivace nutně vede k zachování protikladu nejisté subjektivní (nebo mezisubjektivní) roviny interakce vůči objektivní, pevné rovině struktury [viz Knorr-Cetina a Cicourel 1981].

Jsou představy skutečné?

Opět je třeba říci, že sociální konstrukcionismus vychází ze skutečného problému: víme, že sociální fakta evidentně vyžadují, abychom se vymanili ze způsobu myšlení, které *odděluje* od sebe fakta (objektivní) a představy (subjektivní), jak toho však dosáhnout za těžkého tlaku fakt víry na fakta jako taková, když nás navíc sklon slovníku neodolatelně svádí k uvedenému dualismu? Zde lze, stejně jako jinde, rozpoznat nadvládu karteziánské ontologie, jež dělí svět do dvou substancí, do rozprostraněnosti, kterou dnes nazýváme předmětným světem, a do myšlení, které nazýváme věrami nebo představami. Právě proto vypracování nekarteziánské ontologie myslí – „institucí smyslu“ – za pomoci Wittgensteinových zkoumání nebo obnovení Aristotelovy filozofie velmi značně zajímá vědy o člověku, jak to ukázal Vincent Descombes [1995, 1996a, 1996b]. Sociální konstrukce skutečnosti vychází z analogického záměru, zůstává však vězet v karteziánském schématu, podřizuje nepřekročitelnou hranici mezi subjektivním a objektivním, ačkoliv prohlašuje, že ji překračuje.

K faktickému návratu dualismu hrubých (fyzikálních) dat a (mentálních) představ dochází prostřednictvím dvojí kruhové dekonstrukce: dekonstrukce „dat“, která jsou brá-

na za „sociální konstrukty“ a dekonstrukcí operací konstrukce představ, jež jsou redukovány na sociální fakta – na doložitelné, pozorovatelné praktiky, to je *in fine* na *data*. „Data“, která byla na začátku zavržena, se na konci znovu vynořují, aby zdůraznila věrohodnost objektivnosti analýzy. Představy tedy mohou uvážnout jen v subjektivitě – nebo intersubjektivitě, na tom zde málo záleží – nebo jsou redukovány na materialitu konstrukcí. Nebo vyjádřeno jinak, konstrukce je buď mentální (stejně jako tvoříme větu), nebo materiální (stejně jako stavíme dům), aniž by mohla být obojím zároveň.

Konstrukcionismus nachází odezvu zejména ve vědě o politice, protože se tento obor střetá více než jiné v těchto záležitostech s napětím mezi holými fakty, jež nezávisí na významech nebo představách, a s nimiž je tedy možno nakládat jako s daty a explicitnějšími konstrukcemi smyslu. Pierre Bourdieu [1988: 2] říká o politice, „že tento region sociálního světa produkuje a vnucuje svou vlastní představu o sobě samém více než kterýkoli jiný“. Zejména v demokracii vede volební aritmetika ke znepokojujícímu překrývání se nejvyššího stupně objektivní a kvantifikovatelné fakticity se skutečností nasycenou představami, doktrínami, vírami. Většina, legitimita, mínění, představa, tedy nejpropracovanější (a nejkontroverznější) kategorie vědy a filozofie o politice jsou rovněž kategoriemi politického jednání. Jistoty nebo přesvědčení, jež občan sdílí, promyšlený a diskutovaný koncept teoretika, historická představivost politika a holý fakt „politického chování“ vystupují jako rysy téhož předmětu. V debatách a v rozhodováních o volebních systémech na příklad, což je obvyklý řád věcí v demokraciích, ten nejspekulativnější obzor filozofie reprezentace je nerozpletitelně zamotan do jistot mínění a mocenských kalkulů.

Chceme-li se vyhnout hrubému zploštění všech těchto dimenzí, buď naturalizací politického faktu (jako „funkce“, jež je nezbytná v každé komplexní společnosti a jež je objektivována v pozorovatelných „chováních“), buď jejím rozpuštěním jako pouhé iluze, jako divadelního stínu, který jako by měl pouze „symbolizovat“, to znamená skrývat v prvku *smyslu* skutečnou *hru* mimopolitických zájmů a mechanismů, pak se opravdu zdá, že konstrukcionismus nabízí jakousi alternativu, jež by umožňovala v dobré víře sjednocovat různé dimenze politična a politiky, aniž by je redukovala, a to tak, že nakládá s představami jako s věcmi a s věcmi jako s představami.

Příklad jedné konstrukcionistické studie dějin všeobecného volebního práva umožní ukázat na meze tohoto postupu. Práce Alaina Garrigoua jsou příkladné v tom, že se zaměřují na jádro demokratické politiky, totiž na výkon volebního práva v jednom z jeho podstatných aspektů, na praxi individuální a tajné volby. Ukázaly na zvláštní rozdíl, který existoval ve Francii mezi zavedením všeobecného hlasovacího práva (1848) a jeho účinným prosazením se do pravidel a do mravů politiky, včetně udivujícího dlouhotrvajícího dozrávání techniky tajné volby (urna, vytištěné kandidátky a zejména volební zástěna), jež se prosadila až v roce 1913 po obtížných parlamentních debatách, jež začaly 1875 (přičemž volební zástěna byla navrhována od roku III!).⁸ Odpor vůči volební zástěně je možno chápat jako typický projev francouzské nesnáze „vyjádřit *pozitivní teorii* demokracie“, vlivem *racionalismu* experta stejně jako mesiášské strany-třídy, kteří neustále znehodnocovali a podřizovali volby jiným, zdánlivě vyšším formám reprezentace [Ronsavallon 1992: 449]. Alain Garrigou nezastává tento druh vysvětlení, který se podle něho nachází nepochybně příliš „uvnitř“ politiky, a místo toho vyvinul sociální genealogii

⁸) Rok III dle francouzského revolučního kalendáře, tedy 1795 (pozn. překl.).

„tajemství volební zástěny“, jejíž postupné propracovávání umožňuje uchopit postup konstrukcionistické problematiky. Historii volební zástěny vyložil nejprve nejklaštějším fakticistním způsobem v článku z roku 1988 a vysvětlil ji jako konflikt mezi notábly, kteří bojovali proti volební zástěně jménem organické koncepce reprezentace, jež byla v jádře aristokratická (dokonce i když šlo o republikány, jako byl Charles Ferry) a demokratickými „politickými podnikateli“, jimž volební zástěna představovala přirozený nástroj společnosti složené z jedinců, tedy stoupenci takového pojetí politiky, jež se obrací k abstraktnímu, atomizovanému občanovi [Garrigou 1988]. Jestliže se tento článek hlásí ke klasické perspektivě kritiky buržoazní politické iluze, pak konstrukcionistický obrat se prchavě vynořuje v závěru jazykem marxistické teorie fetišismu: „Fetišistická iluze proměňuje ve vlastnictví nástroje (volební zástěny) – jenž se stal symbolem – normy, jež se staly platnými jeho institucionalizací a jež byly vnuceny povinností ho užívat“ [ibid.: 45].

Pozdější článek „Sociální konstrukce hlasování“ [Garrigou 1993] prohlubuje a systemizuje konstrukcionistický postup. Politické instituce a jejich nástroje, jako tajné hlasování, představují jen „kontinuální a logický proces sociální konstrukce“ a „dějiny proměn hlasovacího aktu jsou jen genezí kategorie mínění, a vyvracejí tedy jeho naturalizované nazírání v souladu s rytmem sociální amnézie jeho konstrukce“ [ibid.: 7]. Jestliže se tedy sociální konstrukce násobí sociální amnézií, pak se dostáváme do pekelné genealogické smyčky, která vede k tomu, že každý politický koncept, jenž působí ve skutečnosti, je hloupý, protože jeho uskutečňování vede nutně k zapominání na jeho skutečné zdroje v důsledku naturalizace (jako kdyby historické vědomí bylo vyhrazeno pouze vzdělancům). Uvedená problematika vede k tomu, že se za odvážné kritické odhalení dává najevo formulace „symbolických“ významů, které ovšem obyčejní příslušníci demokratické politické komunity velice dobře znají. „Významy jsou tak dobře vepsány do předmětů (urny, volebního lístku, volební zástěny), že se staly symboly“ [ibid.: 9]. „Domestikace (voliče) definuje proces přijímání, jehož prostřednictvím došlo k interiorizaci norem. Toto zřejmé podrobení se, i když nestejné a nepochybně nikdy úplné objektivnímu řádu, uspořádanému prostřednictvím nástrojů, vychází jak z působivé objektivní soboru nástrojů pro hlasování, tak z příklonu k legitimním významům, jež jsou v nich objektivovány. Na jedné straně je hlasování spojováno se subjektivním svědomím, je to osobní mínění, které se projevuje v intimitě aktu; na druhé straně je spojováno s objektivitou počtu, a proto nabývá smysl a účinek jen operacemi sčítání hlasů“ [ibid.: 38-39]. Pod zdáním demystifikační dekonstrukce se zde setkáváme pouze s přeformulováním toho, co by bylo možné nazvat laickou teorií o hlasování, to znamená to, co ví a co si myslí každý občan. Dějiny všeobecného hlasovacího práva jistě nepatří mezi obecně sdílené znalosti, ale neznalost těchto dějin nebrání přemýšlet o volbách těm, kteří volí. Hovořit o „naturalizaci“ umožňuje snadno dosáhnout opaku, rovná se to však nepochopení toho, že obecné demokratické mínění je tvořeno *normativními* praktikami a vírami (jako je pravidlo „jeden člověk, jeden hlas“), které jednající uznávají jako *zvolené zásady* navzdory tomu, že zvyk znesnadňuje vynalézání alternativ.

Podivný nominalismus

Navzdory tomuto kruhovému propojení holých dat a konstrukcí, sociální konstrukce skutečnosti je velmi přitažlivá, protože se jí daří spojovat dvě mohutné a zdánlivě protikladné intelektuální vášně, totiž nominalismus se zavržením „naivního empirismu“, což představuje projev nedůvěry vůči slovům a vůči věcem zároveň.

Zatímco filozof, tradiční myslitel, sedí u svého stolu, zachází s koncepty, s abstrakcemi a podléhá jejich kouzlu, protože je považuje za skutečnost, (de)konstruktér zachází pouze s jednotlivinami. Vše univerzální je jen chimérou nebo souborem jednotlivostí: tento předmět, toto gesto. Jde přece o to, zakroutit krk univerzálním fantomům, dekonstruovat je na jejich jednotlivé části. Stát, obecná vůle, umění, veřejné mínění, dělnická třída, a dokonce i Jacques Chirac, ti všichni neexistují jako takoví, jsou to sociální konstrukce. Falešné univerzální koncepty tradičního sociologa (nebo ideologie) se však nerozpouští do elementárních jednotek, nechť by to byly individuální strategie, faktická data nebo jiné atomy, ale do konstruktivních „praktik“ společnosti, do praktik „společností“, o níž pořád nevíme, z jaké látky se skládá.

Nechť je ovšem jakkoli velmi významný nominalismus v počátcích novověku od Occama po Hobbese, nechť lze pro každý vědecký postup co nejvíce doporučovat, aby byl opatrný vůči konceptům, jež se hodí ke všemu, zůstává skutečností, že onen výše naznačený nominalismus je bezbřehý, protože mu chybí ontologie upřesňující, z čeho povstávají jednotky, jež skládají svět (sociální konstrukce). Jde-li o konstrukci, proč zůstat stát uprostřed cesty? Domy jsou postaveny z cihel, ale cihly jsou z hlíny atd. Jinak řečeno, nic nebrání klást jeden a půlkrát konstrukcionistickému konstrukcionistovi otázku po konstrukci konstrukce, a to *ad infinitum*.

Takové je ostatně zaměření etnometodologie jako nejdůslednější školy konstrukcionistického souhvězdí. Pro tento směr každá možná sociologie jakožto projev, který zůstává vně události, již si přeje vysvětlit, jen zakrývá svou závislost na smyslu a sociálním řádu, jež produkují sami její „příslušníci“ v rámci jejich „situovaných“ (lokálních) interakcí. Odtud vzniká jednak jakási negativní sociologie, jež vyzdvihuje neúspěchy a slepé uličky, které se nevyhnutelně vyskytují v každém vysvětlení, pokud ponechává stranou aktivitu, vznikající z lokální produkce příslušníků sociálního řádu, nebo pokud ji zkresluje tím, že ji vyzdvihuje vně okruhu jejího „situovaného“ vzniku, na druhé straně dochází k monotónnímu zkoumání nekonečných „praktik“, kterými příslušníci utvářejí sociální řád, zejména ten, který je typický pro konverzaci. „Konverzační analýza“ byla takto konstituována v autonomní vědu, jež se hodně opakuje, jež je tak říkajíc lhostejná vůči svému předmětu, protože nachází vždy a ve všem tytéž postupy. Merleau-Ponty a Heidegger slouží jako podstatná inspirace pro etnometodologii, jež si přeje stát se sociologickou konverzí fenomenologie, jakousi empirickou analýzou *Dasein*. Radikálnost etnometodologie se odlišuje od smířlivějšího zaměření ostatních konstrukcionistických škol. Je jakýmsi chtěným krátkým spojením mezi dvěma antitetickými zaměřeními: mezi filozofickou antropologií bytí-ve-světě, jež transcenduje a popírá samu možnost pozorovat a empiricky popsat tento aspekt lidského údělu a *empirickou* vědou o témž aspektu. Zmíněná volba nemožného nepostrádá velikosti, ani nepřímého poučení o problému mezi empirie. Na svém počátku dosáhla několika krásných výsledků na pomezí filozofie a sociologického popisu, ale její transformace v program musela nevyhnutelně zabřednout.⁹

Chtěl bych poznamenat k tomuto bodu, že ontologická dvojznačnost sociálního konstrukcionismu ohledně povahy „sociálního řádu“ zahrnuje starší dvojmysl, jež v současných francouzských společenských vědách zanechala strukturalistická a marxistická stopa. Pojem *organizovaná totalita*, s nímž přišel strukturalismus, se ve skutečnosti neshoduje s primátem výrobních vztahů (Marx) nebo symbolické dominance (Bourdieu):

⁹) Viz například první kapitoly knihy Harolda Garfinkela, *Studies in Ethnomethodology* [1984].

sociální řád lze chápat buď v termínech totality, nebo v termínech dělby ovládající/ovládání, ale kompatibilita obou perspektiv zůstává sporná. Jak dobře viděl Vincent Descombes [1996c], tento dvojsmysl se soustřeďuje ve slově „ideologie“. „Ideologie“ označuje pro strukturalismus ideje, které sdílí všichni, to znamená systém představ nějaké společnosti, obecně sdílené významy, kterou danou společnost organizují a které zajišťují v jejím nitru vzájemné porozumění lidí, zatímco sociologie dominance nazývá ideologií (falešné) ideje, jež vnucují ovládající ovládaným. Jedná se tedy o podstatný svár ohledně prvotních konstituujících složek lidské společnosti. Nicméně konstrukcionistický nominalismus udržuje dvojznačnost a do jisté míry ho zdokonaluje tím, že navrhuje pojem infra-politického sociálního řádu (konstrukce), který by však bylo možné kombinovat s politickou interpretací téhož řádu (dominací).¹⁰

Sociologie proti historii

Sociální konstrukce skutečnosti je chvályhodně alergická vůči všemu, co se podobá filozofii dějin, zejména vůči evolucionismu. Historie není abstraktním pohybem konceptů nebo časových období, které by vznikaly ze sebe navzájem. Jde o kritiku čistě spekulativních koncepcí historického pohybu, zejména když vedou k utvrzování nadřazenosti přítomného času nad minulostí; jde o to vrátit historii k jejímu skutečnému subjektu, lidem a jejich praxi, k temnému nebo skvoucímu putování, opakování a inovace. Tento program by bylo možné jen podepsat, kdyby nebyl pokryt nejasnostmi, které ho svádějí ze správné cesty: záměnou variability a historicity, záměnou mezi porozumitelností dějinám a myšlenkou, že dějiny by měly mít nějaký cíl. 1) Poukazovat na nekonečnou rozmanitost praktik, na rozdíly, jež se mohou skrývat v různých epochách pod tímž slůvkem, to se ještě nerovná psaní dějin, ale je to nanejvýš jeho začátek. Jednoduchý fakt popisování těchto rozdílů, *a fortiori* jejich vysvětlování předpokládá, že budou pochopeny v nějakém logickém prostoru, na příklad jako větve nějakého systému možností, že budou přičleněny k jiným rysům atd. Jestliže byly „konstrukce“, k nimž došlo v různých epochách *eo ipso* nesusouditelné, jestliže na příklad vztah mezi pojmem „vláda“ pro nás a to, co pod tento pojem přiřazovali lidé 16. století, by byl čistě nominální, pak bychom nemohli nikdy nic pochopit o našich předchůdcích. 2) Nelze dospět k pochopení minulosti bez určitých rámců porozumitelnosti. Abychom mohli hovořit o nějaké změně, je třeba postulovat nějakou věc, která se nemění. Necht' jsem omluven za to, že se cítím nucen připomínat tyto truismy, ale natolik spontánní nominalismus našich vědců zatemnil jejich zřejmost. Sociální konstrukce skutečnosti tím, že ve všem odhaluje evolucionismus, přechází od oprávněné kritiky teze o tom, že historie má nějaký cíl nebo účel, k popírání nevyhnutelných podmínek porozumitelnosti dějinám.

Tyto koncepční chyby ovšem nepostihují sterilitou všechny práce, jež inspirovala sociální konstrukce skutečnosti. To plyne ze skutečnosti, že se empirické bádání zabývá předměty, které nejsou pouze konstrukcí, ale s nimiž se také občas skutečně *setkáváme*. Jestliže, jak zde tvrdím, konstrukcionistický přístup nepředstavuje opravdový vědecký program – i kdyby byl nesprávný – není nic divného na tom, že neovlivňuje přímo všechny práce, které se ho dovolávají a že um a talent badatele zčásti unikají jeho vlivu. Konstrukcionistický přístup může být dokonce přínosný, jedná-li se o problematický popis nějakého předmětu. Každý pokus o poznání „sociálního světa“ je konfrontován s problémem jazyka a metod popisu. Má se vytvořit žargon *ad hoc* nebo se mají parafrázovat

¹⁰⁾ Velice zřetelně vyjadřuje tuto dvojznačnost Bernard Lacroix [1985].

domorodé popisy? Jaké hlavní rysy má pozorování zachovat? Jak pojímat kritéria *přesnosti* v těchto záležitostech? Je nutné pojímat popis jako problém. Bylo by možné tvrdit, že existuje jakýsi fenomenologický moment zkoumání, a že dokonce může být určující vzhledem k určitým otázkám. Tak je tomu s výzkumy pracovních situací, interakcí v nitru místních skupin atd., v takových výzkumech, v nichž rozhoduje zřetel na detaily „interakčního řádu“ (Goffman). Avšak je legitimní tento moment hypostazovat a povyšovat takovou sociální vědu, jež by byla *jen popisnou* za cenu přerušené vazby mezi popisem a vysvětlením? Konstrukcionistický přístup sjednává tomuto přechodu do krajnosti vážnost, tomuto přechodu od uznání závažnosti problémů popisu k jejich hypostázi tím, že dodává popisu „kritickou“ hodnotu (dekonstruuje údaje zdravého rozumu popisem toho, co není vidět) a odtud vede ke zhoubné záměně popisu a vysvětlení.

Jedna bezduchá filozofie

Školy sociální konstrukce skutečnosti, protože nedůvěřují jak naivně naturalistickým věcem, tak příliš idealistickému jazyku, umísťují místo svých konstrukcí kamsi doprostřed. Kardinálním pojmem tohoto výzkumného „terénu“ jsou „praktický“ smysl nebo „praktické“ vědění. Praktické vědění, to je manuální zručnost dělníka nebo kuchaře, obojí nepostižitelné „teoretickým“ věděním inženýra nebo receptáře, protože jsou ztělesněny v dispozicích, v důvěrném styku s jistým kontextem, jež není možné zcela vysvětlit, nicméně přece jen to je vědění, protože ho lze předávat, naučit se mu. Cíl této pozornosti vůči praktickému vědění je dvojitý: 1) proti strukturálnímu funkcionalismu – zejména v jeho marxistické podobě – je třeba poskytnout místo idejím, důvodům, argumentům, konceptům jednajícího a jeho schopnostem, je nutné přestat vydávat ho za „kulturního idiota“, za *judgemental dope* (doslova za idiota, pokud jde o schopnost úsudku, podle pěkné formulace Harolda Garfinkela, zakladatele etnometodologie); 2) ale návrat jednajícího se musí uskutečnit bez toho, že bychom propadli *intelektualistické* koncepci jednání, jež by ztotožňovala důvody jednání, představy, které působí v sociálních praktikách s čistě kognitivními obsahy, jako jsou ty, jež lze připisovat vnějšímu pozorovateli bez masa a kostí – jak je tomu v případě teorií, které chápou racionalitu jednajících jakožto *kalkuly*. Jednající je takto rehabilitován, ale rehabilitace je dvojznačná: je současně úplná a omezená na místní sféru interakce. Jakmile se objeví institucionální prvek, znovu se shledáváme s obraty ohlašujícími ztrátu subjektu. „Praktické vědění“ v pojetí sociální konstrukce skutečnosti totiž nemá nic společného s nějakým věděním, protože tu chybí spojení s opravdu *logickou* a *diskursivní* dimenzí praktické racionality. Pierre Bourdieu v tomto ohledu velice jasně prohlašuje, že praktický smysl „se řídí logikou, která není logikou“ [Bourdieu 1980: 144]. „Praxe“ tedy nemá nic společného s logikou a nejlépe ji uchopíme tehdy, je-li popisována termíny vyjadřujícími dispoziční tělesnou obratnost, gesta atd., mimo verbální formulace a racionalizace, které o zmíněných praktikách poskytují popisy nebo ospravedlnění teprve dodatečně, tedy popisy a ospravedlnění povrchní a klamná. Důraz, kladený výhradně na „kontext“, na „tělo“, byť je někdy velmi plodný pro popis, prozrazuje neznalost toho, co je to praktický *rozum*. Na rozdíl od Aristotela nebo Wittgensteina, kteří se snažili pozitivně analyzovat praktickou racionalitu, se vyznačují uvedené dispoziční nauky čistě negativní definicí praktického vědění: jako podvědomým, nediskursivním, neformálním atd. Domnívat se ovšem, že logika a diskursivita se nutně nacházejí na straně „intelektualismu“, které jakési autentické myšlení praxe musí nutně překonat, jen dokazuje, že zůstáváme v zajetí toho intelektualismu, oné „velké epistemologické konstrukce (poznávající, pronikavé atd.) od Descarta po Quina“,

jež chápe lidské myšlení pouze jako kontemplativní a že jsme tedy neschopni rozpoznat logickou a sémantickou dimenzi jednání [Tylor 1997: i-ii].

Luc Boltanski a Laurent Thévenot [1991] vynakládají značné úsilí na prosazení vlastního místa pro *argumentaci* v sociologii, která se k tomu takřka nehodí. Argumentativní repertáře („cités“), které sestavili, popisují evokujícím způsobem pluralitu ospravedlňujících rejstříků užívaných v sociálním jednání, avšak obtížně navazují na efektivní užití jednajícími. V saussurovských termínech by bylo možno mluvit, *mutatis mutandis* o jakési teorii jazyka, jež by postrádala dimenzi řeči. Procedury ospravedlnění, ponořené do aparátu „veličin“, jež jsou vlastní každému repertáři, se neliší od prostých *dispozic*. Pro autory „modelu ospravedlnění“ má tento model otevírat „přístupovou cestu k analýze jednání v usměrněných systémech, jež umožní vyhnout se problémům nezamýšlené introspekce nebo mechanické objektivace“ [ibid.: 436]. Avšak iniciativa „osob“ je omezena na schopnost pohybovat se mezi šesti „světy“ (světem inspirace, světem domova, světem mínění, občanským světem, světem obchodu, světem průmyslu, což odpovídá šesti „veličinám“ nebo rejstříkům ospravedlnění). Schopnost „realizovat se v různých světech“ je dokonce bytostnou ontologickou známkou, protože je to ona, na níž se zakládá rozdíl mezi lidskými a jinými bytostmi. Tento „model vícero světů“ si přeje „zachovat proti (paradigmatům habitu a ostatních sociálních automatismů) jakousi nejistotu, pokud se týče jednání osob“ [ibid.: 267]. Chce dojít k jisté „pragmatické reflexe“, mnohem spíše však vytváří určitý dispoziční model, který je zajisté sofistikovaný, nicméně zůstává ještě velmi vzdálen zamýšlené pragmatice. Nejistota totiž nestačí ke konstituování lidské iniciativy: nedeterminističtí fyzikové neuvažují o elektronech jako o osobách. Uznání „situací“ (jednoho nebo více světů, v nichž se kdo nachází) nebo „kompetence přizpůsobení“ je příliš omezené na to, aby konstitovalo formu praktického soudu. Opět se zde shledáváme se slabostí každé dispoziční teorie ducha, jakou kritizoval Peter Geach [1992: 4-7, 14-15] ve své knize o mentálních aktech: kategorie dispozice neumožňuje vypovídat o mentálních aktech, především o *soudu* nebo argumentaci, protože jí lze stejně dobře a *nerozlišeně* používat na to, že cukr má dispozici rozpouštět se v kávě.

Nesnáz je ještě zřejmější v etnometodologii. Jak je možné hovořit o „vědění“ nebo docela prostě o „reflexivnosti“, když jde o schopnosti omezené na lokální a pomíjivé, podvědomé schopnosti, jež jsou imanentní „praktickým výkonům příslušníků“ (skupiny, společnosti atd. – *pozn. překl.*) do té míry, že je ani nelze formulovat jako maximy, natož jako argumenty? Jestliže je bytostným rysem tohoto praktického „vědění“ jeho neprůhlednost včetně a zejména pro samotného jednajícího, pak cesta kritiky intelektualismu končí ve slepé uličce.

Příznak jazyka

V tomto posledně uvedeném bodu doprovází tezi sociální konstrukci skutečnosti velké nedorozumění. Více autorů prohlašuje, že jsou spříznění s filozofickou kritikou intelektualismu. Tato kritika představuje velké téma pro filozofii 20. století, jež sdílejí tak rozliční autoři jako Heidegger a Wittgenstein. Ale kritika abstraktní a kontemplativní koncepce subjektu v různé podobě jako schránky na představy ve prospěch kontextuálního a aktivního zření „bytí-ve-světě“ (Merleau-Ponty) ztrácí svůj smysl, nespojuje-li se s reflexí jazyka a povahy jednání člověka jakožto bytí jazyka. Bez toho by nic neoddělovalo „tělesnost“ (Merleau-Ponty) nebo „životní formy“ (Wittgenstein) od prostých *mechanismů*, necht' je chápeme v behavioristických nebo sociologizujících termínech.

Připadá mně, že stoupenci sociální konstrukce skutečnosti tím, že se ze všech sil snaží o sociologickou aplikaci zmíněných filozofických idejí, pozbyli smysl pro to, co Charles Tylor nazývá „vztahem tělesnost-jazyk-společnost“ [Tylor 1997: viii]. Jejich práce věnují velkou pozornost „kategorizaci“, protože však jsou dobrými nominalisty, vidí v jazyku jen *nástroj* k pojmenování věcí. Zkušené oko sociologa pochopitelně neváhá kritizovat iluzornost neutrality nástroje, poukazuje na to, že jména věcí jsou sociálními produkty, jakési teorie, které více méně bez našeho vědomí utvářejí svět. Tak dle Mary Douglasové „klasifikace, které nám umožňují myslet, jsou nám poskytovány již hotové současně jako náš sociální svět“ [ibid.: 90]. Jistě, mnozí konstrukcionisté se zdráhají přijímat tento determinismus instituce a dávají přednost jemnější analýze v pojmech interakce, „koprodukce“ kategorií. Problémem v uvedené větě však není výraz „už hotové“, nýbrž výraz „klasifikace, které nám umožňují myslet“, jenž omezuje jazyk na funkci vydělování kategorií a neuznává logickou a výrazovou dimenzi jazykové aktivity. Genealogie kategorií tedy poskytuje jen velice částečný pohled na to, co bychom mohli nazvat rolí jazyka v dějinách.

Tato částečnost se projevuje na příklad v tom, jaký význam přikládají konstrukcionisté malé knize Laurenta Thévenota a Alaina Desrosièra [1988] o *socioprofesionálních kategoriích*, v níž se její autoři nepochybně nesnažili podat breviř sociologického nominalismu. Wittgenstein, kterého se často dovolávají dnešní nominalisté, oprávněně kritizoval nominalismus za to, že uvažuje jako by se jazyk skládal jenom z podstatných jmen a jako by nemohl vypovídat o slovesech, logických spojkách atd. a gramatických strukturách, pořádajících věty (*Filozofická zkoumání*, § 383) [Wittgenstein 1993]. Někteří, jako Mary Douglasová, proto, aby mohli zapojit celek jazyka a nejen podstatná jména do rámce sociální konstrukce, jsou dovedeni k vrzení, že logika sama je jistým sociálním produktem, že tedy závisí na zvyku. Nikdo nikdy však nevystavoval na odív odlišnou „logickou instituci“, dokonce ani neuvažoval o tom, čemu by se měla podobat. Sám Lévy-Bruhl, který přišel s touto myšlenkou, nakonec opustil pojem „primitivní“ nebo „předlogické mentality“, její kariéra však nicméně pokračuje v jiných, ale stejně absurdních podobách.

Nejvýznamnější část literatury o „symbolické účinnosti“ se vlastně soustřeďuje na kritiku jazyka, jež omezuje význam na jakýsi stroj na iluze: „Působivost všech aktů sociální magie, jejíž kanonickou podobu představuje juristická sankce, může působit jen v míře, v níž vskutku symbolická síla legitimizace nebo lépe naturalizace (přirozené je přitom to, co neklade otázku po legitimizaci) pokrývá a násobí imanentní historickou sílu, kterou jejich autorita a autorizace posiluje nebo osvobozuje. (...) Víme, že to vlastní v symbolické účinnosti spočívá v tom, že může působit jen za tiché spolupráce, jež je o to jistější, čím je méně uvědomělá, ba dokonce subtilně vynucená, těch, kdož jsou ji podrobeni“ [Bourdieu 1968: 13-15]. Kamenem mudrců je to „pole“, které transformuje symboly v síly a síly v symboly.

Řada historických faktorů může vysvětlit toto nepochopení jazyka: kontinuita redukujícího pohledu na jazyk jako na *zprostředkovatele* (klamného) idejí od francouzského osvícenství (Condillac, na příklad) k marxistické kritice ideologie, slabý ohlas, který měla ve Francii moderní filozofie jazyka a logiky (od Humboldta k Wittgensteinovi, přes Peirce a Frega), vliv Merleau-Pontyho v kontextu zavržení fenomenologie společenskými vědami ve strukturalistické epoše. Merleau-Ponty skutečně svým nedokončeným dílem poznamenal pozitivně soudobé myšlení mohutností svých antiintelektualistických argumentů, ale také negativně, prostě proto, že jazyk nebyl prvotním zájmem jeho filozofie.

Domnívám se, že Merleau-Ponty takto zjednal vážnost koncepci lidského jednání a komunikace, jež zanedbává logickou, artikulovanou dimenzi ve prospěch pouze dimenze „tělesnosti“.

Dodám, že ve francouzských společenských vědách lze snad najít jeho stopu rovněž na intimnější rovině stylu. Avšak na neštěstí tam, kde u autora *Viditelného a neviditelného* jsou protichůdné formulace, oxymora („dotčený dotýkající“ atd.) prozatímními metaforami myšlení, jež je v pohybu, metaforami poetického úsilí, snažícího se uchopit unikající transcendentální argument, převzetí formulací téhož stylu vedlo ke spokojenosti s ani ... ani, s vložkami, se záměnou stručného označení nějaké antinomie s jejím řešením: sociologie není ani holistická, ani individualistická; struktury nejsou ani mentální, ani sociální; člověk není ani přirozená, ani konvenční; data jsou konstruována atd. Na příklad dle Pierra Bourdieua „nepřeháníme“, tvrdíme-li, že právo „*dělá* sociální svět, ovšem za podmínky, že nezapomeneme, že ono je uděláno jím“. A kousek dál můžeme číst: „Legitimitu, která je prakticky svěřena právu a činitelům práva rutinou zvyklostí, k nimž jeho užíváním vede, nelze chápat ani jako účinek uznání, jež univerzálně přiznávají jisté jurisdikci ti, kteří jsou jí podřízeni, té jurisdikci, jež, jak by si to přála profesionální ideologie korporace právníků, by byla výpovědí o univerzálních a věčných hodnotách, tedy přesahujících dílčí zájmy, ani naopak jako účinek příklonu, k němu nevyhnutelně dochází tím, co bylo jen zaznamenáním stavu mravů, mocenských vztahů nebo přesněji, zájmů těch, kteří vládou.“ [ibid.: 13-14] Takové protichůdné formulace se užívají ve filosofii (nebo když se vědec setká s nějakým filozofickým problémem). Mohou být užitečné za podmínky, že se neomezují na jednoduchou výpověď nějakého protikladu nebo ne-smyslu, jenž je sám o sobě *prázdný*, a že mají platnost jen jako výchozí rámec pro skutečné propracování třetí cesty, kterou naznačují.

Může existovat více světů?

Sociální konstrukce skutečnosti chce být, v čemž spočívá nepochybně klíč k její svůdnosti, originální a radikální doktrínou a vstřícným kompromisem zároveň, chce nabízet střední stanovisko vůči velkým dilematům, jimž jsou vystaveny sociální vědy.

Vágnost konceptu však může povzbuzovat dvojznačnost soudů. Tak jsou konstrukcionisté jednou přívrženci epistemologického relativismu (každý má svou pravdu), jindy pouze „metodologického“ relativismu, který si klade nárok zachraňovat požadavky realismu a objektivitu skutečna, jež jsou vlastní vědě. Pro ty první plyne z vykonstruovaného charakteru skutečnosti, že žádná skutečnost není. To, co se považuje za skutečnost, je pouze konstrukcí toho nejsilnějšího, je to konstrukce, která uspěla; viz studii Bruno Latoura o vědeckých sporech, jež se řídí principy typu: „Jelikož vyřešení nějakého sporu je *příčinou* nějaké stabilní představy o přírodě, nikoli jejím důsledkem, nikdy nemůžeme důsledek, stav přírody, užívat k vysvětlení toho, jak a proč byl nějaký spor uzavřen. (...) Stav přírody a stav společnosti (tj. čemu se věří) jsou dva symetrické důsledky jednání badatelů, jak dohromady zahrnout lidské a ne lidské“ [Latour 1995: 627-628]. Pro druhé by pak použití relativistického „principu symetrie“, jenž klade do závorky rozdíl mezi pravým a falešným, mělo představovat jen výzkumný postup, prozatímně použitelný po dobu výzkumu, avšak bez epistemologického dosahu. Vědecké pravdy jsou „sociálními produkty, relativně nezávislými na sociálních podmínkách jejich vzniku“ [Bourdieu 1976: 97] (znalci ocení relativnost nezávislosti, ohlas „konečné determinace“, jež je dílem základny, o níž se předpokládá, že zachová „relativní autonomii nadstavby“). Domnívám se, že pojem sociální konstrukce skutečnosti nezbytně implikuje radikální relativismus:

vždyť kolik je konstrukcí, tolik je perspektiv, které by nedokázalo sjednotit žádné objektivní hledisko.

Tento argument bude rozvinut v další studii, jež se bude zabývat současnými relativismy a závažnými spory, k nimž vedou. Zde se budu držet kritiky jiného řádu. Zdá se mi, že většina konstrukcionistů přijímá příliš snadno tezi radikálního relativismu (neexistují fakta, pouze konstrukce), přičemž se domnívají, že unikají důsledkům tohoto stanoviska a kritikám, jež vzbuzuje. Stoupenci „silného programu“¹¹ v sociologii vědění platí za mistry ve vyhýbání se diskusi pomocí „anti-antirelativistické“ sofistiky, aniž by zaváhali před skvosty jako: „Není žádné neštěstí být relativistou, ostatně já sám jím nejsem.“ Krásný výkon tohoto druhu představuje úvod Bruno Latoura k *Vědě v akci*. Relativismus pro něj představuje „vlajku, jež je ctí pro sociologii věd“. Latourovi se zdá, že redukce vědy na její sociální dimenzi znamená něco znehodnocujícího jen proto, že „sociální“ je ztotožňováno s libovolným, konvenčním, iluzorním (je to kámen hozený do zahrádky Pierra Bourdieua). Avšak díky objevu, že se „společnost neutváří sociálně“ (ale předmětně), je možné tvrdit, že relativistická sociologie vědění představuje ve skutečnosti *summum* „realistické“ objektivity: neexistují ideje, jen předměty. Stoupence „metodologického relativismu“ odpuzuje tato brutální podoba popření a dávají přednost uhlazení ostrých hran ve snaze smířit sociální konstruktivismus a tradiční vědecký duch. Tak pro Philippa Corcuffa, když jsou vědecké pravdy „dány historicky a sociálně“, „pojem pravdy i nadále konstituuje pro vědeckou práci jakýsi *regulační obzor*“ [Corcuff 1995: 116]. Tento přístup se ovšem rovná popření existence problémů kladených relativismem, jako kdyby šlo jen o ideologicko-filozofické hádky, které sociální vědy mohou ignorovat s blazeovanou skepsí sociologa vůči velkým ideám, jež jsou jeho péčí svedeny ke skromnějšímu údělu „sociálních konstrukcí“. Jako by stačilo připojit přídavné jméno „sociální“ k nějakému konceptu, abychom se zbavili nesnází, které vyvolává.

Vezměme si jeden příklad: konstrukcionisté ukazují, že lidé žijí a jednájí v mnohých „světech“. Pro její strůjce nejde o pouhou sugestivní metaforu, nýbrž o opravdovou ontologii. Ontologickou reformu ohlašuje snaha převzít model knihy *De la justification*, jde jí o to, nahradit „důvěrně známá bytí“ sociologie nebo politické filozofie jinými „bytími“. Autoři díla si uvědomují riziko lingvistického idealismu, jemuž by byl vystaven model ospravedlnění, kdyby se sociální vztahy diskuse a ospravedlňování omezily na jazykové vztahy. Pak by se totiž sociologie neodlišovala od rétoriky. Právě proto zdůrazňují „angažování se věcí“ nebo objektů ve „společných světech“, v nichž dochází k rozvinutí „rejstříků“. Zamýšlejí takto „uznat místo, které náleží („objektům“) v podmínkách realistického usuzování“ [Boltanski a Thévenot 1991: 30]: „Odkazující bok po boku jak realistickou fetišizaci, tak symbolickou dekonstrukci, chceme ukázat způsob, jakým lidé čelí nejistotě tím, že se opírají o předměty, aby vybudovali určité řády a naopak, jak upevňují postavení předmětů tím, že je spojují s vytvořenými řády“ [ibid.: 31]. Jenže se zde střetáváme s úplnou redefinicí pojmů světa a předmětu. Jestliže se zdá, že pojem předmět ještě kontrastuje s „vírami“ a s „důsledky jazyka“, je přece jen relativizován, protože existence předmětů se stává závislou na světech, do nichž se umísťujeme. „Každý z celků předmětů asociovaných s různými řády konstituuje koherentní svět“ [ibid.: 34]. Dokonce i když jde o otázku „přirozených předmětů“, pak je to ve smyslu toho, jakou lidé „mají možnost se změnit a projevovat v různých světech“ [ibid.: 281]. Zabývá-li se sociologie ospravedlnění takto redefinovanými předměty, jak se ještě může její postup

¹¹) Autorem tohoto výrazu je David Bloom [1982].

odlišovat od „rétoriky“, to je od lingvistického idealismu? Domnívám se naopak, že pluralita světů implikuje *irealistickou* tezi: „Svět nahradily světy, jež jsou pouze verzemi“, píše veliký relativistický filozof Nelson Goodman, vynálezce této nové plurality světů. Goodman definuje svou pozici jako „radikální relativismus, jenž je výsledkem důslednosti, relativismus, jenž vede k čemusi, co je příbuzné s irealismem.“ [Goodman 1992: 7 a 15] Protiklad idealismu a realismu, aniž by byl zdaleka překonán, nabyl novou sílu zejména díky pracím Goodmana a dalších pragmatických filozofů, kteří nově formulovali originálním způsobem idealistickou kritiku objektivitu (což zase vedlo stoupence realismu k rozvinutí nových argumentů. Spor tedy zůstává velice živý a to o to více, že je povzbuzován ontologickou dvojznačností soudobé fyziky). Soudíme-li, že sociální vědy opravdu potřebují hovořit o vícero světech, mají-li promýšlet lidské jednání – což je konec konců možné – pak je třeba vstupovat do těchto sporů (to je onen důsledek rigoróznosti, který Goodman zmiňuje) a prostý fakt, že se jedná o „sociální svět“ nestačí ke smíření realismu a irealismu, faktů a konstrukcí.

Zatím, co hlavní zájem o „nové sociologie“ spočíval v jejich původní pozornosti vůči živým koncepčním otázkám, naneštěstí konstrukcionistický postup je znovu zavírá poté, kdy byly stěží pootevřeny. Takový je konečný důsledek dvojznačného užívání nekonzistentního konceptu.¹²

Z francouzštiny přeložil Petr Horák

PHILIPPE DE LARA je filozof a pracuje jako vědecký pracovník pařížské École nationale des ponts et chaussées. Vydal mj. výbor z díla amerického filozofa Charlese Tylora pod názvem *La Liberté des modernes* (Paris, P.U.F. 1997) a řadu statí ve významné francouzské revui *Le Débat*.

Literatura

- Aron, Raymond 1967. *Les étapes de la pensée sociologique*. Paris: Gallimard.
Aron, Raymond 1969 (1938). *La philosophie critique de l'histoire*. Paris: J. Vrin.
Aron, Raymond 1983. *Mémoires*. Paris: Julliard.
Aron, Raymond 1986 (1938). *Introduction à la philosophie de l'histoire*. Paris: Gallimard.
Berger, Peter, Thomas Luckman 1986. *La Construction sociale de la réalité*. Paris: Klincksieck.
Bloom, David 1982. *Sociologie de la logique*. Paris: Pandore.
Boltanski, Luc, Laurent Thévenot 1991. *De la justification. Les économies de la grandeur*. Paris: Gallimard.
Bourdieu, Pierre 1968. „La force du droit.“ *Actes de la recherche en sciences sociales*, no. 64.
Bourdieu, Pierre 1976. „Le champs scientifique.“ *Actes de la recherche en sciences sociales*, no. 2-3.
Bourdieu, Pierre 1980. *Le Sens pratique*. Paris: Éd. de Minuit.
Bourdieu, Pierre 1988. „Penser la politique.“ *Actes de la recherche en sciences sociales*, no. 71-72.
Bourdieu, Pierre, J. Loic, D. Wacquant 1992. *Réponses*. Paris: Éd. du Seuil.
Corcuff, Philippe 1995. *Les Nouvelles Sociologies*. Paris: Nathan Université.
Descombes, Vincent 1995. *La Denrée mentale*. Paris: Éd. de Minuit.
Descombes, Vincent 1996a. *Les Institutions du sens*. Paris: Éd. de Minuit.
Descombes, Vincent 1996b. „L'esprit comme esprit des lois“ (entretien). *Le Débat*, no. 90.

¹²⁾ Irène Théry, Marcel Gauchet, Philippe Reynaud a Philippe Urfalino četli a kritizovali předchozí verzi tohoto článku. Vděčím jim za mnoho.

- Descombes, Vincent 1996c. „Structuralisme.“ Pp. 647 in *Dictionnaire de philosophie politique*, ed. par Philippe Raynaud et Stéphane Rials. Paris: P.U.F.
- Douglas, Mary 1989 (1986). *Ainsi pensent les institutions*. Paris: Éd. Usher.
- Garfinkel, Harold 1984 (1967). *Studies in Ethnomethodology*. Oxford: Basil Blackwell.
- Garrigou, Alain 1988. „Le secret de l'isoloir.“ *Actes de la recherche en sciences sociales*, no. 71-72: 22-45.
- Garrigou, Alain 1993. „La construction sociale du vote.“ *Politix* 22: 5-42.
- Geach, Peter 1992 (1957). *Mental Acts*. Bristol: Thoemmes Press, s. 4 - 7 a s. 14 - 15.
- Goodman, Nelson 1992 (1978). *Manières de faire des mondes*. Nîmes: Éd. Jacqueline Chambon.
- Knorr-Cetina, Karin, Aaron Cicourel (ed.) 1981. *Advances in Social Theory and Methodology*. London: Routledge.
- Lacroix, Bernard 1985. „Ordre politique et ordre social.“ In *Traité de science politique*, éd. par Jean Leca et Madeleine Grawitz, vol. I. Paris: P.U.F.
- Latour, Bruno 1995. *La Science en action*. Paris: Gallimard.
- Morrissey, Robert 1997. *L'Empereur à la barbe fleurie*. Paris: Gallimard.
- Ronsavallon, Pierre 1992. *Le Sacre du citoyen*. Paris: Gallimard.
- Searle, John 1995. *The Construction of Social Facts*. New York: Simon and Shuster.
- Thévenot, Laurent, Alain Desrosières 1988. *Les Catégories socioprofessionnelles*. Paris: La Découverte.
- Tylor, Charles 1997. *La liberté des modernes*. Paris: P.U.F.
- Wittgenstein, Ludwig 1993. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofický ústav AV ČR.

Nositelé přeshraniční spolupráce na česko-německé hranici

FRANTIŠEK ZICH

Vydal Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, Praha 1, fax (02) 2222 0143,
e-mail sreview@soc.cas.cz

Vyšlo v edici „Working Papers“ WP 99:4
Jednotlivé výtisky můžete objednat na výše uvedené adrese
Cena 129,- Kč (6 USD)

Shrnutí: Procesy evropské integrace zahrnují rovněž občanskou spolupráci přes hranice. Důsledky rozdělené Evropy v období „studené války“ se projevují nedostatečně rozvinutými kontakty a vztahy zejména mezi obyvateli na česko-německé hranici. V současné době nelze hovořit o existenci přeshraničního společenství v těchto regionech. Podle empirických šetření kvantitativně přibývá přeshraničních kontaktů, ale jen částečně se mění v trvalejší vazby. Bylo zjištěno, že přibližně jen 5 % obyvatel česko-německého pohraničí má trvalejší, opakované vztahy s někým v Německu. Tito lidé tvoří aktivní část populace a jsou *nositeli* vytváření přeshraničního společenství. Na poznání jejich sociální povahy a motivace ke spolupráci přes hranice byl zaměřen empirický výzkum v roce 1998. Bylo použito jak dotazníkové šetření (n = 432), tak kvalitativních hloubkových rozhovorů.

Měnová unie, sociální politika a problém evropské identity odolné vůči přerozdělování

GEORG VOBRUBA**

Institut für Soziologie, Universität Leipzig, BRD

Monetary Union, Social Policy and the Problem of a Redistribution-Proof European Identity

Abstract: Though most scholars agree that the common European currency is an experiment of immense scale, the socio-political consequences have hardly been taken into account so far. The abandonment of national currencies means the renunciation of an important buffer-mechanism between different economies. Thus necessary changes in the exchange rates must be replaced by changing prices and wages or by mobility. If this does not work unemployment is likely to emerge. The political visibility of this cause for unemployment is likely to trigger demands for trans-national social political compensation. The willingness to contribute to this kind of trans-national social policy crucially depends on a feeling of belonging together, i.e. on a collective European identity. But the prerequisites for its development are lacking, hence setting narrow limits for redistribution on the European level. Thus unsolved social political tensions caused by the common European currency might threaten further European integration.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 3: 275-284)

Společná evropská měna existuje již déle než jeden rok. Od počátku byla víra v euro předmětem velkého mezinárodního veřejného zájmu. Ovšem tento zájem byl pozoruhodně jednostranný, neboť se téměř výhradně zaměřoval na krátkodobé vnější účinky eura, zejména na jeho vztah k americkému dolaru. V tomto článku se budu věnovat některým dlouhodobým vnitřním účinkům, které euro pravděpodobně bude mít.

I.

Ačkoliv bylo zřejmé, že měnová unie je „technicky a politicky (...) velmi složitým experimentem“ [Padoa-Schioppa 1994: 163] nebo cestou do „země nepoznané“ [Issing 1996: 201], většina evropských badatelů ani nezmínila možnost sociálně-politických a sociálních konfliktů s ní spojených [srov. Deutsche Bundesbank 1996].¹ Jistý pragmatický optimismus ohledně měnové unie je pochopitelný, může být však zavádějící. Ignorování možných sociálních dopadů pravděpodobně vyústí v chybějící vědomí toho, jak se s nimi vyrovnat. To pak může ohrozit i úspěch měnové unie samotné.

Mimoevropští analytici a pozorovatelé si to uvědomují lépe: „Čím dále se bude Evropská unie snažit postupovat po cestě integrace, tím větší bude cena solidarity. Podle konkrétní formy, kterou na sebe měnová unie vezme, budou možná nezbytné obrovské

*) Tento článek jsem psal jako host Remarquova ústavu Newyorské univerzity. Děkuji tomuto ústavu a jeho řediteli Tony Judtovi za pohostinství a podporu.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Dr. Georg Vobruba, Institut für Soziologie, Universität Leipzig, Burgstraße 21, D-04109 Leipzig, BRD, tel. +49 341 97 35640, e-mail vobruba@rz.uni-leipzig.de

¹) Pozoruhodnou výjimkou je Paul Teague [1998].

přesuny prostředků, které by vyrovnaly rozdíly v příjmech. Alternativou je regionálně koncentrovaná masivní nezaměstnanost, vysoká migrace v rámci EU, nebo obojí“ [Hama 1996: 79, Eichengreen 1993: 192f.].

Proč by měla měnová unie vyvolat takové náklady?

V tomto článku předkládám řetězec úvah o možných dlouhodobých důsledcích evropské měnové unie na vývoj evropské sociální politiky. Rozdělil bych je do dvou okruhů. Na jedné straně se budu zabývat sociálně-politickými problémy, které vyplynou z měnové unie v Evropě. Na druhé straně se pokusím říci něco o sociálně-politické redistribuci a kolektivních identitách. Doposud téměř nedocházelo ke spojení sociální politiky s kolektivní identitou. Pokud vím, oněch několik málo pokusů spojit sociální politiku s identitou [Taylor 1998] se zaměřilo na problém definice identity žadatelů, namísto aby se zabývaly vztahem mezi žadatelem a přispěvatelem. Já si ovšem myslím, že tento vztah by měl stát v popředí zájmu, neboť ochota lidí přispívat na sociální politiku nemůže být ani zdaleka považována za jistou. Naopak: proveditelné finanční vyrovnání mezi lidmi z různých částí Evropy vyžaduje pocit sounáležitosti, který vůbec není samozřejmý.

Termín „kolektivní identita“ budu používat v následujícím zúženém smyslu: jde o pocit sounáležitosti, jehož důsledkem je ochota podělit se o část vlastního příjmu s kýmisi neznámým. Tím se přibližuji k pojmu „kolektivní identita“ v běžném smyslu, kdy spojuji představu kolektivní identity s materiálními zájmy. Většina badatelů zachází s kolektivní identitou jako s konceptem napomáhajícím integrovat normativní přesvědčení a práva a jako s cílem o sobě [Calhoun 1994]. A mnoho badatelů se zabývá popisem těchto identit s normativními implikacemi.

Můj přístup tedy stojí proti těmto pokusům, ale z určitého úhlu pohledu je může i doplňovat. Odborníci, kteří předkládají veřejnosti normativní modely kolektivní identity, mohou mé úvahy chápat jako příspěvek k následujícím otázkám: Za jakých podmínek může veřejnost přijmout a osvojit si žádoucí normativní modely kolektivní identity? Jsou normativní požadavky, které z modelů kolektivní identity vyplývají, slučitelné se zájmy lidí? Budou lidé ochotni či schopni chovat se podle těchto normativních požadavků? Toto jsou – alespoň z pohledu uplatňování evropské sociální politiky – nejdůležitější aspekty kolektivní evropské identity.

II.

Mým východiskem je společná evropská měna, euro. Jaké následky bude mít pro sociální politiku?

Když otevíráme tento problém, nesmíme zapomínat, že euro je spíše podivná záležitost. Jde o společnou měnu různých ekonomik. Není však tato společná měna spíše nástrojem k vytvoření společné ekonomiky? Dlouhodobě možná ano. Ale krátkodobě jsou v Evropě stále různé ekonomiky s různými ekonomickými styly a – což je nejdůležitější – s různou produktivitou. Jak ukazuje Ricardův teorém, v širokém časovém horizontu ani různé úrovně produktivity nezabrání ekonomické směně se vzájemným prospěchem. To ovšem vyžaduje dlouhý a namáhavý proces adaptace, který vytváří mnoho sociálních problémů v krátkém časovém horizontu. Dosažení dlouhodobého cíle společné ekonomiky vyžaduje řešení krátkodobých problémů. Setkáváme se zde s velice běžným dilematem politického vládnutí: úspěch politického dlouhodobého projektu bývá ohrožen krátkodobými důsledky opatření, která jsou nutná pro jeho uskutečnění [Vobruba 1991].

V minulosti se různé evropské ekonomiky vyvíjely rozdílně. Úspěšná ekonomická interakce mezi odlišně se vyvíjejícími ekonomikami vyžaduje pro svou existenci jistý tlumící mechanismus. Existují různé způsoby absorpce rozdílů mezi produktivitami různých ekonomik. Pro zjednodušení si představme dvě země s rozdílně se vyvíjející produktivitou. Při podobných nákladech, zejména mzdových a ke mzdám vztahených, bude zboží méně produktivní ekonomiky dražší, tedy neprodejné na vnějším trhu, a proto se lidé z méně produktivní ekonomiky stanou chudšími. V důsledku toho se sníží jejich poptávka po zboží importovaném z produktivnější ekonomiky, což tuto bohatší ekonomiku také negativně postihne. To je v kostce přesně to, co se dnes děje mezi USA a Evropou na straně jedné a chudými ekonomikami Dálného východu a Ruska na straně druhé. Samozřejmě můžeme zapomenout na předpoklad podobných mzdových nákladů v obou typech ekonomik. Díky nízkým mzdám v méně produktivní ekonomice bude její zboží více konkurenceschopné. To však v žádném případě není udržitelné řešení. Na jedné straně nízké mzdy pravděpodobně povedou k dalšímu zvětšení rozdílů v produktivitě, na druhé straně povedou ke zbídačení populace v méně produktivní ekonomice, následkem čehož se sníží poptávka po importovaném zboží.

První výsledek, se kterým se můžeme setkat v integrovaném světě, je fakt, že ekonomické problémy chudší ekonomiky pravděpodobně způsobí problémy i ekonomice bohatší. Je tedy v zájmu bohatší ekonomiky, aby něco učinila pro ekonomiku chudší. Tento vzorec skrytých nadnárodních vztahů nazývám „sobecká pomoc“ [srov. Vobruba 1996].

Jaké jsou tlumiče rozdílů v produktivitě mezi různými ekonomikami? Jedním způsobem je devalvace měny méně produktivní země. Devalvace měny země znamená snížení cen jejího zboží podle jiné měny, čímž se usnadní přístup tohoto zboží na trhy produktivnější ekonomiky. Jinými slovy, konkurenceschopnost zboží z méně produktivní ekonomiky se zvýší, zatímco konkurenceschopnost zboží z produktivnější země se (o něco málo) sníží.

Na první pohled to vypadá jako jednostranné opatření ve prospěch méně produktivní ekonomiky. Jak ale ukázaly naše úvahy o propojení takových dvou ekonomik a výsledná logika „sobecké pomoci“, mírná devalvace je společným zájmem obou ekonomik. Stručně řečeno: vysoce produktivní ekonomiky musejí tolerovat alespoň mírnou devalvací méně produktivních ekonomik ve smyslu opatření „sobecké pomoci“. Tolerování devalvace znamená pro bohatou ekonomiku tolerování konkurenčních výhod chudé ekonomiky. Bohatá ekonomika se vzdá části svého bohatství, aby zabránila kolapsu chudší ekonomiky a všem následným ničivým dopadům.

V Evropě takové mechanismy více či méně úspěšně fungovaly od konce druhé světové války [Spahn 1997]. Mezi lety 1979 a 1987 se prováděly kontinuální úpravy směnných kursů. Následné pokusy o jejich ustálení skončily kolem roku 1992 kolapsem Evropského měnového systému. Po roce 1993 se kursy pohybovaly v mnohem menším rozmezí, než by povolilo dopředu připravené spektrum. V tomto období se zjevně nevyužilo tlumících mechanismů, neboť již byla anticipováno omezení měnové unie. Tolerována byla tudíž i dodatečná nezaměstnanost. Nicméně divergentní vývoj jednotkových mzdových nákladů naznačuje další potřebu tlumičů.

Pevné vazby mezi měnami byly úspěšné pouze mezi ekonomikami, jejichž produktivita se vyvíjela téměř paralelně. Takový je případ Německa a Rakouska (většina

Rakušanů určitě neví, že ve skutečnosti ani vlastní měnu nemají). V jistém smyslu by bylo možno říci, že toto byl důkaz síly slabých pout.

Právě tento mechanismus byl opuštěn, když se zavedla společná měna. Euro pevně spojuje rozdílné evropské ekonomiky. Rozdíly v jejich vývoji nevyhnutelně povedou k ekonomickému selhání těch států, ve kterých vývoj produktivity zaostává. Ekonomiky s nižší produktivitou jsou nyní vystaveny konkurenci na společném trhu bez jakékoliv ochrany vlastní měny. Za předpokladu, že tyto ekonomiky nemohou kompenzovat své nevýhody snížením mezd a mzdových nákladů, objeví se zvýšení míry nezaměstnanosti, které bude způsobeno nejméně dvěma faktory. Na jedné straně firmy ze země s nižší produktivitou neuspějí v konkurenci s firmami ze zemí s vyšší produktivitou. A na druhé straně budou muset své dluhy platit v tvrdší měně, než ve které byl obdržen úvěr. Přesně to se stalo, navíc v extrémní míře, během sjednocení Německa. Nahrazení východoněmecké marky západoněmeckou markou (DM) vedlo k obrovskému dlužnímu zatížení prakticky všech východoněmeckých firem.

Celkově vzato, společná měna bude pravděpodobně tlačit na firmy z méně produktivních částí Evropské unie dvojím způsobem: na jedné straně budou tyto firmy na trzích zboží vydělávat pravděpodobně méně, na druhé straně budou na finančních trzích pravděpodobně platit více. Oba faktory nakonec vyústí v nezaměstnanost.

Dalším mechanismem, který vyrovnává ekonomické rozdíly mezi zeměmi, je migrace. Srovnání mezi integrovanějšími USA a méně integrovaným evropským společenstvím ukazuje, že migrace jako vyrovnávací mechanismus skutečně funguje. „Rozdíly v nezaměstnanosti jsou v USA menší než v EU. Rychlost přizpůsobení regionálním šokům na trhu práce je v USA vyšší než v EU“ [Eichengreen 1997: 46]. Existují však vážné pochybnosti, zda bude další evropská integrace doprovázena zvýšením mezinárodní mobility na trhu práce. Rozdílné jazyky, regionální specializace, vysoká míra nezaměstnanosti v téměř všech členských státech a strach z cizinců mohou být jen těžko příznivými faktory, které migraci odstartují. Máme dostatečné empirické důkazy o tom, že odstranění překážek pracovní mobility mělo zatím jen malý vliv na migraci uvnitř EU [Flanagan 1993].

III.

Za těchto okolností je potřeba najít jiný typ tlumiče mezi rozdílně se vyvíjejícími ekonomikami.

Rostoucí míra nezaměstnanosti představuje politicky jasně viditelné náklady za společnou měnu. Termín „viditelné náklady“ znamená, že lidé, kteří ztratili práci, stejně jako i jiní, mohou euro označit za hlavní příčinu své nepříjemné situace, a mohou také označit odpovědné aktéry. Jsou to ti, kdo činí politická rozhodnutí, a dále silní ekonomičtí aktéři ve vysoce produktivních ekonomikách. Je jasné, kdo nese následky společné měny, stejně jako je jasné, kdo za to může. Taková „vysvětlení“ mohou a nemusí být realistická – v každém případě ale povedou k požadavkům nápravy. Pravděpodobně se tedy objeví vážný problém mezinárodní legitimacy. To povede k sociálně politickým požadavkům typu „způsobujete-li nezaměstnanost, musíte za to zaplatit“.

Dnešní běžná politická rétorika tvrdí, že měnová unie bude sloužit „ku prospěchu všem“. Avšak jako téměř všechny politické debaty provázající procesy modernizace a transformace, i tato rétorika ignoruje negativní krátkodobé účinky a (pravděpodobně) přehání pozitivní aspekty dlouhodobého účinku společné měny.

Někteří političtí aktéři v bohatých členských státech jsou spíše realističtí než diplomatičtí. Tento problém již očekávají. Jde zejména o strach pana Stoibera, premiéra Bavorska, který varoval, že euro může způsobit další požadavky peněžní kompenzace. Dokáže se EU s těmito dodatečnými problémy způsobenými měnovou unií vyrovnat?

IV.

EU není obecně připravena řešit sociálně politické problémy. Může se jim tedy vyhnout? To je otázka možností expanzivní politiky zaměstnanosti na evropské úrovni. Omezím se na dvě stručné poznámky.

Všechny důležité návrhy, o kterých vím, operují podle vzoru „stejná procedura na vyšším stupni“. Neokeynesiánská opatření stejně jako obnovený korporatismus, které zjevně selhávají na národní úrovni, byly navrženy jako vhodnější pro úroveň evropskou. To však vyvolává vážné pochybnosti. Základním problémem všech těchto návrhů je, že neanalyzují systémové důvody minulých selhání. Takové důvody nelze obejít změnou národní úrovně za evropskou. Všechny naděje vkládané v evropský korporatismus jsou marné, protože chybějí dvě základní podmínky. Na evropské úrovni neexistují ani dobře organizované korporace, které by byly schopny ukázat své členy, ani centrální vláda, která by mohla popohánět samoregulaci korporací realistickými hrozbami státní intervence [Vobruba 1995]. Aniž by přispěly k řešení problémů zaměstnanosti a sociálních jistot, takové návrhy demonstrují nedostatek potřebného pochopení základních podmínek korporativistických uspořádání. Ale také návrhy jako Liepietzův [1996] nebo plán některých švédských odborníků na postmaastrichtskou „sociální Evropu“ zůstávají voluntaristické.

Navíc pak Maastrichtská smlouva se svým systémem pokut za porušení cílů měnové stability prodlužuje monetaristické prostředí tím, že omezuje všechny typy expanzivní politiky zaměstnanosti [Teague 1998]. Musíme si proto uvědomit, že také na nadnárodní úrovni je konec společnosti s plnou zaměstnaností nevyhnutelný. Nicméně se teprve uvidí, zda se pro některé jednotlivé členské státy Evropské unie opravdu stane vysoce riskantní záležitostí porušit pravidla stability a odmítnout pokutu zaplatit.

V každém případě se ovšem musí nějakým způsobem vyrovnat nedostatek pružnosti mezi rozdílnými ekonomikami způsobený společnou měnou.² Stěží si dovedu představit jiné řešení než rozšíření evropské sociální politiky. Je však vůbec nějaký požadavek sociálně politické kompenzace problémů způsobených eurem realistický?

Jistěže nějaká evropská sociální politika už existuje. Při porovnání regulativní a redistributivní sociální politiky lze říci, že první typ zažil na evropské úrovni pozoruhodný vývoj, zatímco druhý typ daleko zaostává. Zaměření na regulativní sociální politiku má své příčiny v dominantní logice „negativní integrace“, tj. že sociální politika se využívala především k řešení překážek na společném trhu. Vedlo to k celoevropským jednotným pravidlům na ochranu práce. Tento problém opakovaně zdůrazňoval Majone [1994]. Na druhé straně redistributivní sociální politika není dostatečně vyvinutá a nejsou patrné žádné

²) Odhaduje se, že rozdíly mezi jednotlivými státy USA byly vyrovnány pomocí daní a převodů až do výše 40 procent. Tento „výsledek by znamenal, že i měnová unie USA se svou relativně mobilní pracovní silou se silně spoléhá na daňové převody na kompenzaci regionálních šoků“ [Obstfeld a Peri 1998: 237]. Protože mobilita pracovních sil v Evropě jen stěží dosáhne americké úrovně, potřeba mechanismu mezistátního daňového vyrovnání bude o to větší. Už MacDougallova zpráva (1977) navrhovala rozpočet pro EHS kolem 5-7 procent HDP jako jisté finanční vyrovnání mezi členskými státy.

známky budoucí změny. Agrární politika EU, kterou někteří odborníci chápou jako jisté jádro redistributivní evropské sociální politiky, je nešťastným dědictvím a v žádném případě ne slibným projektem EU [Judt 1996]. To se ukáže nejpozději během procesu integrace některých středoevropských zemí k EU. V současné době vůle k redistributivní evropské sociální politice chybí. Může to změnit běh další evropské integrace?

V.

Zřejmé potíže, jak se vyrovnat se sociálně politickými problémy, které vyvolala měnová unie, mě přivádějí k druhé otázce: Mají populace členských států EU společné vědomí sounáležitosti? Existuje kolektivní evropská identita, která by byla základem sociálně politické redistribuce? Tyto otázky v sobě nesou jisté teoretické předpoklady, které musím alespoň jasně formulovat.

Jako výsledek strukturální změny z tradičního v moderní chápání světa a sebe sama je sociální jednání v ryze moderních společnostech vztaheno k zájmům [Dux 1982, Hirschman 1977]. V běžných případech zájmy chování lidí buď přímo řídí, nebo pro ně alespoň vyznačují rámec. Neznamená to ale, že všichni lidé jsou egoističtí. Vztahení modernity k individuálním zájmům není empirické tvrzení, nýbrž metodologický požadavek. Znamená to, že člověk si musí být neustále vědom toho, že zájmy ohrožují normativní orientace vedené vírou v kolektivní identitu. Zda se tak děje, či nikoliv je empirickou otázkou.

Pokud zavedeme kolektivní identitu jako předpoklad ochoty k redistribuci, zavedeme ji jako něco, co přesahuje individuální zájmy. Pokud tedy kolektivní identitu chápeme jako něco víc než pouhé vyznání bez důsledků, musí být testovatelná požadavky redistribuce. Existuje tedy kolektivní evropská identita, která by mohla podpořit sociálně politickou redistribuci?

VI.

Téměř po celou dobu vývoje EU byla otázka evropské identity, o níž by se opíraly požadavky nadnárodní redistribuce, skryta za vírou, že proces evropské integrace je nikdy nekončící hrou s pozitivním konečným výsledkem. Ať tomu už v minulosti bylo jakkoliv, v budoucnosti to v žádném případě platit nebude. Neznamená to nutně, že další integrace skončí celkově s nulovým výsledkem a vyústí do neúnosných distribučních konfliktů. Rozdílné distribuční účinky měnové unie, v krátkém i dlouhém časovém horizontu, postihnou při nulovém výsledku hry menší část populace v bohatších zemích a větší část v chudších zemích. Přínejmenším v krátkém časovém horizontu jsou jednotlivé země personálně i teritoriálně postiženy nerovnoměrně. A to je okamžik, kdy se o své nároky začne hlásit redistribuce a kdy se otevírají sociální konflikty a problém legitimacy.

Sdílejí populace v bohatších zemích pocit sounáležitosti a zodpovědnosti za populace z chudších zemí, i když je to nákladné? Podívejme se nyní krátce na různé konstelace finančních struktur, sociálně politických plateb a jejich legitimitu. Tyto modely lze popsat na spektru mezi ryze intertemporální a ryze interpersonální redistribucí.

I. V mnoha případech dominuje intertemporální redistribuce. Znamená to, že existuje blízký vztah mezi individuálním příspěvkem a sociálně politickou platbou. Lidé přispívají na platby, které dostanou později. Příkladem je francouzský a německý systém důchodového zabezpečení. Tento typ intertemporální redistribuce se zjevně nehodí na náš případ, neboť na rozdíl od důchodů jsou v něm přispěvatelé a příjemci teritoriálně oddělení.

2. Redistribuce probíhající bez předběžné znalosti, zda půjde o interpersonální nebo pouze o intertemporální typ. Znamená to, že lidé přispívají na sociálně politické platby, aniž by věděli, zda je budou v budoucnu potřebovat a zda je dostanou, či ne. Tento model představuje evropské systémy pojištění proti nezaměstnanosti.
3. V případě právě interpersonální redistribuce přispěvatelé vědí, že nikdy nedostanou přímý výnos. Platí to ve vztahu mezi bohatými a chudými lidmi ve fragmentovaných společnostech – ačkoliv ovšem někteří bohatí mohou být uvedeni v omyl, pokud jde o riziko jejich zchudnutí. Zejména se to týká také vztahu mezi přispěvateli z bohatých zemí a příjemci ze zemí chudších. Představitelé dánské, rakouské nebo německé střední třídy se téměř nikdy nebudou ucházet o sociální podpory v Portugalsku. Proč by tedy měli být ochotni přispívat?

Toto je bod, kdy vyvstává otázka právě kolektivní evropské identity. Jde o identitu ve smyslu sounáležitosti, i když přijde draho.

VII.

Kolektivní identity nevznikají z prázdna. Lepsius nedávno zdůraznil, že vývoj kolektivní identity potřebuje jako svůj předpoklad institucionální strukturu. „Tvorbě vědomí předchází tvorba institucí“ [Lepsius 1997: 949]. Proč potřebuje kolektivní identita politické instituce jako svůj opěrný pilíř? Důvodem je na jedné straně skutečnost, že moderní kolektivní identity jsou založeny na zájmech, nebo musí alespoň obstát v praktických testech jejich prosazování, přičemž z druhé strany v moderních společnostech instituce formují zájmy. Trvalá existence institucí podporuje vznik stabilních očekávání, která určují typ zájmů a způsob, jakým by mohly být sledovány. Přesně to chybí v EU. Proto vývoj kolektivní identity, včetně „myšlenky solidarity Evropanů, která musí legitimizovat asymetrii mezi národním příjmy z daní a evropskými výdaji z daní“ [Lepsius 1997: 952], čelí několika překážkám.

Kolektivní identita, která má být politicky významná, nemůže vzniknout jinak než ze vztahu k politickým institucím, někdy také z konfliktu. To vyžaduje jasně vymezenou politickou odpovědnost. Musí být jasné, kam směřovat individuální zájmy, požadavky a projevy nespokojenosti. Politická struktura Evropské unie ani zdaleka nemůže těmto projevům vyhovět. Na jedné straně již mnoho členských států EU přesunulo mnoho kompetencí na evropskou úroveň a někdy mají sklon tyto přesuny odpovědnosti přehánět, aby se vyhnuly obvinění [Vobruba 1997a]. Navíc národní politici aktéři přesunuli velkou část odpovědnosti na ekonomické aktéry, což je možná další strategie, jak se vyhnout obvinění, ale jistě je to situace, která způsobuje „koordinační deficit uvnitř EU“ [Teague 1998: 129]. Na druhé straně národní vlády zůstávají viditelnými centry všech hlavních politických rozhodnutí. Tato neshoda mezi institucionálním uspořádáním a veřejným vnímáním politických procesů, která je zesílena politickými strategiemi vyhýbání se obvinění, způsobuje zmatení mezi politickým systémem a veřejností. V politickém systému chybí viditelný opěrný pilíř, který by vývoj evropské identity podpořil. Z pohledu občanů zůstává Evropská unie zaštitěna národními vládami, a je tudíž téměř nedosažitelná a nepochopitelná – proč tedy investovat do něčeho tak neznámého?

To vede k druhému problému. „Jazykové spojení je pravděpodobně tou nejsilnější a nejtrvalejší vazbou, která může sjednotit lidstvo“ [Tocqueville 1961: 14]. Především v Evropě chybí společný jazyk. Souhlasím s většinou badatelů, že toto je nejzávažnější překážka vývoje evropské identity. Myšlenka Davida Laitina [1997], že zvláštním zna-

kem evropské identity je právě její mnohojazyčnost, nebo pokus J. H. H. Weilera [1997: 510] vytvořit „mnohonárodní občanství“ [podobně i Habermas 1996] vypadají na první pohled pěkně. Ale obávám se, že tyto myšlenky jsou založeny na jednoduchém omylu, kdy vnější pozorovatel může Evropu ztotožňovat s mnohostí jazyků nebo národů, je však nadmíru sporné, zda sami Evropané cítí sounáležitost právě na základě těchto mnohostí.³ Právě tento problém musím zdůraznit ještě jednou: pro účely legitimizace sociálně politické redistribuce je důležitý zejména pocit sounáležitosti lidí.

Interakce problému jazyka a institucionální konfúze vytváří velké překážky pro vývoj evropské veřejné sféry. V Evropě pravděpodobně nevzniknou celoevropská média (noviny, televize) jako institucionalizovaný systém vzájemného pozorování mezi občany, zájmovými skupinami a politickými elitami [Gerhards 1993: 98]. V důsledku toho také asi ani nevznikne něco jako „evropské finanční vyrovnání“ obdobné finančnímu vyrovnání mezi spolkovými zeměmi v Německu, které reguluje konflikty zájmů mezi jednotlivými regiony a pomáhá tak rozvoji vztahů mezi přispěvateli a příjemci, které jsou otevřené veřejné diskusi a jednání.

Bude pokračovat výstavba evropských institucí? Samozřejmě že ano, ale vyžádá si nějaký čas. Vývoj institucí a intenzivní jednání elit mohou napomoci vývoji kolektivní evropské identity. Otevřenou otázkou je, zda je tento vývoj dostatečně rychlý na to, aby absorboval alespoň část sociálně politických problémů způsobených společnou měnou. Výstavba institucí a vývoj legitimizace si navzájem překážejí.

VII.

Při úvahách nad kolektivní evropskou identitou a „myšlenkou solidarity“ (Lepsius), které by mohly podpořit evropskou sociální politiku, by se neměl přehlížet fakt, že vývoj vlastně probíhal opačným směrem: ve skutečnosti jsme zažili kolaps existujících teritoriálně vázaných kolektivních identit. Omezil se jen na některá pozorování podobná těm, které jsem učinil – podobně jako Tony Judt⁴ – v poněkud odlišných kontextech [Judt 1996: 110 an., Vobruba 1997b].

Během posledních let jsme zaměřili pozornost na několik politických projektů a procesů státního rozdělení, například v Belgii, Španělsku, Kanadě, Československu a Itálii. Některé byly úspěšné, jiné nikoliv. Některé byly více realistické, jiné méně. Avšak všechny tyto pokusy mají jeden skrytý společný znak: rozdíly v majetnosti se projevují jako rozdíly teritoriální. V Itálii vidíme bohatší sever a chudší jih, Belgie má bohatší vlámskou a chudší valonskou část apod. Již samotný fakt, že majetkové rozdíly mohou být vztaženy k území, vede ke konfliktům zájmů, které vyvolávají teritoriální otázky a navozují tedy teritoriální řešení. Tato tendence je někdy ještě posílena tradičními kulturními a náboženskými rozdíly. „Nechceme platit za ty lidi na jihu a navíc být potlačováni zbraněmi, které si oni koupili za naše peníze“, řekl mi jeden slovinický manažer socialistické jugoslávské firmy v roce 1988.

Posledním příkladem pokusu opustit finanční vyrovnání teritoriálně vyjádřených rozdílů v majetnosti je Německo. Celý model vznikl tímto způsobem: zaprvé ihned po

³) Představte si Olympijské hry s jediným evropským týmem!

⁴) Přesto ale s Judtem nesouhlasím, že tato rozdělení jsou „premoderní“ [Judt 1996: 110]. Protože jsou téměř vždy vedena zájmy a nikoli například náboženským přesvědčením, považuji je za ryze moderní sledování zájmů.

roce 1989, při snaze vyrovnat teritoriální rozdíly, byla vystavena těžké zkoušce tolerance k redistribuci. Dodnes pochází více než polovina HDP v „nových zemích“ ze západních spolkových zemí. V Německu byla – a stále je – překvapivě vysoká míra akceptace plateb za jednotu, i když byla zmírněna rostoucím státním dluhem. Ale v minulém roce političtí představitelé bohatších spolkových zemí (zejména Bavorska a Bádenska-Württemberska) naznačili, že už nejsou ochotni platit za – jak to oni nazývají – problémy zemí s horšími výsledky, které vznikají jejich vlastní vinou, a tak narušovat všechny podněty těchto zemí si vlastní problémy řešit svojí silou. V technickém slova smyslu je tato stále pokračující diskuse o finančním vyrovnání mezi zeměmi ve smyslu politickém redefinicí běžně sdílené „myšlenky solidarity“.

Jak se můžeme poučit? Lze načrtnout dvě řešení. Jednodušším řešením je, když budeme čelit nárůstu teritoriálního sobectví téměř všude, čímž se drasticky sníží veškeré naděje jakéhokoli politického programu nadnárodní evropské sociální politiky.

Sofistikovanější, i když zároveň spekulativnější řešení by mohlo vzít v úvahu, že jisté možnosti skýtá i vývoj na nadnárodní a regionální úrovni, který poněkud narušil národní státy. Mohl by dvojitý útok na národní stát shora i zdola přinést nějaké příznivé výsledky? Otázka v našem konkrétním případě je tato: bude další diferenciací kolektivních identit na úrovni nižší, než je národní stát, podporovat vznik kolektivní identity nad národní úrovní, která bude dostatečně silná na to, aby umožnila uspokojivé finanční vyrovnání v celoevropském rámci? V nejhorším případě povede diferenciací ke spojení bohatých regionů proti ostatním [Judt 1996: 113]. V nejlepším případě se taková aliance bohatých regionů spojí s regiony chudšími díky „sobecké pomoci“ a některým pozůstatkům národní identity, čímž vzniknou spojovací články mezi majetnou aliancí a chudým zbytkem. Tak se – ironií osudu – národní identity mohou stát základem pro rozvíjení těsnější integrace na evropské úrovni.

Z angličtiny přeložila Zuzana Gabajová

GEORG VOBRUBA je profesorem sociologie na univerzitě v Lipsku, zabývá se sociologickými aspekty sociální politiky, práce a s tím související problematikou globalizace.

Literatura

- Calhoun, Craig (ed.) 1994. *Social Theory and the Politics of Identity*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Deutsche Bundesbank (ed.) 1996. *Monetary Policy Strategies in Europe*. München: Vahlen.
- Dux, Günter 1982. *Die Logik der Weltbilder*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Eichengreen, Barry 1993. „European Monetary Unification and Regional Unemployment.“ Pp. 188-218 in *Labor in an Integrated Europe*, ed. by Lloyd Ulman, Barry Eichengreen and William Dickens. Washington, DC: The Brookings Institution.
- Eichengreen, Barry 1997. *European Monetary Unification: Theory, Practice, and Analysis*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Flanagan, Robert 1993. „European Wage Equalization since the Treaty of Rome.“ Pp. 167-187 in *Labor in an Integrated Europe*, ed. by Lloyd Ulman, Barry Eichengreen and William Dickens. Washington, DC: The Brookings Institution.
- Gerhards, Jürgen 1993. „Westeuropäische Integration und die Schwierigkeiten der Entstehung einer europäischen Öffentlichkeit.“ *Zeitschrift für Soziologie* 22: 96-110.
- Habermas, Jürgen 1996. *Between Facts and Norms: Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge, MA: MIT Press.

- Hama, Noriko 1996. *Disintegrating Europe. The Twilight of the European Construction*. Westport, CT: Praeger.
- Hirschman, Albert O. 1977. *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before its Triumph*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Issing, Otmar 1996. „Monetary Policy Strategies.“ Pp. 198-209 in *Monetary Policy Strategies in Europe*, ed. by Deutsche Bundesbank. München: Vahlen.
- Judt, Tony 1996. *A Grand Illusion? An Essay on Europe*. New York: Hill and Wang.
- Laitin, David 1997. „The Cultural Identities of a European State.“ *Politics and Society* 25: 277-302.
- Lepsius, M. Rainer 1997. „Bildet sich eine kulturelle Identität in der Europäischen Union?“ *Blätter für deutsche und internationale Politik*, No. 8: 948-955.
- Liepietz, Alain 1996. „Social Europe, the Post Maastricht Challenge.“ *Review of International Political Economy* 3: 369-379.
- Majone, Giandomenico 1994. „The Rise of the Regulatory State in Europe.“ *West European Politics* 17: 77-101.
- Obstfeld, Maurice, Giovanni Peri 1998. „Regional Non-Adjustment and Fiscal Policy.“ *Economic Policy*, No. 26, April 1988: 207-259.
- Padoa-Schioppa, Tommaso 1994. *The Road to Monetary Union in Europe*. Oxford: Clarendon Press.
- Spahn, Heinz-Peter 1997. „Credibility, Reputation, and the Instability of the EMS.“ Pp. 235-251 in *Money, Financial Institutions, and Macroeconomics*, ed. by A. J. Cohen et al. Boston: Kluwer.
- Taylor, David 1998. „Social Identity and Social Policy: Engagements with Postmodern Theory.“ *Journal of Social Policy* 27, Part 3.
- Teague, Paul 1998. „Monetary Union and Social Europe.“ *Journal of European Social Policy* 8: 117-138.
- Tocqueville, Alexander de 1961. *Democracy in America*. New York: Schocken Books.
- Vobruba, Georg 1991. *Jenseits der sozialen Fragen*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Vobruba, Georg 1995. „Social Policy on Tomorrow's Euro-Corporatist Stage.“ *Journal of European Social Policy* 5: 303-315.
- Vobruba, Georg 1996. „Self-interested aid: Belated Modernization and Interwoven Interests Between East and West.“ *Crime, Law and Social Change* 25: 83-93.
- Vobruba, Georg 1997a. „Social Policy for Europe.“ Pp. 105-120 in *The Social Quality of Europe*, ed. by Wolfgang Beck et al. Dordrecht: Kluwer Law International.
- Vobruba, Georg 1997b. „Grenzen von Staatgrenzen.“ S. 163-173 in *Autonomiegewinne, Sozialstaatsdynamik, Moralfreiheit, Transnationalisierung*, hrsg. von Georg Vobruba. Wien: Passagen.
- Weiler, J. H. H. 1997. „To be a European citizen – Eros and Civilization.“ *Journal of European Public Policy* 4: 495-519.

Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení*

PETR MAREŠ**

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Poverty, Marginalisation, Social Exclusion

Abstract: The concept of 'social exclusion' has replaced, both in the discourse of European social science and the discourse of European social policy, an earlier concept of 'poverty'. This shift conveys a notion of poverty that involves not only the problem of income inequalities and of deprivation but also points out barriers to the participation of individuals and social groups affected by poverty in the political, social and cultural life of society. The article refers to the genesis of the content of the term 'social exclusion', its current usage and relation to a range of social processes (exclusion from securities and exposure to risks – including environmental risks, exclusion from the labour market, exclusion from mobility paths, etc.). It also deals with the question of social exclusion in relation to real and social space. It refers to a discussion about the relationship between social exclusion and citizenship and a discussion about social exclusion of ethnic and social groups. Finally, the article touches upon basic challenges to social science and social policy associated with the use of this term.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 3: 285-297)

Koncept sociální exkluze

V sociologickém diskursu i politickém diskursu Evropské unie se stále výrazněji používá konceptu sociální exkluze. Není to nový koncept, jak na to upozorňuje například Berghman [1997]. Novým však není ani jev, který popisuje. S procesem sociální exkluze se v různých formách setkáváme snad ve všech historických společnostech, stejně jako s vyloučenými jedinci, sociálními kategoriemi i kolektivitami. Reflexe tohoto fenoménu je obsažena již v protosociologickém myšlení a v sociologické myšlenkové tradici lze identifikovat vlny zájmu o něj, ať již ve vlastním (vyloučení, odcizení, anomie), nebo inverzním smyslu (identita, solidarita, inkluze).

Co však znamená sociální exkluze dnes a proč se o ní hovoří tam, kde se dříve hovořilo o chudobě? Můžeme si, podobně jako Bessis [1995], klást otázky: „*Co je vlastně obsahem tohoto konceptu a jak se liší od konceptu chudoby?*“ Room [Room et al. 1990] konstatuje, že přesun od konceptu chudoby ke konceptu sociální exkluze je výsledkem snahy zachytit nové rysy rostoucí chudoby 80. let našeho století: (a) její přetrvávání v čase a (b) prostorovou koncentraci (c) doprovázenou zde marginalizací, patologickým jednáním a vzdorováním normám hlavního proudu společnosti, ale současně i (d) závislostí na sociálním státu a (e) rozpadem tradičních sociálních institucí, jako je

*) Tato studie vznikla s podporou Grantové agentury České republiky (grant č. 403/98/0097 „Selhávání sociální politiky“).

**) Veškerou korespondenci poslejte na adresu: Doc. PhDr. Petr Mareš, CSc., katedra sociologie, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Gorkého 7, 602 00 Brno, e-mail pma-res@fss.muni.cz

například rodina.¹ Není to přitom jen záměna pojmů, ale i záměna předmětu zájmu. Tím již není ani tak problém distribuce bohatství jako spíše problém následného oslabení pout, která spojují společnost.

Mezi konceptem chudoby a konceptem sociálního vyloučení je jisté napětí. Každý z těchto konceptů odpovídá odlišné reakci společnosti na situaci v sociálním prostoru a zároveň tento prostor jinak konstruuje. Demonstruje to jiný text, v němž se Room [1997: 5] snaží rozlišit dvě tradice sociální politiky v Evropě. První, opřenou o koncept chudoby a spojenou s liberalistickou vizí společnosti jako atomizovaných jedinců konkurujících si mezi sebou na trhu práce (anglosaské země), jejímž cílem je zajistit jedincům dostatečné prostředky k tomu, aby mohli přežít v této konkurenci navzdory svým osobním handicapům. Druhou, opřenou o koncept sociální exkluze a spojenou s představou statusově členěné společnosti, společnosti kolektivit a morálního řádu (evropský kontinent), jejímž cílem je pomoci jedincům udržet svůj status, nebo dokonce docílit určitého vyrovnání osudů – viz například „inclusive society“ u Giddense [1999: 105].²

Podle Walkera [1997] je termín sociální exkluze odvozen od konstruktů společnosti jako hierarchie statusů zahrnující lidi spojené navzájem právy a povinnostmi, které jsou reflektovány a vymezeny s ohledem na společně sdílený morální řád. Sociální exkluze představuje především vyloučení z tohoto morálního řádu. Také pro Silvera [1994] je v otázce „exkluze z čeho“ skryt problém sociálního řádu a v jiné stati se snaží pak podat typologii multidimenzionálních významů sociálního vyloučení – tři paradigmatu,³ založenou na různých aspektech sociální integrace [Silver 1995].

- Paradigma solidarity: Exkluze jako anomická situace ohrožuje sociální kohezi. Jejím protipólem je integrace vytvářející vnitřní solidaritu větších celků – lokalit, skupin, národů, ras. Politika má tento proces posilovat.
- Paradigma specializace: Exkluze je důsledkem specializace, kooperace a soutěžení (sociální diferenciací, dělby práce a oddělení sfér života) a bariér svobodného pohybu mezi sférami společenského života (diskriminace). Protikladem je ochrana práv jednotlivců. Politika má zajistit svobodu pohybu jedinců mezi jednotlivými sférami.
- Paradigma monopolu: Exkluze je důsledkem formování monopolu určitých skupin na zdroje moci a vlivu. Politika má bránit omezením, které tyto monopolní skupiny kladou ostatním v přístupu ke zdrojům a umožnit tak všem stejnou šanci participace ve společnosti.

1) Vynošení se tohoto konceptu ve společenském diskursu souvisí i s oživením zájmu o pojmy jako „underclass“ nebo „culture of poverty“.

2) Giddens zde rozvíjí myšlenku „the social investment state“ jako nástroje zahrnutí (opak vyloučení) prostřednictvím limitované meritokracie, obnovy veřejného prostoru, překročení hranic myšlení a hodnot pracovní společnosti, pozitivního sociálního státu – tuto myšlenku rozváděl již ve své knize *Beyond Left and Right* [Giddens 1994] – a posílení prvků rovnosti.

3) Silver [1995] se snaží zařadit koncept sociální exkluze do kontextu evropského politického myšlení. Spojuje první z uvedených typů paradigmatu sociální exkluze s francouzskou republikánskou tradicí a se jménem Émile Durkheima, druhý s angloamerickým liberalismem a třetí s evropskou levicí opírající se jak o myšlení Karla Marxe, tak i Maxe Webera.

Vyloučení z čeho a jak?

Podle Rodgerse [1995] zahrnuje pojem sociální exkluze velmi diverzifikovanou oblast jevů a jeho definice výčtem vyloučených není dostatečným odůvodněním rozšíření tohoto pojmu ve vědeckém i politickém diskursu. Jádrem konceptu sociální exkluze je dnes fakt, že se vyloučení jedinci ale i celé vyloučené sociální kolektivity nepodílejí stejnou měrou jako ostatní na (hmotných i nehmotných) zdrojích společnosti a na jejich distribuci či redistribuci, což – a to je podstatné – vede k jejich chudobě a sociální či kulturní izolaci. Je to proces vydělování jedinců i sociálních kategorií z organizací či komunit, z nichž je složena společnost. Proces, jenž je zbavuje práv a povinností, která jsou s členstvím v nich spojena. Ekonomické vyloučení je zdrojem chudoby a vyloučení ze životního standardu a životních šancí obvyklých ve společnosti či v dané kolektivitě (zejména marginalizací na trhu práce a nezaměstnaností). Sociální vyloučení v užším smyslu brání sdílet určité sociální statusy či sociální instituce. Politické vyloučení je upřením občanských, politických, ale i základních lidských práv a vyloučením z vlivu na společnost i vlastní osud. Kulturní vyloučení je odepření práva jedince či kolektivity participovat na kultuře společnosti a sdílet její kulturní kapitál, vzdělanost i hodnoty. Podle Giddense [1994] tyto dimenze vyloučení souvisejí a on sám k nim přidružuje i vyloučení z reflexivního zařazení do širšího sociálního řádu.⁴ Mechanismy vyloučení jsou i psychologické, jde také o útok na integritu osobnosti vylučovaných jedinců.

Zmíněné dimenze však nevyčerpávají všechny možnosti vyloučení. Specifickým typem je například i vyloučení z bezpečí a vystavení vyšším rizikům. Nemyslí se tím jen – jako u Giddense [1994] – riziko životních nehod včetně rizika ztráty placené práce či rizika stáří, ale především celá paleta environmentálních rizik [Beck 1992]. Tristní je i vyloučení z mobility ve fyzickém prostoru i v hierarchii sociálních pozic. Jak si všímá Bauman [1999: 104], zesiluje to stratifikační mechanismy. Být v globalizovaném světě omezen místem je pro Baumana, na rozdíl od ideologů komunitarismu, znakem sociální deprivace a degradace. Také Leisering a Walker [1998] konstatují, že mobilita má pro modernitu zásadní význam. Nejen pro jedince, ale i pro sociální strukturu společnosti, která je mobilitou měněna, i pro společnost, kterou dnes idea mobility (bez ohledu na stav naplnění) legitimuje.

Dochází však i k symbolické exkluzi, neboť sociální a kulturní identita jsou do značné míry identitami symbolickými. Členství v kolektivitě je symbolicky potvrzováno (podobnost) či odmítáno (odlišnost) a kolektivita je symbolicky konstruována a pomocí symbolů je i stvrzována. Symbolická exkluze je spojena se stigmatizací jedinců i sociálních skupin vnímaných jako odlišní, deviantní či cizí. Jejich označování (labeling) slouží k jejich vyčlenění z hlavního proudu společnosti. Symbolické vyloučení dnes často zprostředkovávají masmédia. Bauman (1999:91) v tomto ohledu cituje Kapuścińského, podle něhož média ve veřejném mínění usazují umělý obraz brutality světa vyloučených – obraz odpudivých ulic, na první pohled neprůchodných oblastí, zvlečené zpodobnění světa mimo morálku a bez naděje na spásu.⁵

⁴) Obecně se předpokládá, že jde o multidimenzionální koncept, v němž se jednotlivé formy exkluze vzájemně doplňují a ovlivňují.

⁵) Podobné znaky symbolického vyloučení má i prezentace romského etnika v českých masmédiích jakožto věčných emigrantů a kulturních cizinců (v drtivé většině se medializují odlišnosti: habituální, jazykové – nedokonalá čeština, prostředí). Jejich prezentace je téměř výlučně spojena

Příkladem symbolického vyloučení s praktickými konsekvencemi je i rozlišování mezi „deserving“ a „undeserving“ chudými v různých historických obdobích [Gans 1995 a další]. V tomto symbolickém označení jsou vyjádřeny míra solidarity s vyloučenými i názor na to, kdo je za jejich exkluzi primárně odpovědný. Zda je dána systémově povahou společnosti (nerovnosti, nespravedlnost, struktura vlastnictví či moci ap.) nebo dysfunkcemi jejího fungování (chyby v redistribuci, úpadek solidarity ap.), nebo zda jsou za svou exkluzi odpovědné samy její oběti (nemorálnost, lenost, neodpovědnost ap.).

V liberálním paradigmatu je vyloučení do značné míry věcí samotných vyloučených, což nachází výraz v konceptech, jako jsou kultura bídy [Lewis 1966, 1969], respektive závislosti [Murray 1998] či underclass. V marxistickém paradigmatu je vyloučení dáno povahou společenského systému – je součástí dominance vlastníků kapitálu a mechanismem, jímž je kontrolována reprodukce pracující třídy. Byrne [1999] chápe sociální exkluzi jako rozhodující současnou formu vykořisťování. Vyloučení však může být chápáno i jako narušení či selhání solidarity. Podle Giddense [1999] vytváří dnešní meritokratická společnost nerovnosti ohrožující sociální kohezi. Vyloučení jsou nejen na dně společnosti, ale vnímají i svou neschopnost uplatnit se v této společnosti, a tak se jí odcizují.

Jednou ze základních forem sociální exkluze je dnes marginalizace na trhu práce. Ať již jde o nezaměstnanost (vyloučení z placené práce), nebo o vytlačení na sekundární trh práce a segmentarizaci pracovní kariéry čili časté střídání placeného zaměstnání a nezaměstnanost (vyloučení z „dobré práce“).⁶ Donedávna placená práce, podle řady autorů, představovala mechanismus emancipace chudých vrstev. Upozornil na to již Adam Smith [Dean 1991], podle něhož se chudí jakožto vlastníci své pracovní síly (dávalo jim to stejný občanský status jako ostatním vlastníkům) a subjekty schopné smluvního kontraktu zaručujícího jim mzdu, stávali aktivními účastníky sociálního a politického řádu.⁷ Také podle Foucaulta [1993] ekonomie 18. století mravně rehabilitovala chudobu a položila základy pro sociální reintegraci chudých, které ještě merkantilisté považovali za lenochy, pobudy a zahaleče, neboť nebyli ani výrobci, ani spotřebiteli (patřili proto společně s jinými neužitečnými do internace a nerozlišujícího mravní odsouzení). Na druhé straně existuje názor, že právě ve společnosti, kde o existenci či neexistenci rozhoduje úspěch na trhu, se sociální exkluze stává pravidlem. Neboť placená práce je dnes zdrojem nejen živobytí, ale i statusu, identity a sebevědomí člověka. Mnoho základních práv a oprávnění je přímo či nepřímo odvozeno z postavení člověka na trhu práce. Masová a dlouhodobá nezaměstnanost znamená nárůst jedinců a rodin vyloučených ze sociální spravedlnosti, klíčem, ke které je podle Jordana [1998] právě pracovní trh.

s problémy, které způsobují majoritní společnosti (prostituce, kriminalita, kalkulace se sociálními dávkami, hrozba obnovení vízové povinnosti ap.).

⁶) Rodgers [1995] rozlišuje mezi (a) vyloučením z trhu práce – rostoucím počtem nezaměstnaných a růstem obtížnosti jejich reintegrace do placené práce a (b) vyloučením na trhu práce – situováním jedinců i sociálních kategorií na sekundární pracovní trh s jeho nejistými a nestandardními pracovními kontrakty, nízkými výdělky, nevhodnými podmínkami práce, takřka nulovými požadavky na kvalifikaci a neúspěšností vykonávané práce.

⁷) Pro Malthuse a Ricarda byla chudoba nezbytným mechanismem vyrovnání velikosti populace a prostředky k živobytí, ale i civilizační nutností, neboť bez chudoby není bohatství. Podle Baumana [1999: 88] však dnes bohatí k tomu, aby vytvářeli a udržovali své bohatství, chudé nepotřebují.

I v kontextu současné diskuse o sociální exkluzi převládá stále názor, že nejlepší cestou k dosažení sociální spravedlnosti je zajištění účasti všech ve spravedlivé soutěži o placenou práci (liberálové) či plné zaměstnanosti (keynesiánci a sociální demokraté). Avšak v době, kdy se míra zaměstnanosti odhaduje jen asi na 30 % – ať je to dáno nezaměstnaností, podzaměstnaností či uvolněním části populace z trhu práce – není již placená práce dominujícím způsobem existence. Nejistota v zaměstnání a na trhu práce se stala životním pocitem velkého počtu lidí. Proti vyloučení z práce bylo dosud možné bojovat (třídní boj) nebo ho odstraňovat (tvorba nových pracovních příležitostí), popřípadě bylo možné zůstat s vyloučenými solidární (charita či redistribuce v rámci sociálního státu). Jak však dále v situaci, kdy dosud dominující strategie selhávají, neboť lidé se vyvazují z tříd [Beck 1992], investice jsou práci šetřící a současně se zužuje i prostor solidarity?⁸

Vyloučení a chudoba

Na první pohled je pojem sociální exkluze jen jiným pojmenováním chudoby, fenoménu, jenž v lidské historii nikdy nebyl marginálním a s nímž se společnost musela stále vyrovnávat. Bud' nastavovala morální zrcadlo chudoba společnosti, nebo společnost chudobě. Bud' si společnost chudobu stále připomínala, nebo ji naopak nechtěla vidět a bála se jí. Vnímala ji jako nezbytný základ bohatství nebo jako výzvu k jejímu odstranění či k solidaritě s chudými. V raném novověku převzali pak, podle Foucaulta [1993], chudí od malomocných spolu s pomatenými hlavami, provinilci a tuláky, roli vyobcovaných.

Chudoba se sociální exkluzí nepochybně úzce souvisí jakožto vyloučení ze standardu života a životních šancí, konzumních aspirací, ze zdravotní péče a vzdělání. Ničí lidské schopnosti a životní šance a je doprovázena demoralizací beznadějí, apatií a zoufalstvím. Nelze zapomínat ani na to, že dnes „znamená chudoba omezení či absenci spotřebitelské volby“ [Bauman 1996: 198] a ta je v konzumní společnosti považována za jednu z forem svobody. Přesto by bylo omylem považovat koncept sociální exkluze jen za synonymum chudoby. Ne všichni chudí musí být vyloučenými, ale ani všichni vyloučení nemusí být chudými. Podle Walkera [1997] jsou chudoba a sociální exkluze pro různé lidi různými věcmi. Chudoba také pravděpodobně není ani nutnou, ani postačující podmínkou sociální exkluze. Známa je například dobrovolná chudoba, přítomná ve většině historických společností. Zájem o ní oživila v české společnosti Librová [1994]. Určité typy chudoby⁹ uvádějí člověka do vyššího rizika vyloučení, ztráta statusu a autonomie však nemusí fatálně vyústit v sociální exkluzi, i když většinou představuje cílovou stanici pouti chudobou. Leisering a Walker [1998] konstatují, že i když chudým rodinám hrozí riziko sociálního vyloučení, udržuje si většina z nich jistý vliv nad okolnostmi (nejsou netečnými klienty sociálního státu). Přejít od chudoby k vyloučení je snazší tam, kde je

⁸) Podle Becka [1992] se dnes chudoba stává spíše etapou individuálního života než stavem nebo třídou (temporalizace) a neomezuje se jen na příslušníky nižších tříd, ale ohrožuje i střední třídy (demokratizace). Leisering a Walker [1998] konstatují, že v Evropě dochází k pozvolnému přesunu agendy sociálního státu zaměřené na sociální kolektivity k agendě citlivější k životním trajektoriím lidí jako jedinců.

⁹) Walker [1997] rozlišuje typy chudoby nejen co se týče jejich příčin, ale i existenciální zkušenosti, a také s ohledem na různý způsob, jak se z ní lze vymanit (k tomu by měla přihlížet i sociální politika).

chudoba koncentrována a kde roztržka mezi životními zkušenostmi chudých a těch ostatních nabývá extrémních rozměrů.¹⁰

Explicitně se vztahem mezi konceptem sociální exkluze a chudoby zabýval například Room [1999]. Upozorňuje přitom na pět změn v diskursu debaty o chudobě, které ji posunují ke konceptu sociální exkluze. Jedná se o:

- Přenos akcentu od finančního handicapu na jeho multidimenzionální povahu (identifikace různých nevýhod plynoucích z chudoby a jejich vzájemných vztahů).
- Přejít od statické k dynamické analýze procesů, jimiž se lidé stávají chudými či jsou v chudobě udržováni. Výsledkem sociální exkluze je deprivace, zatímco chudoba je výsledkem procesu zbídačování.
- Rozšíření úzkého soustředění se na zdroje jedince či domácnosti také na zdroje lokálních komunit (deprivace je dána nejen nedostatkem zdrojů přímo v domácnosti, ale i v komunitě – nedostatek a špatná kvalita škol, nedostupnost lékařské péče, nedostatečná veřejná doprava atd.).
- Posun od distribuční k relační dimenzi stratifikace a znevýhodnění chudých (od soustředění se na chudobu jako problém distribuce neboli nedostatku zdrojů chudých k otázkám jejich neadekvátní sociální participace, nedostatečné integrace a bezmocnosti).¹¹
- Soustředění se na hluboké předěly mezi chudými a ostatními namísto pojetí kontinuálního charakteru nerovnosti (rozlišení mezi těmi, kdo jsou chudými a těmi, kdo jimi nejsou, je rozhodnutím založeným na určitých hodnotách – koncept sociální exkluze je proto oprávněn tam, kde roztržka mezi chudými a zbytkem společnosti nabývá povahy „katastrofické diskontinuity“).

Výhodou konceptu sociální exkluze oproti konceptu chudoby (mnohdy chápané jednodimenzionálně jako chudoby příjmové) je tedy především jeho komplexnost a dynamický charakter, stejně jako zahrnutí nejen chudoby, ale i jevů chudobou vyvolaných. Hovoří-li se o multidimenzionalitě sociální exkluze, připomínají někteří autoři, že je možné vztáhnout ji současně na příčiny, zkušenost i konsekvence chudoby. Navíc je koncept sociální exkluze lépe než koncept chudoby zasazen v kontextu širších pojetí společnosti a jejich profilových procesů, jako jsou integrace, participace, solidarita.

Přestaneme-li považovat koncept sociální exkluze za synonymum chudoby (lépe vyjadřující její podstatu), pak se nebyvale rozšíří pole možných úvah. Vyloučení totiž mohou být nejen ti „dole“, ale i ti „nahore“. Giddens [1999: 103] hovoří o revoltě elit, které se stahují z veřejného prostoru (například ze systémů veřejného školství či veřejné zdravotní péče) do „opevněných“ sídlišť a žijí zde odděleně od zbytku společnosti i mimo dosah veřejných institucí. Pojem exkluze se tak pro něho nevztahuje ani tak k růstu nerovnosti jako spíše k mechanismu, který separuje sociální skupiny i jedince od hlavního proudu společnosti. Je třeba jen upozornit, že privilegované elity jsou spíše odloučené než vyloučené. To však nemění nic na tom, že exkluze privilegovaných představuje analogic-

¹⁰⁾ To se snaží popsat koncept kultury bídy, soustřeďující se na otázku socializace vzorců jednání, které sice umožňují přežít mezi vyloučenými, ale jeví se jako maladaptivní ve styku se širší společností. Ať již je její výklad dán kulturně [Lewis 1966] nebo situačně [Wilson 1997].

¹¹⁾ Koncept sociální exkluze ukazuje chudobu jako systematický proces marginalizace a izolace a zeslabování sociálních vazeb [Strobel 1996].

kou hrozbu pro veřejný prostor a solidaritu, jakou je exkluze deprivovaných. Vztahu mezi privilegiem a deprivací možné porozumět i prostřednictvím konceptu občanství. Deprivace implikuje ztrátu společenské participace jako důsledek vyloučení ze strany ostatních. Privilegium implikuje zisk větší než je dostupný veřejnosti a je důsledkem schopnosti vyloučit ostatní z podílu na věcech (viz zmíněné paradigma monopolu). Nejhorší situace pro společnost nastává, když dochází ve větší míře k oběma současně.¹²

Chudoba – prostor vyloučení a vyloučení prostorové

Jednou z dnešních forem absolutního vyloučení je bezdomovectví, druhou je existence ghett vznikajících nejen sestěhováním vyloučených, ale i odchodem majoritní populace z určitých komunit.¹³ Jak probíhal tento proces v Evropě raného novověku popsal Swaan [1988], podle kterého byl proces prostorové segregace chudých součástí procesu urbanizace. Swaan hovoří o náhradě vertikální stratifikace sociálního prostoru (v jednom domě bydleli v různých poschodích nejbohatší i nejchudší)¹⁴ horizontální stratifikací. Při ní docházelo jak k sestěhovávání nově příchozí chudiny v některých čtvrtích, tak i k útěku bohatších vrstev před kriminalitou, rebeliemi, epidemiemi do separátního prostoru. Individuální izolacionismus tak vedl ke kolektivní prostorové segregaci. Na to, že tento proces pokračuje a roztržku prohlubují technické prostředky separace, upozorňují například Bauman [1999] či Beck [1998].

Způsob, jakým tento proces prostorové separace probíhal v Americe 70. a 80. let, popsal Wilson [1987, 1994, 1997] jako prohlubování krize sociálního prostoru, z něhož uniká střední třída. To vede nejen k redukci pracovních příležitostí a sociální vybavenosti (odcházejí například i drobní obchodníci, pro něž unikající střední třída představovala podstatnou část zákazníků), ale i k izolování setrvávajících obyvatel od hlavního proudu společnosti. Ti, co zůstávají, se pohybují v prostoru bez placené práce na legálním pracovním trhu, v prostoru rostoucího násilí a zhoršujících se životních podmínek. Objevují se zde symptomy extrémní chudoby, jako jsou anomie,¹⁵ závislost na sociálních podporech jakožto na jediném zdroji příjmů, vysoký stupeň nesezdaného soužití, těhotenství nezletilých a osamělých žen, rozvodů, delikvence, nízká úroveň aspirací, kriminalita, šíření drog, násilí, destabilizace rodiny a další. Konsekvencemi koncentrace vyloučených pro komunitu je úpadek společenské a občanské aktivity, ale i redukce a ochuzení sociálních sítí jejich obyvatel. Dahrendorf [1991] konstatuje, že ti, kdo zůstali v ghettech, se ocitli ve stavu společenské izolace a koncentrační efekt zdůraznil a upevnil hranice mezi nimi a ostatními.

Koncept kultury bídy [Lewis 1966] to vysvětluje jako vznik subkultury s deviantními hodnotami a kulturními cíli, jež je udržována socializací vzorců jednání, které jsou relevantní pro život v komunitě vyloučených, ale představují maladaptaci z hlediska života v majoritní společnosti. Na základě této kultury vzniká underclass, tvořená osobami,

¹²⁾ Podle Scotta [1994: 17] jsou deprivace a privilegia komplementárními pojmy – oba indikují výrazné oddělení se od obvyklého životního stylu, dostupného běžné populaci v daném čase v dané zemi.

¹³⁾ Například Byrne [1999] konstatuje, že hlavními formami sociální exkluze jsou vyloučení příjmem (chudoba) a vyloučení v prostoru (dáno chudobou, ale i jinými faktory).

¹⁴⁾ Chudí byli pod přímou sociální kontrolou a měli přímo před očima vzorce jednání majoritní společnosti.

¹⁵⁾ Blíže ke konceptu sociální anomie ve stati Rabušic a Mareš [1996].

kteřé uvázly trvale v pasti chudoby. Jsou to lidé zcela vyloučení z trhu práce – bez ohledu na to, proč – stávající se dlouhodobě nezaměstnanými a závislými na sociálním státu [Runciman 1990]. Je nutno poznamenat, že jak koncept kultury bídy, tak i koncept underclass jsou předmětem diskuse. Jde v ní především o míru ideologizace těchto pojmů a o to, zda jde o nedostatek příležitostí (blocked opportunity theory jako názor myšlenkové levice), nebo spíše o neschopnost, nedostatek pílě a iniciativy využít těch příležitostí, které existují (jako názor myšlenkové pravice). Zda jsou chudoba a vyloučení dány více vnějšími okolnostmi (jejich odstranění předpokládá změnu prostředí)¹⁶ nebo způsobem myšlení lidí, které postihují (jejich odstranění předpokládá změnu postojů postižených).

K sociální exkluzi paradoxně mnohdy přispívá i sociální politika svou tendencí koncentrovat chudé (sociální bydlení, rekvalifikační kursy pro nezaměstnané ap.) a vytvářet tak homogenní prostředí, v němž absentují lidé schopní být příkladem životních strategií čelících vyloučení. I komunální politika ve snaze řešit některé problémy, volí často mechanismy exkluze, aniž si uvědomuje, že tím generuje nové a možná i závažnější problémy. To je i případ soustřeďování neplatičů nájemného do tzv. holobytů, které volí české obce v naději, že se vypořádají s finančním unikem. Vytváří tím ovšem homogenní prostředí vyloučených s mnoha nezamýšlenými sociálními důsledky (efekt ghetta). Hranice ghett – k jejichž existenci často dala přímý impuls – ne vždy vymezuje majoritní společnost, v mnoha případech je vymezují právě vyloučení. Bauman [1995: 101] konstatuje, že obyvatelé ghett používají svérázné zátarasy jako pečeť vlastnictví svého území – rituály, osobité oblečení, rozbíjení láhví a okenních tabulek, porušování předpisů, fyzické napadání cizinců, dožadování se práv a spravedlnosti (ilustruje to i český příklad Maticní ulice). „No go areas“, jimiž jsou ghetta pro příslušníky majoritní populace,¹⁷ tak představují jen jinou variantu chráněného prostoru, jakými jsou unikající, ostnatý či zner-vózňující prostor v rezidenčních místech majoritní společnosti [Bauman 1999: 29].

Vyloučení jako cizinci a separatisté

Hlavním rizikem vzniku a šíření se ghett není vysoká kriminalita jejich obyvatel – ta spíše strahuje jako oběti je samotné, než aby ohrožovala širší společnost. Rizikem je to, že se obyvatelé ghett odcizují hodnotám hlavního proudu společnosti [Dahrendorf 1995] a stávají se v ní „cizinci“.¹⁸ Majoritní společnost přestává být pro vylučované společnosti referenční. Ti nemají důvěru v její abstraktní systémy, zvláště když je jejich vyloučení zbavuje i mnoha kontaktů s přístupovými body těchto systémů [blíže o důvěře Giddens 1998], zatímco jiné jsou vnímány jako nepřátelské či požadující po nich nesrozumitelné nebo nepřijatelné závazky. Lash a Urry [1994] konstatují, že z prostoru ghett mizí sociální struktury charakteristické pro organizovanou kapitalistickou společnost, jako jsou trh práce, církve, instituce sociálního státu, odbory, ale i sociální sítě atd.

V ghettech vnikajících v západní Evropě i v USA také často na základě společného rasového, etnického či náboženského původu bují fundamentalismus. Vyloučeny mohou

¹⁶ Pro odpůrce klasického liberálního státu je underclass důsledkem minulého dluhu společnosti v investicích do institucí komunit chudých a v investicích do lidského kapitálu.

¹⁷ Podle Baumana [1995] má vymezení „no go area“ vlastně dvojí význam: Jednak je to „no go in“ pro ty šťastnější mimo tuto oblast (platí to ovšem často i pro policii) a jednak je to „no go out“ pro její obyvatele.

¹⁸ Reflektují to i metafory používané některými autory k popisu tohoto stavu, jako jsou například „jiná Amerika“ [Harrington 1962], separatisté [Dahrendorf 1991].

být i kulturně silně integrované kolektivity osob stejného náboženského vyznání, etnického původu ap., s vysokým kulturním i sociálním kapitálem. Vyloučení v nich může vyvolat procesy hledání vlastní identity a odstup od širší společnosti na základě preferencí vlastních hodnot, obnovování identity v nevyzpytatelném, destruovaném a odcizeném či bezbožném světě [Kepel 1996]. Proti sociální exkluzi se tak dostává do pohybu proces sociální integrace vyloučených. Daří-li se integrace těchto kolektivit, které si udržují svou identitu do širší společnosti, představuje to model multikulturálního soužití, v opačném případě je efektem partikularismus. Zahrnutí (jako opak exkluze) obsažené v modelu multikulturálního soužití vyžaduje ovšem konsensus o společných hodnotách a standardech, které překonají diverzitu životních stylů, hodnot, norem a institucí dílčích kolektivit. Jordan [1996] konstatuje, že i když jsou společnosti rozděleny na základě různosti v nich zahrnutých kultur, náboženství a etnik, musí se tyto různosti uvést v soulad. Partikularisté o tento konsensus neusilují a svou identitu vůči širší kultuře vymezují negativně. Nepovažují se za její součást, a dokonce nepovažují žádoucí, aby se jí stali. Vede to k separatismu, ať již je postaven na sociálních, náboženských nebo etnických základech.

Extenze pojmu – sociální exkluze versus integrace

Většina úvah o sociální exkluzi se dotýká jejího vztahu k občanství.¹⁹ V individuální rovině je totiž sociální exkluze chápána především jako zbavení občanství, a to ve všech třech dimenzích, jak je vymezil Marshall [1950]. Sociální exkluze pro postižené subjekty tak znamená způsob života zbavený nejen komfortu a životních šancí běžných ve větší společnosti, ale i omezení jejich vlivu a příležitosti podílet se na rozhodování (včetně rozhodování o okolnostech vlastního života), nebo toto rozhodování ovlivňovat. Room [1997], ale i další [například Walker a Walker 1997] konstatují, že sociální exkluze může být dnes analyzována jako odepření či nerealizace práv. Občanských, politických, ale zejména sociálních – vymezujících rozsah, v němž je jedinec zahrnut do dané morální a politické komunity. Může jít i o vyloučení ze solidarity, což je v realitě dnešního sociálního státu velmi podstatné. Scott [1994] popisuje problém z opačného pohledu, když používá pojmů elitní (status občana je vyhrazen jen těm, jejichž podmínky života ho naplňují – umožňují jim jednat jako občané) a univerzální občanství. V obsahu pojmu sociální exkluze je totiž zabudován nejen předpoklad o vyloučení z občanství odepřením výkonu občanských práv (diskriminace), ale i ztížením schopnosti dostat občanským povinností, popřípadě i vzdání se těchto práv a povinností.²⁰ Chudoba tak skrze exkluzi mění univerzální občanství v občanství elitní.

Jako jeden ze základních mechanismů překonání sociální exkluze je proto dnes chápána zejména sociální inkluze skrze status občanství a občanská práva. Jordan [1996] ovšem poukazuje na to, že když jsou lidé včleňováni do společnosti jako občané, týká se jich to jako jedinců a nikoliv jako členů sociálních skupin. Byrne [1999] konstatuje, že liberální projekt modernity je koncentrován kolem individuálních práv, nikoliv práv kolektivit. Například sociální exkluze minoritních etnik je založena na odmítnutí jejich kolektivních (kulturních) práv. Identita minorit je sice tolerována jako fatální aspekt

¹⁹⁾ Podle Turnera [1993] je zde koncept občanství centrálním, neboť ho nelze oddělit od diskuse o spravedlnosti, právech, povinnostech, sociální smlouvě, solidaritě a sociálním řádu.

²⁰⁾ MacPherson [1997] ovšem konstatuje, že lidé reagují na sociální exkluzi mnoha způsoby od pasivity a pocitu zahanbení přes snahu změnit fakt svého vyloučení až po snahu změnit politické poměry, které ji dovolují.

plurality dnešního světa, ale občanská integrace jejich příslušníků je podmiňována oslabením této identity. Jejich skupinová identita je v lepším případě tolerována, ale ignorována. Zahnutí kolektivit pak zřejmě nelze řešit jen skrze nediskriminaci jejich jednotlivých členů, ale jen uznáním jejich kulturních práv (po výtce kolektivních).

Závěr

Diskuse o sociální exkluzi vyplynula ze zájmu, který je věnován zejména v 70. a 80. letech v evropském prostoru současně chudobě²¹ a lidským právům, ale sám tento koncept diskusi dále rozšiřuje. Giddens [1999] konstatuje, že i když má sociální exkluze význam při analýze nerovnosti a chudoby, nejde v něm pouze o gradaci nerovností. Spíše o mechanismy vyčleňující určité kolektivity (dobrovolně i nedobrovolně) z hlavního proudu společnosti. Řada autorů chápe exkluzi jako protiklad inkluze, jako proces působící proti integraci (soudržnosti) společnosti [Walker a Walker 1997]. Tento koncept tak dnes nabývá v diskursu sociální vědy i v politickém diskursu klíčového významu. Byrne [1999] dokonce konstatuje, že organizujícími principy rozvinutých průmyslových zemí jsou právě strukturální sociální exkluze spolu s flexibilním trhem práce. Je to koncept dynamický. K exkluzi dochází v konkrétním, ale i v historickém čase a ovlivňuje život jedinců i kolektivit (vyloučených i těch zbývajících) a vázaný na charakter sociálního systému a vývoj jeho sociální struktury.

Je vnímána jako proces, kterému je třeba čelit prostřednictvím realizace práv a emancipací jedinců (liberální projekt), solidaritou a tolerancí umožňujícími emancipaci sociálních aktérů (sociálně demokratický projekt) či začleněním jedinců do společenského řádu odstupňovaných statusů (konzervativní projekt). Berghman [1997: 19] konstatuje, že se sociální exkluze dnes chápe spíše jako důsledek selhání společnosti než selhání jedince, a to selhání jejich čtyř základních složek: Demokracie a práva (podporují občanskou integraci), trhu práce (podporuje ekonomickou integraci), sociálního státu (podporuje sociální integraci) a rodiny spolu s komunitou (podporují interpersonální integraci). Koncept sociální exkluze tak není jen pojmem popisným a vysvětlujícím, ale obsahuje v sobě i hodnocení a řadu výzev společnosti.

- V rovině nerovnosti a chudoby. Někteří autoři [Jordan 1996] konstatují, že se v současnosti drolí základy sociální solidarity. Chudí byly ponecháni sami sobě a mají menší motivaci pro participaci v širší společnosti. Hovoří se o dezintegraci morální solidarity nechudých s chudými a o měnících se vzorcích podnětů, příležitostí a hrozeb, s nimiž jsou chudí konfrontováni. Současně s tím se zhoršuje i pozice chudých jedinců i chudých komunit ve společnosti. Na tuto výzvu reaguje například Giddens [1999] se svou novou politikou jakožto zmírněním nerovností a růstem středních tříd, zvýšením kvality životních příležitostí (zlepšení služeb veřejného sektoru – zejména vzdělávání a péče o zdraví), limitováním meritokratického principu, obnovením veřejného prostoru, pozitivním sociálním státem a jeho sociálními investicemi.
- V rovině praktického soužití. Globalizace, migrace jako externality a emancipace uvnitř společnosti uvádějí společnost do nové situace. Toffler [1992] píše o explozi subkultur,

²¹) Room [1997] shrnuje výzkumy na téma chudoby v zemích Evropské unie počínaje srovnávacími projekty zaměřenými na pocit chudoby v zemích EU, spojené s prvním programem boje proti chudobě (1975-1980), přes projekty zaměřené v rámci druhého programu (1986-1989) na rozvoj indikátorů k srovnávacím projektům třetího programu (1990-1994) spojených s hodnocením programů boje proti sociální exkluzi.

v důsledku jejichž množení se společnost rozštěpuje. Sociální exkluze těchto subkultur je zdrojem fundamentalismu a partikularismu (hledání solidarity v uzavřených společenských segmentech), rezignace na hodnoty a standardy, na nichž se mohou i diametrálně odlišné kultury shodnout.

– V rovině sociálního i fyzického prostoru. Jak sociální, tak i fyzický prostor se silně diferencuje a stává se nejen výrazem, ale i nástrojem sociální exkluze. I když se tak většinou děje díky spontánním procesům, pohrávali si a pohrávají s touto myšlenkou i různí autoři sociálních utopií, sociální inženýři i praktičtí politici.

Jak je vidět, koncept sociální exkluze více otázek otevírá, než řeší. Přesto, nebo právě proto se stává podnětným nejen v teoreticko-analytické, ale i v politické rovině. I s tím rizikem, že se v něm mohou ztratit některé konkrétní tradičně formulované problémy. Možná by právě toto riziko mělo být podnětem k tomu, aby nebyly opuštěny ani koncepty, na jejichž náhradu koncept sociální exkluze aspiruje. Měli bychom si jich být nadále vědomi, i když přijmeme způsob jejich integrace, jaký koncept sociální exkluze nabízí.

PETR MAREŠ je docentem a v současnosti i vedoucím katedry sociologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se sociálními problémy, nerovnostmi, chudobou, nezaměstnaností. Vedle kursů k těmto tématům vede na FSS MU také kursy Metodologie sociálních věd, Kvalitativní výzkum a Analýza dat. Publikuje především v Sociologickém časopisu, Czech Sociological Review a v Sociologii. V roce 1994 vydal monografii *Nezaměstnanost jako sociální problém (SLON – druhé rozšířené vydání v roce 1998)*, v roce 1995 *Status for the Poor (Occasional papers – University of Essex)* a v roce 1999 monografii *Sociologie nerovnosti a chudoby (SLON)*.

Literatura

- Bauman, Z. 1995. *Úvahy o postmoderní době*. Praha: SLON.
- Bauman, Z. 1996. *Myslet sociologicky*. Praha: SLON.
- Bauman, Z. 1999. *Globalizace*. Praha: Mladá fronta.
- Beck, U. 1992. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Beck, U. 1998. *Democracy without Enemies*. Oxford: Polity Press.
- Berghman, J. 1997. „Social Exclusion in Europe: Policy Context and Analytical Framework.“ Pp. 10-28 in *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, ed. by G. Room. Bristol: The Policy Press University Bristol.
- Bessis, S. 1995. „From Social Exclusion to Social Cohesion: A Policy Agenda. Management of Social Transformations.“ *Policy Papers*. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation.
- Byrne, D. 1999. *Social Exclusion*. Buckingham: Open University Press.
- Dahrendorf, R. 1991. *Moderný sociálny konflikt*. Bratislava: Archa.
- Dahrendorf, R. 1995. *Report on Wealth Creation and Social Cohesion in a Free Society*. London: Commission on Wealth Creation and Social Cohesion.
- Dean, M. 1991. *The Constitution of Poverty*. London: Routledge.
- Foucault, M. 1993. *Dějiny šílenství. Hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Gans, H. J. 1995. *The War Against the Poor. The Underclass and Antipoverty Policy*. New York: Basic Books.
- Giddens, A. 1994. *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity Press.

- Giddens, A. 1998. *Důsledky modernity*. Praha: SLON.
- Giddens, A. 1999. *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Harrington, M. 1962. *The Other America: Poverty in the United States*. New York: Macmillan.
- Jordan, B. 1996. *A Theory of Poverty and Social Exclusion*. Oxford: Polity Press.
- Jordan, B. 1998. *The New Politics of Welfare. Social Justice in a Global Context*. London: Sage.
- Kepel, G. 1996. *Boží pomsta. Křesťané, židé a muslimové znovu dobývají svět*. Brno: Atlantis.
- Lash, S., J. Urry 1994. *Economies of Signs and Space*. London: Sage.
- Leisering, L., R. Walker 1998. „Making the Future: From Dynamics to Policy Agendas.“ Pp. 265-285 in *The Dynamics of Modern Society*, ed. by L. Leisering and R. Walker. Bristol: The Policy Press University of Bristol.
- Lewis, O. 1966. *La Vida: A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty – San Juan and New York*. New York: Random House.
- Lewis, O. 1969. „The Culture of Poverty“. Pp. 187-220 in *On Understanding Poverty: Perspectives from the Social Sciences*, ed. by D. P. Moynihan. New York: Basic Books.
- Librová, H. 1994. *Pestrí a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno: Veronica.
- MacPherson, S. 1997. „Social Exclusion“. *Journal of Social Policy* 26: 533-541.
- Marshall, T. H. 1950. *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Murray, Ch. 1998. *Příliš mnoho dobra. Americká sociální politika 1950-1980*. Praha: SLON.
- Rabušic, L., P. Mareš 1996. „Je česká společnost anomická?“ *Sociologický časopis* 32: 175-188.
- Rodgers, G. 1995. „What is Special about a Social Exclusion Approach?“ Pp. 43-55 in *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, ed. by G. Rodgers, Ch. Gore and J. B. Figueiredo. Geneva: International Labour Organisation-International Institute for Labour Studies.
- Room, G. 1997. „Poverty and Social Exclusion: The New European Agenda for Policy and Research.“ Pp. 1-9 in *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, ed. by G. Room. Bristol: The Policy Press University Bristol.
- Room, G. 1999. „Social Exclusion, Solidarity and the Challenge of Globalisation.“ *International Journal of Social Welfare* 8: 166-174.
- Room, G. et al. 1990. *New Poverty in the European Community*. London: McMillan.
- Runciman, W. G. 1990. „How Many Classes are there in Contemporary British Society?“ *Sociology* 24: 377-396.
- Scott, J. 1994. *Poverty and Wealth Citizenship, Deprivation and Privilege*. London: Longman.
- Silver, H. 1994. „Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms.“ *International Labour Review* 133: 531-578.
- Silver, H. 1995. „Reconceptualizing Social Disadvantage: Three Paradigms of Social Exclusion.“ Pp. 57-80 in *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, ed. by G. Rodgers, Ch. Gore and J. B. Figueiredo. Geneva: International Labour Organisation-International Institute for Labour Studies.
- Strobel, P. 1996. „From Poverty to Exclusion: A Wage-Earning Society or Society of Human Rights?“ *International Social Science Journal* 48: 173-189.
- Swaan, A. de 1988. *In Care of State. Health Care, Education and Welfare in Europe and the USA in the Modern Era*. Cambridge: Polity Press.
- Toffler, A. 1992. *Šok z budoucnosti*. Praha: Práce.
- Turner, B. S. 1993. *Citizenship and Social Theory*. London: Sage.
- Walker, R. 1997. „The Dynamics of Poverty and Social Exclusion“. Pp. 102-128 in *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, ed. by G. Room. Bristol: The Policy Press University Bristol.

- Walker, A., C. Walker 1997. *Britain Divided: The Growth of Social Exclusion in the 1980s and 1990s*. London: Child Poverty Action Group.
- Wilson, W. J. 1987. *The Truly Disadvantaged: The Underclass, the Ghetto and Public Policy*. Chicago: Chicago University Press.
- Wilson, W. J. 1994. „Citizenship and the Inner-City Ghetto Poor.“ Pp. 49-65 in *The Condition of Citizenship*, ed. by B. van Steenbergen. London: Sage.
- Wilson, W. J. 1997. *When the Labour Disappear. The World of the New Urban Poor*. New York: Alfred A. Knopf.

Summary

The concept of ‘social exclusion’ has in the discourse of social science and social policy replaced an earlier concept of ‘poverty’ as a result of the assumption that it better describes the complex phenomenon called poverty, as well as its complex causes and consequences. Social exclusion is, better than poverty, built into the context of a broader notion of society and social processes, such as integration, participation, and solidarity. The heart of social exclusion has always been exclusion from paid work (unemployment). However, attention is focused particularly on the problem of the social identity of the excluded and their attitude towards majority society and its values. Also, attention is paid to symbolic exclusion (often transmitted by the media) which is gaining in significance in the information society of today. The manifestation of social exclusion in space is important as well. This applies not only to social space (existence of diverse life styles), but also to real space (existence of ghettos). In both cases, differing cultures emerge and social divisions deepen. What strategy a society launches with regard to social exclusion and the socially excluded depends on two factors: on the society’s perception of the causes of exclusion and its definition of the most serious threats associated with exclusion. Within the liberal paradigm, exclusion is largely perceived as a concern of excluded people themselves which is reflected in concepts such as the culture of poverty or dependency and the underclass. Within the Marxist paradigm, exclusion follows from the nature of the social system – it is a part of capital owners’ supremacy and represents a mechanism which is to control the reproduction of the labour class. Exclusion may, however, be perceived (Giddens’s *Third way*) as an impairment or failure of solidarity. Social exclusion puts at stake collective identity, social cohesion, civic principle, etc. It is especially in the ghetto environment where (Dahrendorf’s) separatists may grow up, that is individuals and collectives who take their exclusion positively and who refuse to have anything in common with the majority society. Such a particularism represents a greater threat to society than the violence which might come from ghettos. The strategies that a society adopts to face the above-mentioned threats may represent an attempt to integrate the excluded (reinforcement of solidarity) and enable them to individually participate in the life of the society (removing barriers to free mobility among social spheres). Other strategies may consist in the effort to reduce privileges (guaranteeing the same level of influence and access to resources for everyone).

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity Brno a
Socioklub, sdružení pro podporu rozvoje teorie a praxe sociální politiky, Praha,
ve spolupráci se Senátem Parlamentu České republiky

pořádají 5. října 2000 v Praze
jako součást diskuse o české sociální doktríně
konferenci na téma

DÁVKY SOCIÁLNÍHO STÁTU

nastavení systému – jeho ekonomická i sociální efektivita
a sociální konsekvence pro klienty sociálního státu i společnost

Půjde o pracovní jednání k aktuální problematice dávek sociálního státu v kontextu vznikající sociální doktríny České republiky. Konference je určena pro široký okruh zájemců, zabývajících se teorií i praxí sociální politiky, sociální exkluzí či chudobou. Hlavní tematické okruhy konference jsou:

- Současná i budoucí povaha dávek sociálního státu v kontextu sociální doktríny ČR (hodnoty, ideologie, solidarita, soudržnost, sociální exkluze, chudoba).
- Legitimita sociálního státu a příjemců jeho dávek v politickém a veřejném diskursu (objekty solidarity a míra této solidarity s nimi).
- Dávky sociálního státu a jejich vliv na sociální strukturu a sociální procesy, udržovací versus aktivační funkce (otázky rovnováhy systému).
- Život na podpoře – životní strategie, zneužívání a nevyužívání dávek sociálního státu.

Zájemci se mohou hlásit písemně nebo e-mailem na níže uvedenou adresu. Uzávěrka přihlášek je **25. září 2000**. Hodláte-li na konferenci vystoupit s příspěvkem (předpokládají se 15-20 minutová vystoupení), připojte laskavě k přihlášce jeho název a 10-15 řádkovou anotaci. Z průběhu konference bude v prvních měsících roku 2001 vydána společným nákladem Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně a Socioklubu Praha reprezentativní monografie.

Odborná garance:

Prof. Ivo Možný – Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita Brno
Doc. Petr Mareš – Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita Brno
Doc. Jiří Večerník – Sociologický ústav AV ČR, Praha
Doc. Tomáš Sirovátka – Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita Brno
Ing. Petr Víšek – Socioklub, Praha

Organizační tajemník:

Pavel Navrátil, PhD. – Katedra sociální politiky a sociální práce Fakulty sociálních studií

Kontaktní adresa:

Pavel Navrátil, PhD.

Katedra sociální politiky a sociální práce Fakulty sociálních studií
Masarykova univerzita, Gorkého 7, 602 00 Brno
fax (05) 4161 5100, e-mail navratil@fss.muni.cz

Navrhované změny volebního zákona vzešlé z dodatků „opoziční smlouvy“ v roce 2000 a jejich možné důsledky

TOMÁŠ KOSTELECKÝ
Sociologický ústav AV ČR, Praha

Proposed Changes to the Electoral Law Resulting from Amendments to the 'Opposition Agreement' in 2000 and their Possible Consequences

Abstract: Amendments to the 'opposition agreement' signed by the Czech Social Democratic and the Civic Democratic Parties in early 2000, include "The Agreement on the Basic Parameters of the Change to the Electoral System". The key change in the electoral law included the increase in the number of electoral districts from 8 to 35 and the introduction of a new system for the translation of votes into seats. The article combines the proposed parameters of the bill with the data on party support from opinion polls and estimations of voting patterns known from previous elections for modelling possible electoral outcome in terms of seats. The model shows that the proposed electoral system tends to bring about unstable results in terms of seats. Even a small change in party popular support can result in a fundamental change in the number of seats obtained. Consequently, prior to an election it is extremely difficult to estimate, which parties might be able to constitute a parliamentary majority, even if relatively precise and reliable results of opinion polls are available. The proposed system rewards bigger parties and tends to punish smaller parties. It indirectly increases the threshold necessary for obtaining seats to around 10-12% of the vote.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 3: 299-305)

Politické dohody, které jako dodatek tzv. „opoziční smlouvy“ podepsaly Česká strana sociálně demokratická (ČSSD) a Občanská demokratická strana (ODS), mohou, pokud budou smluvními stranami dodrženy, v mnohém ovlivnit další vývoj politického systému v České republice. V tomto textu se zaměříme na dohodu č. 2, tedy „Dohodu o základních parametrech změny volebního systému“. Pokusíme se objasnit, jak by budoucí volební systém voleb do dolní komory Parlamentu – Poslanecké sněmovny, jehož základní parametry jsou předjímany v textu zmiňované dohody, fungoval v praxi a jaké by mohly být politické důsledky jeho přijetí.

Skutečnost, že volební systémy samy o sobě do značné míry ovlivňují podobu systému politických stran, je dostatečně dlouho známa, a také reflektována v odborné literatuře. Duverger [1950: 13] empiricky odpozorované korelace mezi typem volebního systému a typem stranického systému formuloval takto: „1. Systém poměrného zastoupení vede k systému více stran, rigidních a nezávislých; 2. Dvoukolový většinový systém vede k systému více stran, flexibilních a závislých; 3. Jednokolový většinový systém vede k dualismu politických stran“ [*1. la représentation proportionnelle tend a un système de partiis multiples, rigides et indépendants; 2. le srutin majoritaire a deux tours, a un système de partis multiples, souples et dépendants; 3. le scrutin majoritaire a un seul*

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: RNDr. Tomáš Kostecký, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, fax (02) 2222 0143, e-mail kostel@soc.cas.cz

tour, au dualisme des partis.]. Takto formulovaná tvrzení se později stala tématem mnoha vědeckých diskusí. Někteří se snažili Duvergerovy „zákony“ modifikovat, doplnit nebo převést do „pravděpodobnostní formy“, a tak odstranit jejich slabší místa [např. Rae 1971, Sartori 1986]. Někteří kritikové Duvergerových úvah naopak odmítali považovat volební systémy za nezávisle proměnné v celém vztahu a chápali je pouze jako jeden z projevů hlubších strukturálních determinant působících ve společnosti [Eckstein a Apter 1963]. Polemiky ohledně formulace Duvergerových idejí ovšem neubraly na zajímavosti samotnému zkoumání vztahů mezi volebními systémy a systémy politických stran, a to jak v jednotlivých zemích „západního světa“ [Grofman a Lijphart 1986, Lijphart a Grofman 1984], tak i v postkomunistických zemích [Kostelecký 1993, forthcoming; Lebeda 1998]. Z jednotlivých případových studií, stejně jako z komparativních studií pracujících s empirickými daty z více zemí, je totiž zřejmé, že zvláště změny volebního systému jsou jen zřídka bez vlivu na fungování systému stran. Proto má také smysl pokusit se modelovat potenciální efekt navržené změny volebního zákona na českou politickou scénu.

Dohoda ČSSD a ODS uvádí, že hlavním cílem změn by mělo být nalezení takového volebního systému, který „významně usnadní vznik funkční většinové vlády složené maximálně ze dvou politických subjektů“ (<http://www.ods.cz/dohoda2.doc>). Dle návrhu by mělo jít o poměrný systém voleb s většinovými prvky. Volební kraje by neměly přesáhnout hranice administrativních krajů a měly by být složeny z okresů. Volebních krajů by mělo být 35, přičemž hlavní město Praha by mělo být rozděleno na čtyři volební kraje. Města Brno a Ostrava by tvořila po jednom volebním kraji. Počet poslanců by měl zůstat na dnešních 200, rozdělování mandátů by mělo být prováděno modifikovanou (tzv. vyrovnávací) Koudelkovou metodou. Pokusili jsme se vypočítat, jak by za použití takového volebního systému dopadly volby do Poslanecké sněmovny, kdyby se konaly záhy po podpisu dohody, na počátku roku 2000. Protože text volebního zákona upravující všechny detaily budoucího postupu při sčítání hlasů a přidělování mandátů ještě nebyl napsán, byli jsme nuceni zákonodárce „předběhnout“ a výsledky některých jejich budoucích rozhodnutí odhadnout. Zde máme na mysli především vlastní vymezení volebních krajů. Ačkoliv to smlouva mezi ČSSD a ODS nezmiňuje, přidali jsme si k uvedeným kritériím pro vymezování volebních krajů ještě jedno další: volební kraje by, pokud jde o počet voličů, měly být přibližně stejně velké. I při dodržení všech omezujících pravidel je volební kraje možné vymezit mnoha různými způsoby. Jedno z možných řešení ukazuje mapka 1.¹ Jsou-li vymezeny volební kraje, dalším nutným krokem je určení počtu mandátů připadajících na jednotlivé volební kraje. Podle vyjádření jednoho z autorů navrženého volebního systému [Koudelka 2000] se mezistranická komise ODS a ČSSD dohodla na tom, že v Praze bude přiděleno celkem 25 mandátů, o počtu přidělených mandátů v ostatních volebních krajích dosud nebylo rozhodnuto. Z Koudelkova textu není zcela zřejmé, zda obě politické strany hodlají přímo určit počet mandátů i v ostatních volebních krajích, je ovšem zřejmé, že ať už se použije jakákoliv metoda, měl by být výsledný počet parlamentních křesel, o něž se v každém z volebních krajů soupeří, úměrný počtu tam odevzdaných hlasů, neboť jiné řešení by odporovalo zásadě rovného hlasovacího práva a mohlo by být snadno zpochybněno Ústavním soudem. V zásadě tedy musí platit, že čím

¹) Autor tohoto článku vymezil volební obvody ještě předtím, než mu bylo známo vymezení obvodů publikované v článku Z. Koudelky [2000]. Je zajímavé, že oba návrhy se přesto z velké míry překrývají, zvláště pokud jde o vymezení volebních obvodů na Moravě. Z toho je zřejmé, že navržená kritéria, pokud budou dodržena, omezují prostor pro manipulaci s obvody.

větší je počet voličů žijících ve volebním kraji a čím větší je volební účast, tím více mandátů se ve volebním kraji rozdělí. Protože jde celkem o 200 mandátů při 35 volebních krajích (v průměru tak připadá 5,7 mandátu na jeden volební kraj), v praxi se ve většině volebních krajů kandidáti utkají buď o 5, nebo o 6 mandátů, méně často o 4, 7 či 8 mandátů. Na tomto místě je třeba vysvětlit způsob, jakým zmíněná modifikace Koudelkovy metody² přiděluje mandáty jednotlivým stranám. Nejlépe to půjde na příkladu:

Tabulka 1: Přidělování mandátů stranám modifikovanou (tzv. „vyrovnávací“) Koudelkovou metodou v hypotetickém pětimandátovém volebním kraji

Strana	Získaných hlasů	Hlasy/1,42	Hlasy/2	Hlasy/3	Přiděleno mandátů
A	40 420	28 465	20 210	13 473	2
B	39 798	28 027	19 899	13 266	1
C	39 382	27 734	19 691	13 127	1
D	30 762	21 663	15 381	10 254	1

Počet hlasů odevzdaných jednotlivým stranám v tomto volebním kraji se zapíše do prvního sloupce. Ve druhém sloupci se počet získaných hlasů vydělí číslem 1,42, ve třetím sloupci číslem 2 (je-li potřeba, dělí se dále čísla 3, 4, 5, ...). V takto vzniklé tabulce se ve druhém a dalších sloupcích vyhledá 5 největších čísel (jsou označeny tučným písmem) a podle nich se určí počet mandátů přidělený jednotlivým stranám. Stejně se postupuje i u případě, že kandidáti ve volebním kraji soupeří o jiný počet křesel než 5, jen počet označených čísel je, samozřejmě, roven počtu přidělovaných mandátů.

Pokud je podpora voličů rozložena relativně rovnoměrně mezi více politických stran či koalic (a tak je tomu právě v současné situaci v České republice), získají v typickém pětimandátovém volebním kraji kandidáti čtyř nejsilnějších politických subjektů – ČSSD, ODS, KSČM a čtyřkoalice (koalice Unie svobody, Křesťanské a demokratické unie, občanské demokratické aliance a Demokratické unie) po jednom mandátu. Nejsilnější strana v příslušném volebním kraji pak bude navíc „odměněna“ druhým mandátem. U šestimandátových volebních krajů bude přidělení mandátů velmi závislé na vzájemných poměrech sil mezi stranami. Nejčastěji mohou nastat dva případy: pokud budou první dvě strany relativně vyrovnané, získají po dvou poslaneckých křeslech, zatímco zbylé dvě po jednom křesle; pokud ovšem bude první strana výrazně silnější než ostatní, získá zpravidla tři mandáty (buď na úkor druhé či čtvrté v pořadí). Strana, která bude schopna získat alespoň 15 % hlasů ve většině z volebních krajů, nemusí mít obavy o své parlamentní zastoupení, a to ani tehdy, bude-li až na čtvrtém místě, neboť pravděpodobně získá v každém volebním kraji právě jeden mandát. Totéž ovšem bude platit i pro stranu, která ve většině volebních krajů obsadí třetí místo, dokonce i tehdy, když se bude její zisk hlasů blížit dvěma nejsilnějším stranám. Protože je už z výsledků předchozích voleb známo, že voličská podpora jednotlivým stranám se značně liší region od regionu, dá se s velkou pravděpodobností předpokládat, že žádná strana nebude vítězem ve všech volebních krajích, ale v různých volebních krajích bude pořadí stran různé. To bude oslabovat většino-

²) Strany opoziční smlouvy užívají z politických důvodů [viz Koudelka 2000: 43] název „vyrovnávací d'Hondtova metoda“. Protože jsou vlastnosti použité metody dosti odlišné od klasické metody d'Hondta, držíme se v textu spíše označení Koudelkova metoda, podle autora návrhu.

vé prvky systému. Dá se říci, že navrhovaný systém ani tolik neposílí silné strany, jako oslabí strany slabé. Předchozí tvrzení ovšem nebude platit v případě, že ona „silná strana“ bude jenom jedna, resp. jedna ze stran bude výrazně silnější než ostatní. V tom případě systém nejsilnější stranu zvýhodní dosti podstatně. V „rizikovém pásmu“ se naopak ocitne každá strana, jejíž volební zisk se bude pohybovat kolem nebo pod 12 %, zvláště v případě, že zisk dvou či více úspěšnějších stran bude vyšší než 20 % hlasů. Tato skutečnost bude pravděpodobně hlavním faktorem pro vytvoření společné kandidátky čtyřkoalice, neboť volební preference Unie svobody (US) a Křesťanské a demokratické unie (KDU-ČSL) dlouhodobě oscilují kolem 10 % a preference Občanské demokratické aliance a Demokratické unie zřídka kdy převyšují 2 %. Rozhodnutí kandidovat jako samostatné strany by přineslo dvěma silnějším stranám čtyřkoalice nejisté vyhlídky na zastoupení v Parlamentu, zatímco slabším dvěma stranám čtyřkoalice jistý neúspěch.

O vítězi voleb naopak rozhodnou především tři faktory: regionální rozdíly ve volební podpoře jednotlivých stran, vlastní vymezení volebních krajů a momentální přízeň voličů. Zatímco z výsledků výzkumů víme, že regionální rozdíly v oblíbě jednotlivých stran jsou poměrně stabilní v čase [Jehlička a Sýkora 1991, Kostecký 1995], i při nevelkém výkyvu voličských preferencí se mohou počty mandátů získaných jednotlivými stranami měnit. Pokud by bylo kupříkladu použito rozdělení na volební kraje z obrázku 1, procento hlasů odevzdaných jednotlivým stranám by odpovídalo volebním preferencím zjištěným agenturou STEM [Dlouhodobý... 2000] (v tomto modelu jsme konkrétně použili průměrnou volební podporu za období říjen 1999 až leden 2000: ODS 21,5 %, čtyřkoalice – pro jednoduchost uvažována jako součet hlasů pro US a KDU-ČSL – 21,3 %, KSČM 19,8 % a ČSSD 14,0) a rozdělení příznivců jednotlivých stran mezi okresy by bylo stejné jako v minulých volbách do Poslanecké sněmovny v roce 1998, vypadalo by rozdělení mandátů následovně: ODS 67, čtyřkoalice 57, KSČM 54 a ČSSD 22. Způsob počítání hlasů by tak neobyčejně zvýhodnil ODS, zvláště proto, že se jí v jednáních podařilo přimět ČSSD netrvat na zavedení klasického d'Hondtova systému, a také dohodou o rozdělení Prahy na 4 volební kraje. Nepočítáme-li zmíněné rozdělení Prahy, je prostor pro manipulace s volebními kraji dosti omezen, ne však vyloučen. Relativně účinnou technikou manipulace by kupříkladu bylo dělat menší (pětimandátové) volební kraje v regionech, kde se dá očekávat převaha zvýhodňované strany. Tam, kde je preferovaná strana slabší, dělat naopak volební kraje větší (šestimandátové). Faktem je, že obecně jsou pokusy o manipulaci s volebními obvody možné (a to nejen v případě voleb do Poslanecké sněmovny), neboť problém vymezování volebních obvodů byl zatím v České republice považován za „technickou záležitost“ a jako takový ponecháván v rukou stranických komisí, eventuálně úředníků ministerstva vnitra.³ Ze stejného důvodu dosud neexistují žád-

³ Že členové mezistranické komise ODS a ČSSD brali v úvahu při vymezení volebních obvodů především zájmy svých stran, uvádí i její sociálnědemokratický člen Koudelka, když popisuje spory o to, na kolik obvodů má být rozdělena Praha, Brno a Ostrava. Zástupci obou stran navrhovali vždy přesně ta řešení, která byla, vzhledem k odhadovaným politickým preferencím ve zmíněných městech, výhodná právě pro jejich mateřskou stranu. Je na místě si rovněž uvědomit, že samotné rozhodnutí „skládat“ volební kraje z dnešních okresů, ačkoliv je rozumně zdůvodněné, není politicky zcela neutrální, protože moravské okresy jsou větší a také volební kraje z nich sestavené budou pravděpodobně větší. To nahrává především ODS, která je na Moravě tradičně slabší než v Čechách. Při reformě územní správy navíc pravděpodobně vzniknou nové, menší

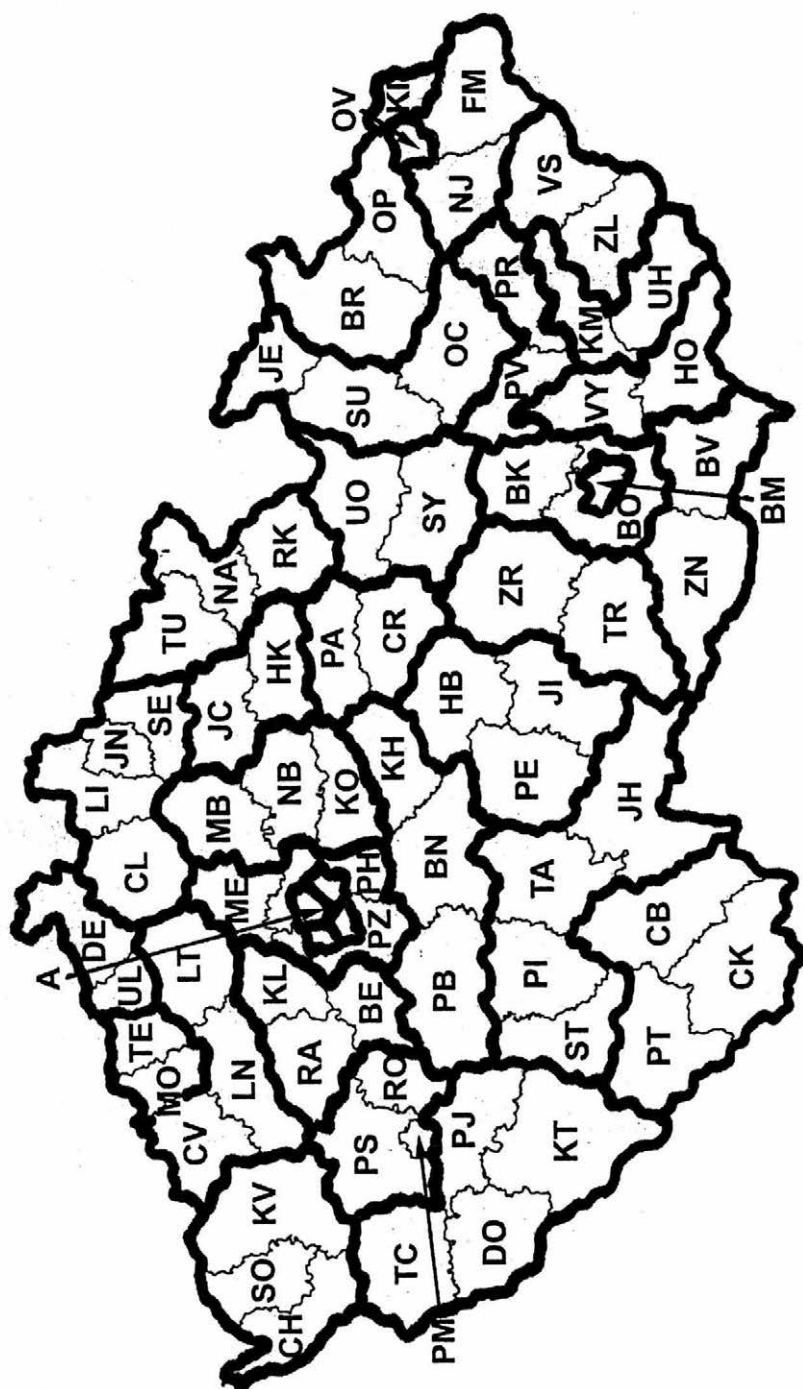
né institucionální a procedurální překážky bránící potenciálním manipulacím, jako jsou Royal Boundary Commissions v Británii nebo precedentní rozhodnutí soudů o sporných případech jako v USA.

Při poměrně vyrovnaných preferencích ODS, čtyřkoalice a KSČM však má největší vliv na očekávané počty získaných mandátů i jen malá změna vlastních volebních preferencí. Pokud by byla podpora čtyřkoalice o pouhé 1,1 % vyšší než v předchozím případě (tedy 22,4 %, počítáno jako součet preferencí KDU-ČSL a US), zároveň se o 1,6 % snížila obliba ODS (na 19,9 %), o 1 % klesla podpora KSČM (na 18,8 %) a jen o 1,4 % vzrostly preference ČSSD (na 15,4 – čísla představují volební preference podle STEM, zveřejněné v *Lidových novinách* 22. 3. 2000), volby by s 64 mandáty vyhrála čtyřkoalice, následována ODS a komunisty (shodně po 52 mandátech) a ČSSD, která by si výrazně polepšila z 22 na 32 mandátů. Porovnání obou prognóz jasně ukazuje, že navržený systém je dosti nestabilní, neboť při určitém rozložení sil i malá změna stranické popularity vede k výrazně odlišným výsledkům ve složení parlamentu.

Poslední zajímavou vlastností navrhovaného volebního systému je jeho potenciální vliv na institucionální fungování samotných politických stran. Je skutečností, že v každém z pětaticeti volebních krajů by reálnou šancí na zvolení měli jeden až dva kandidáti každého ze čtyř uvažovaných volebních seskupení. Důležitý je i fakt, že použití Koudelkovy formule umožní přidělit všechny mandáty najednou. Neprobíhá tedy žádné druhé skrutinium, ve kterém by na dosud neobsazená místa dosazovaly stranické špičky své favority. Teoreticky tak mohou nastat dvě dosti podstatně odlišné situace. Centrální orgány stran se mohou snažit dosazovat do čela jednotlivých kandidátek „volební lídry“. Pokud by se jim tento postup podařilo prosadit, nesmírně by to posílilo jejich moc. Možný je ovšem i zcela opačný vývoj. Obava regionálních organizací stran, že nebudou mít v parlamentu žádné své zástupce, si může vynutit konání primárních voleb, což by znamenalo jasný posun k decentralizaci moci v politických stranách. Pokud by navíc volební zákon zachoval dosud existující možnost preferenčními hlasy měnit pořadí kandidátů, získali by voliči v jednotlivých volebních krajích velmi účinnou zbraň k ovlivňování personálního složení parlamentu, neboť i drobná změna pořadí na čelných místech kandidátek by mohla některého kandidáta připravit o „prakticky jisté“ místo v parlamentu, zatímco jiného kandidáta do parlamentu poslat. To by ještě více posílilo decentralizaci moci ve stranách a vedlo k větší závislosti regionálních organizací stran na vůli místních voličů. Úplně na závěr se zamysleme nad tím, zda mohou navrhované změny volebního systému naplnit deklarovaný hlavní cíl jejich autorů, tedy „významně usnadnit vznik funkční většinové vlády složené maximálně ze dvou politických subjektů“. Samotné prognózy počtu mandátů přidělených jednotlivým stranám podle nového volebního zákona naznačují, že cíle by mohlo být dosaženo třemi různými způsoby. Pokud by se ČSSD podařilo znovu získat voliče, které ztratila za dva roky své menšinové vlády, a to na úkor KSČM, opakovala by se situace z roku 1998. Většinová vláda by mohla být vytvořena jako koalice dvou ze tří následujících subjektů: ODS, ČSSD a čtyřkoalice. Pokud by si KSČM udržela preference kolem 20 % a volební podpora ČSSD by zůstala v rozmezí 12–15 %, bylo by možné vytvoření koalice ODS se čtyřkoalicí.

okresy. To si vynutí nové vymezení volebních krajů a zvětší prostor pro manipulaci s jejich vymezováním.

Mapka 1. Možné rozdělení České republiky na volební kraje



Třetí způsob vytvoření většinové vládní koalice by přicházel v úvahu, kdyby KSČM začala být ostatními stranami považována za potenciálně akceptovatelného koaličního partnera. To by zásadně změnilo situaci a podstatně rozšířilo počet většinových koalic přicházejících v úvahu. Možnost, že by některá ze stran získala v navrhovaném systému absolutní většinu parlamentních křesel a následně i příležitost sestavit jednobarevnou většinovou vládu se naopak zdá být dosti nepravděpodobná.

TOMÁŠ KOSTECKÝ je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR od roku 1993. Zabývá se politickou a sociální geografii, geografickými souvislostmi sociálního chování a společenské transformace. Příležitostně učí na Přírodovědecké fakultě UK v Praze.

Literatura

- Dlouhodobý vývoj volebních preferencí [Long-term Development of Electoral Preferences]. 2000. Praha: STEM.
- Duverger, M. 1950. *L'influence des systèmes électoraux sur la vie politique*. Paris: Armand Colin.
- Eckstein, H., D. E. Apter 1963. *Comparative Politics. A Reader*. New York: Free Press of Glencoe.
- Grofman, B., A. Lijphart (eds.) 1986. *Electoral Laws and their Political Consequences*. New York: Agathon Press.
- Jehlička, P., L. Sýkora 1991. „Stabilita regionální podpory tradičních politických stran v Českých zemích (1920-1990)“ [Stability of Voting Patterns of Traditional Political Parties in the Czech Lands (1920-1990)]. *Sborník ČGS* 96: 81-95.
- Kostecký, T. 1993. „Volby očima geografa“ (Elections in the eyes of a geographer). Pp. 167-186 in *Teoretické přístupy a vybrané problémy v současné geografii*, ed. by L. Sýkora. Praha: Přírodovědecká Fakulta Univerzity Karlovy.
- Kostecký, T. 1995. „Changing Party Allegiances in a Changing Party System: the 1990 and 1992 Parliamentary elections in the Czech Republic.“ Pp. 79-107 in *Party Formation in East-Central Europe. Post-Communist Politics in Czechoslovakia, Hungary, Poland and Bulgaria*, ed. by G. Wightman. Aldershot: Edward Elgar Publishing Ltd.
- Kostecký, T. (forthcoming). „Volební systémy a politický konflikt v prostoru“ (Electoral Systems and Political Conflict in Territory). In *Prostor, stát a politika*, ed. P. Daněk, P. Jehlička, a J. Tomeš. Praha.
- Koudelka, Z. 2000. „Reforma voleb. Simulace voleb podle navrženého systému.“ *Parlamentní zpravodaj* 6, no. 3: 42-44.
- Lebeda, T. 1998. „Vládní stabilita v ČR a systém poměrného zastoupení.“ *Politologický časopis* 5: 115-136.
- Lijphart, A., B. Grofman (eds.) 1984. *Choosing an Electoral System: Issues and Alternatives*. New York: Praeger.
- Rae, D. W. 1971. *The Political Consequences of Electoral Laws*. New Haven: Yale University Press.
- Sartori, Giovanni 1986. „The Influence of Electoral Systems: Faulty Laws or Faulty Method?“ Pp. 43-68 in *Electoral Laws and their Political Consequences*, ed. by Bernard Grofman and Arend Lijphart. New York: Agathon Press.

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

1

Volume VIII, Spring 2000

Thematic Issue

Guest Editor: Miroslav Novák

CONTENTS

Introduction (M. Novák)

ARTICLES

Řeháková, B.: The Early Parliamentary Elections of 1998: An Analysis of Voting Behaviour in Comparison to the Parliamentary Election of 1996

Novák, M.: The Relevance of Small Parties: From a General Framework to the Czech "Opposition Agreement"

Lebeda, T.: Possibilities for Modifying the System of Proportional Representation Aimed at Stabilising the Executive in the ČR

Kreidl, M., Vlachová, K.: Rise and Decline of Right-Wing Extremism in the Czech Republic in the 1990s

Fitzmaurice, J.: A Tale of Four Elections: Central Europe September 1997-September 1998

Mareš, P.: Public Opinion Research Data on the Entry of the Czech Republic into NATO

REVIEWS

Jiří Večerník and Petr Matějů (eds.): Ten Years of Rebuilding Capitalism: Czech Society After 1989 (S. Ringen)

Miroslav Novák: Systémy politických stran. Úvod do jejich srovnávacího studia (K. Vlachová)

Georges Mink and Jean-Charles Szurek: La grande conversion. Le destin des communistes en Europe de l'Est (J. Večerník)

Vladimír Krivý: Čo prezrádzajú volebné výsledky? Parlamentné voľby 1992-1998 (A. Šolkay)

ANNOTATIONS

Moderní partnerské vztahy a jejich proměna v době pozdní modernity

TOMÁŠ KATRŇÁK*

Fakulta sociálních studií MU, Brno

Modern Partner Relationships and their Transformation in the Age of Late Modernity

Abstract: This essay deals with the transformation of modern partner relationships in the age of late modernity. The first part characterises modern partner relationships, showing that they are based on a process of self-disclosure of mutual truth which is connected with the construction of social reality, the redefinition of identity and the perception of sexuality. The age of late modernity brings about a sense of doubtfulness toward truth. In this moment modern partner relationships change. Self-disclosure is replaced with the quality of time spent with a partner. In the age of late modernity it is not important who the partner is but how nice it is to be with him or her.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 3: 307-316)

Kunderův román *Identita* [Kundera 1998] začíná banálním problémem: Chantal, hlavní hrdinka knihy, žena ve zralém věku, zjistí, že se již muži za ní na ulici neotáčejí. Začne si připadat stará. Mrzí ji to a řekne to svému příteli Jeanu-Markovi, s nímž žije. Vzápětí na to obdrží anonymní dopis, v němž je vyličena jako krásná žena. Anonym doslova říká: jsi krásná, velmi krásná, sleduji tě na každém kroku. Chantal začne přemýšlet o pisateli dopisu. Pokud zná on ji a pozoruje ji, jak sám píše, na každém kroku, musí ho také vidat, musí přece toho člověka znát. Dopis nevyhodí, neukáže ho ovšem ani Jeanu-Markovi. Schová si jej do skříně v ložnici, kde ho zastrčí pod hromádku svých podprsenek. Obdrží další dopis, který líčí krásu jejího těla a uvádí detaily z jejího každodenního života. Chantal se rozhodne pisatele vypátrat. Nejdříve se domnívá, že jím je muž sedící v baru nedaleko jejich domu. Potom přemýšlí o žebrákovi, kterého každodenně vidá na ulici. Do mozaiky celistvého obrazu autora dopisů ovšem nikdy nezapadnou všechny detaily. Nakonec poznává, že dopisy nemohl napsat nikdo jiný než její přítel Jean-Marc. V tomto momentě nabírá příběh radikální spád. Je to skutečně Jean-Marc, kdo dopisy napsal. Oficiálně mezi nimi nepadla ani zmínka, ale Chantal již tuší, že pisatelem je Jean-Marc, a Jean-Marc předpokládá, že Chantal ví, že je to on. Samozřejmě, Jean-Marc napsal první dopis poté, co mu Chantal řekla, že se již muži za ní na ulici neotáčejí. Nechtěl udělat nic jiného, než ji rozveselit. Předpokládal, že mu Chantal dopis ukáže a řekne: „Podívej se, muži na mě ještě nezapomněli!“ On svým obdivem k ní toho anonymního pisatele podpoří, společně se tomu zasmějí a nic se nestane. Jenomže Chantal se rozhodla jinak: dopis mu neukázala, a proto Jean-Marc napsal druhý dopis, ovšem bez toho, že by měl nějaký konkrétní plán. Oba své dopisy najde v ložnici, v Chantalíně skříní, pod hromádkou jejich podprsenek. Když dopisy vidí, začíná se ptát sám sebe, kdo že to ve skutečnosti Chantal

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Tomáš Katrňák, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Gorkého 7, 602 00 Brno, tel. (05) 4161 5122, fax (05) 4161 5100, e-mail katrnak@fss.muni.cz

je. Je opravdu taková, za jakou ji považuje? Předpokládal, že mu oba dopisy ukáže, protože takovou ji zná. Dopisy mu ale neukázala, a to znamená, že Chantal je někdo jiný, než za koho ji ve svých představách považoval. Chantal je pouze jeho představa, která neodkazuje k žádné skutečné Chantal; Baudrillardovými slovy: Chantal je *simulakrum*.¹ Tato skutečnost je pro Jeana-Marka dostatečným důvodem pro to, aby již nemiloval – a dále nežil s – Chantal.

Jean-Markova vůle po pravdě je silnější než fakt, že s Chantal žije, aniž by věděl, kdo skutečně je. Jean-Marc trvá na tom, aby poznal Chantal takovou, jaká ve skutečnosti je. Trvá na tom znát její identitu. A když zjistí, že není taková, za jakou ji považoval, když zjistí, že ji skutečně nezná, že se v její identitě zmýlil, tak ji – i navzdory vzájemnému porozumění – chce opustit. Chantal naopak vidí důvody pro rozchod právě v Jean-Markově neustálém pátrání po tom, kdo skutečně je. Nedomnívá se, že pro úspěšnou existenci jejich vztahu je nutné poznat jeho identitu. Naopak, neustálé vzájemné sebeodhalování a dokazování toho, kdo skutečně jsou, aniž by byl ponechán prostor pro uchování osobního tajemství každého z nich, považuje v partnerském vztahu za destruktivní.

V tomto eseji se budu zabývat charakteristikou partnerských vztahů z mikrosociologické perspektivy. Zaměřím se na podobu partnerských vztahů – na to, jaké postupy a strategie sociální aktéři volí, chtějí-li navázat a zachovat partnerský vztah. Strategii, kterou volil Jean-Marc, budu považovat za nedílnou součást moderních partnerských vztahů. Po jejich analýze v první části práce ukážu, že ve společnostech pozdní modernity dochází k proměně těchto vztahů; ukážu, že díky rostoucí medializaci každodenního života můžeme vysledovat zárodky jiných partnerských strategií, které odpovídají spíše Chantalovým představám o tom, jak by měly partnerské vztahy vypadat.²

Moderní partnerské vztahy

Podoba moderních partnerských vztahů mohla vzniknout až tehdy, kdy byla nahrazena pevná, tradicí ustanovená pravidla jednání lidskými právy, jež regulují život moderní společnosti. Za myšlenkou lidských práv stojí představa samostatných individuí jednajících na bázi občanské rovnosti. Tato představa formuje partnerské vztahy, které mají v moderní společnosti podobu čistých vztahů [Giddens 1993]. Jsou oproštěny od všech vnějších okolností zdůvodňujících jejich existenci. Čistý vztah existuje pro vztah samotný. Je to vztah romantické lásky. Není podmíněn ani ekonomickými, ani sociálními okolnostmi. Klíčovou rolí hraje zaujatost muže a ženy pro vztah – vzájemná oddanost jeden druhému. V moderní společnosti nejsou partneři nuceni dostát vnějším kritériím, jako byl tradiční požadavek příbuzenství, rodinných závazků nebo sociálních povinností. Volba je

¹) Baudrillard [1983] definuje simulakrum jako soubor představ, které neodkazují k žádné realitě. Zatímco se za principem reprezentace skrývá předpoklad představ vycházejících z reality (pokud představy neodpovídají realitě, hovoří se o falešných reprezentacích reality), princip simulace spojení představ a reality odmítá, protože ve společnostech pozdní modernity představy neodkazují k realitě, ale k jiným představám. Simulakrum není lež, která zakrývá realitu; je to hyperrealita, která s realitou v původním smyslu slova nemá nic společného. Je to svět reprodukcí bez originálů, tak jak ho definoval Benjamin [1979]: originální je pouze technika, s jejíž pomocí jsou reprodukcce stále znovu reprodukovány.

²) Oba dva typy partnerských vztahů, které zde popisuji, jsou ideální typy. V empirické realitě je budeme těžko hledat, můžeme ovšem k ní na jejich podkladě přistupovat. K vymezení konceptu ideálního typu srv. Max Weber [1998].

v jejich rukou. Chtějí-li navázat vztah, musejí být aktivní, musejí usilovat o to, aby si získali partnerovu důvěru.

Podle Giddense [1993] souvisí podoba moderních partnerských vztahů s procesem transformace intimity. Zatímco tradičnímu člověku nebyl smysl pro soukromí a intimitu znám [Ariès 1962, Flandrin 1979], dochází na pozadí vzniku moderní společnosti k ustavení specifické oblasti života, kterou vyplňují mezilidské vztahy emocionality, pravdy a osobní náklonnosti.³ Vzniká intimní sféra, díky níž se lidé začali dělit na známé, mezi nimiž existují pouta založená na větší či menší míře vzájemného poznání, a na cizince, mezi nimiž žádná pouta nejsou. Moderní člověk neexistuje jako veřejný člověk. Je „tyranizován intimitou“, jelikož pravidla, podle kterých by bylo lze jednat ve veřejném prostoru, se rozplynula [Sennett 1993]. Má-li být ustaven společenský vztah, mají-li lidé dohromady jednat a společně vycházet, jsou nuceni se nejdříve poznat, jsou nuceni vytvořit pouto, jehož jádro tvoří důvěra získaná skrze proces „otevření se jeden druhému“ [Giddens 1993, 1998]. Tam, kde takové pouto neexistuje, společné jednání doprovází rozpaky, nejistota a pocity trapnosti. Stabilitu partnerského vztahu, v tradiční společnosti zajišťovanou ekonomickými podmínkami, posiluje od konce osmnáctého století právě jeho intimní rys. Moderní partneři volí strategie získávání důvěry, strategie sebeotevírání se. Ve společnosti, v níž neplatí pevné normativní kodexy, emocionální vřelost a otevřenost ustavuje pouto důvěry, na jehož základě vzniká mezi lidmi opačného pohlaví milostný cit – láska, konstatuje Giddens [1993, 1998].

Strategie otevírání se znamená převyprávění osobní minulosti. Je to rekonstrukce až doposud platné sociální reality skrze jazyk [Berger a Kellner 1974]. Lidé, používající vzpomínky, vytvářejí představy o minulosti, přítomnosti a budoucnosti ve světle vyprávění, jehož forma a význam jsou poznamenány partnerem, jenž zaujímá roli zrcadla, které odráží vysílaný obraz. Romantická láska uvedla koncept narativity do života moderního člověka [Giddens 1993]. Osud definice reality se ocitl v rukou sociálních aktérů, kteří z představ o sobě a druhých vytvářejí příběhy mající již málo společného s širšími společenskými procesy. Kolektivně sdílenou narativitu, neberoucí zřetel na individuální minulost a dominující v tradiční společnosti, nahrazuje individuální narativa, která reflektuje jednotlivé partnerské biografie.⁴

Podle Beckových [1995] je tato proměna jedním z prvků, které nastartovaly společenský proces individualizace sílící na pozadí rozkvětu moderní společnosti. Biografie ustavovaná skrze strategie odhalování se vytváří z člověka individuum. Tam, kde není vnější společenská kontrola, tam kde neplatí obecné morální příkazy, tradiční pravidla a jistoty, nalezneme lidi jako individua, před nimiž leží jejich životy v podobě možností a

³) Tento jev ilustrují změny jak ve struktuře jednotlivých domácností, jak ukázala Barbara Laslett [1973] a Tamara Hareven [1991], tak v architektuře jednotlivých obydlí, jak ukázal Clifford Clark [1976] a Lawrence Stone [1991].

⁴) Na jednom místě *Identity* (s. 76) sedí Jean-Marc s Chantal v restauraci a říká: „Všechno se změnilo, když jsem tě poznal. Ovšem ne proto, že se tím moje malicherná práce stala vzrušující, ale proto, že jsem všechno, co se odehrává okolo mě, proměnil v to, co živí naši konverzaci.“ „Mohli bychom hovořit o jiných věcech!“ odpoví mu Chantal. „Dva zamilovaní lidé, o samotě, odloučení od zbytku světa, to je krása,“ pokračuje Jean-Marc, „čím by ale živili svůj intimní rozhovor? Ať je svět opovrženímhodnější, oni spolu potřebují stále hovořit.“ „Mohou přeci mlčet,“ namítne Chantal. „Jako tamti u vedlejšího stolu?“ zasměje se Jean-Marc. „Ach ne, žádná láska nemůže přežít jako němá.“

voleb. Neexistují pro ně ani hotové recepty, podle nichž by mohli jednat, ani předem zformulované odpovědi na otázky, které se během jejich života vynoří. Podoba vnější reality, stejně jako podoba individuálních životů, musí být vyjednávána, uspořádávána a obhajována. „Jedinci, kteří spolu chtějí žít, jsou – nebo lépe řečeno stávají se – stále více zákonodárci svých způsobů života, obhájci svých omylů, kněžimi páchajícími své hříchy a terapeuti ztrácejícími hranice své minulosti. A navíc: jsou to také mstitelé, kteří bojují s křivdami na nich spáchanými. Láska je nepopsaný list, který musejí milenci vyplnit svou biografií, i když jsou vedeni lyrikou populárních písní, reklamami, pornografickými časopisy nebo psychoanalýzou“ [Beck a Beck-Gernsheim 1995: 5].

Převyprávěním biografie se znovuustavuje identita každého z partnerů. Vzájemným otevíráním se a dokazováním vlastní autenticity procházejí milenci poznáním toho, kdo „skutečně“ jsou a jaká je jejich podstata. Tento proces stojí na reflexivním vědomí – na tom, že lidé v rámci partnerského vztahu interpretují svoje jednání. Podle Giddense [1991] můžeme moderní identitu definovat jako reflexivní, protože je nedílnou součástí představ o ní. Uvnitř partnerského vztahu se člověk nechápe jinak, než skrze svoji biografii mapující jeho životní skutky. Uvědomuje si sám sebe díky naraci o svém jednání. Již není jenom osoba, ale sociální aktér, jenž s pomocí vyprávění reflexivně uchopuje své činy a interpretuje významy s nimi spojené. Definuje svoji identitu, podle této definice jedná, a tak zpětně potvrzuje její platnost. Lapidárně řečeno: v moderním partnerském vztahu je člověk jak pracujícím sochařem, tak opracovávanou sochou. „„Identita‘ já, na rozdíl od já jako druhového fenoménu, předpokládá reflexivní vědomí. Člověk si ‚uvědomuje‘ své ‚sebeuvědomění‘. Identita já, jinými slovy řečeno, není jenom něco daného, jako nějaký výsledek nepřetržité existence individuálního jednání a systému, ale něco, co musí být rutinně vytvářeno a udržováno reflexivními aktivitami lidí“ [Giddens 1991: 52].

V centru moderních partnerských vztahů stojí sexuální vztahy. Strategie otevření se předpokládá kladení otázek. Člověk se ptá jak sám sebe, co cítí, tak partnera, co pociťuje k němu. Uvědomuje si sám sebe jako sexuální bytost. Reflektuje svoje touhy a vášně, které moderní společnost proměnila do lidských atributů. Vzniká vnímání sexuality člověka, která definovaná jako vrozená dispozice, jako vlastnost člověka, tvoří nedílnou součást moderního já. Podle Giddense [1993] se definice sexuality objevila díky ustavení romantické lásky. Na rozdíl od dvorní lásky tradiční společnosti, která pokud existovala, tak měla spíše platonickou podobu, byla omezena na vyšší vrstvy a neměla co do činění se sexem,⁵ je romantická láska sexuální.⁶ Partneři se v milostném vztahu obracejí do se-

⁵) Randall Collins [1982: 143] píše: „Středověcí trubadúři, kteří vytvářeli milostné příběhy o rytířích a dámách, oddělují tyto události od manželství tím, že pokaždé zdůrazní oddanost rytíře k dámě, která je již manželkou někoho jiného. To je důvod, alespoň v těchto příbězích, proč milec neměl nikdy cokoliv do činění se sexem; jednalo se o čistou jednostrannou oddanost, která existovala pouze na straně rytíře.“ V tradiční společnosti byl sex svázán s manželstvím. S láskou se spojil až s příchodem moderní společnosti. Byli to romantici, kteří jako první uznali toto spojení, a to ne dříve než v průběhu devatenáctého století, kdy je koncepce lásky jako ideálního vyjádření a systematizace sexuální touhy, rozpracována, píše Luhmann [1986]. Cílem lásky se od tohoto okamžiku stal sexuální prožitek [Collins a Coltrane 1995].

⁶) Tato myšlenka tvoří jádro Giddensova argumentu, který staví do opozice k Foucaultovu [1981] tvrzení, že za vynořením se sexuality stojí vědecké diskursy medicíny, sexuologie, pedagogiky, demografie a psychiatrie, které na úsvitu moderní doby přicházejí s její definicí proto, aby na jedné straně zvýšily kontrolu nad jednotlivými lidskými těly, a na straně druhé dosáhly regulace ce-

be, tážou se po tom, kdo jsou a jaká je jejich podstata. Definují sexualitu, kterou vyvozují z konkrétní sexuální touhy, z konkrétního sexuálního chování. S posvěcením sexuologie a diskursu přirozenosti definice sexuality zpětně vytváří legitimizaci sexuálního chování. Kruh je uzavřen: na pozadí existence milostného citu je z typu sexuální touhy, ze způsobu sexuálního chování, vyvozena konkrétní sexualita, která definovaná jako biologicky daná ospravedlňuje sexuální chování.

V moderní společnosti jsme nositelé sexualit. Již nejsme těmi, jejichž sexuální chování může nabývat nejrůznějších podob, ale těmi, kteří jsou definováni jako heterosexuálové, homosexuálové nebo bisexuálové. Významy spojené s těmito definicemi pak nezůstávají omezeny pouze na oblast sexuálního chování, ale zasahují individua také v jiných společenských sférách moderního života.

Shrňme-li to, co jsme doposud zjistili o podobě moderních partnerských vztahů, můžeme říci: Požadavek vzájemné věrnosti, pravdy a autenticity vytváří podobu moderních partnerských vztahů, na jejichž pozadí dochází k redefinici reality, rekonstrukci identity a objevení sexuality. Partneri volí strategie vzájemného otevírání se, čímž ustavují intimní pouto moderní lásky, která je pro existenci jejich vztahu nezbytná. Podstatu jejich vztahu tvoří požadavek narativního odhalení osobního nitra, požadavek, jemuž Chantal v Kunderově knize *Identita* nebyla ochotna vyhovět. Pro jejího partnera to byl jediný, a přesto dostatečný důvod k tomu, aby začal uvažovat o tom, že ji opustí.

Proměna moderních partnerských vztahů

V současných západních společnostech můžeme vyzorovat vedle moderní podoby partnerských vztahů zárodky nových partnerských strategií. Než se ovšem dostaneme k jejich charakteristice, musíme se zastavit u společenského fenoménu, jenž je součástí – a dokonce bychom mohli říci podmínkou – rozšíření těchto nových strategií.

V jedné scéně dnes již klasického filmu Ridleyho Scotta *Blade Runner* je Rachael Rosenová (Sean Young) obviňována Rickem Deckardem (Harrison Ford) z toho, že je replikant. Replikanti, dokonalí roboti, jsou ve filmu zkonstruováni tak, aby nevěděli o tom, že jsou replikanti. Jsou identičtí s lidmi. Mají synteticky vytvořené vzpomínky, které dohromady s jejich emocionálním polštářem, tvoří základ jejich identity.⁷ Když chce Rachael přesvědčit Ricka o tom, že není replikant, sáhne po fotografii, na níž je zachycena se svou matkou, aby dokázala, že má reálné zkušenosti se svou minulostí. Podle inter-

lych populací. Giddens s tímto argumentem nesouhlasí, protože v moderní společnosti nejsou znalosti o životě odděleny od žitého života. Vědění je součástí institucí a naopak: moderní instituce ovlivňují poznání o nich. Vědecké nálezy tvoří páteř moderního jednání, jsou *de facto* formou tohoto jednání, a proto nemohou ovlivňovat jeho podobu zevnějšku a generovat vnímání sexuality, jak by řekl Foucault. Giddens se domnívá, že původ vzniku sexuality leží ve specifické oblasti důvěrnosti, která se ustavuje mezi mileneckou dvojicí. V jejím rámci partneri reflektují sami sebe, svá těla a svoje touhy. Tyto reflexe se stávají objektem pro poznání sexuologie, čímž je zpětně umocněna jejich existence. Vědy z nich vytvořily formu zkušenosti, která se stala cílem lidského poznání.

7) Scottův film, který byl natočen podle slavného románu Philipa K. Dicka *Sní androidi o elektrických ovečkách* [Dick 1968], se od knihy na několika místech odlišuje. Zatímco Dick považuje za hlavní rys replikantů nedostatek empatie – replikanti nejsou schopni vžít se do situace jiné živé bytosti, díky čemuž jsou rozeznatelní od lidí, Scottův film je charakterizuje především z hlediska jejich uměle vytvořené identity a nabízí úvahu nad tím, kdo jsou a co cítí.

pretky filmu Giuliany Brunové [1987] nám tato scéna říká, že namísto toho, aby fotografie odkazovala k realitě, její funkce se na sklonku dvacátého století zredukovala na to, aby produkovala a udržovala individuální životní příběhy. Obraz dokazuje skutečnost reality, nikoli skutečná realita obraz, konstatuje Brunová [1987].⁸ Ricka fotografie nepřesvědčí. Právě naopak. Začne Rachael vyprávět jednu z jejích vzpomínek z dětství a Rachael ho postupně doplňuje. Všechny detaily sedí. Rick Deckard zná její vzpomínky, protože to nejsou její vzpomínky. Podívá se na ni a řekne: „Implantáty. Jsou to implantáty! To nejsou tvoje vzpomínky. Jsou to vzpomínky někoho jiného. Tyrellovy neteře!“

Film *Blade Runner* odkazuje na fenomén rozšiřující se v současných západních společnostech, který Alison Landsbergová [1995] rozpracovala do konceptu protetické paměti. Protetická paměť jsou vzpomínky, „jež nepocházejí z prožité životní zkušenosti člověka“ [Landsberg 1995: 175].⁹ Jsou to vzpomínky, které jsou součástí narativních konstrukcí, i když jejich původ neleží v osobní zkušenosti. Jedná se o implantované vzpomínky. V analýzách současných západních společností autoři jako Harvey [1990] či Jameson [1991] hovoří o tom, že jsme dospěli k místu, od něhož již nelze pojímat lidskou zkušenost jinak, než jako mrtvou. Celia Luryová [1998] definuje západní kulturu jako „protetickou kulturu“. Kdokoli si dnes může kdekoli vybavit vzpomínku na to, že měl zkušenost s čímkoli. A nejen to: tyto vzpomínky na události, jevy a osoby nabourávají jak smysl pro lidskou historicitu, konstatuje Jameson [1991], tak se postupně stávají nedílnou součástí lidských narácí, identit a jednání.

V Kunderově románu *Nesmrtelnost* [Kundera 1993] nalezneme místo, které podtrhuje tento společenský fenomén. Agnes, jako šestnáctileté děvče, pozoruje sekretářku fakulty při odchodu z jejich domu. S jejím otcem se rozloučí gestem, které si Agnes zapamatuje a začne ho používat ve chvílích, kdy potřebuje něco důležitého sdělit svému chlapci a nemá pro to slov. Jednoho dne si povšimne, že její o osm let mladší sestra Laura používá stejné gesto při loučení se svou kamarádkou. V tom okamžiku si uvědomuje, že „toto gesto je dáno k použití všem, a že ji tedy nepatří: když mává rukou, dopouští se vlastně krádeže, či padělků“ (s. 43). Podle Kundery to nebyla Agnes, jež by toto gesto používala; bylo to naopak gesto, které používalo Agnes. Kunderova kniha osciluje kolem myšlenky, že gesta, názory a postoje existují bez vztahu k jejich vlastníkům. Jsou veřejná, šíří se a lidé je používají a jsou jimi používáni, aniž by bylo podstatné, zdali jsou jejich původci či nikoli.

Podobně ve filmu režiséra Paula Verhoevena *Total Recall* vidíme hlavního hrdinu Douglase Quadea (Arnold Schwarzenegger), jenž si kupuje sadu implantovaných vzpomínek, které mu mají umožnit výlet na Mars. Nejen že pro něho není problém získat vzpomínky na dobrodružnou cestu, kterou nikdy nevykonal, ale navíc se na ni může vydat jako někdo jiný. Z tohoto úhlu pohledu film odkazuje k tomu, že se vzpomínky stávají čím dál tím více veřejné, a podobně jako v Kunderově románu *Nesmrtelnost* gesta cirkulují a zasahují individua, aniž by měla nějaký vztah k jejich původnímu majiteli [Landsberg 1995].

⁸) Podobný argument srv. Luryová [1998].

⁹) K tématu protetické paměti srv. také stať Landsbergové [1997], kde je tento koncept rozpracován vzhledem k tématu holocaustu a jeho reprezentace v době, kdy ti, kteří si jej prožili a mohou o něm vypovídat, postupně vymírají.

Téma protetické paměti bylo zviditelněno díky rozšíření masových médií do všech oblastí západního společenského života. Média dnes nenabízejí pouze podívanou, která odcizuje a působí represivně, ale jsou součástí žitého světa. Kultura pozdní modernity je „kultura médií“, konstatuje Kellner [1995]. Trávíme obrovské množství času sledováním televize, posloucháním rádia, čtením novin a časopisů nebo chozením do kina. Na pozadí globalizačních procesů¹⁰ jsme vystaveni stále intenzivnější produkci a cirkulaci masmediálních obrazů a informací, které mění to, co považujeme za vzpomínky a o čem hovoříme jako o zkušenosti. Masmédia ruší rozdíl mezi realitou a hyperrealitou. Díky jejich nekontrolované proliferaci již nejsme schopni rozlišit autentické a neautentické. Žijeme ve společnosti vyznačující se absencí reálných zkušeností, tvrdí Baudrillard [1983].

Připustíme-li hypotézu o fenoménu identifikace se vzpomínkami a gesty, které nejsou osobními vzpomínkami a gesty, musíme se pak ptát, co se odehrává mezi jedinci, pro které již narativní konstrukce minulosti netvoří základ pro odhalování sebe sama, jelikož vědí, že prvky jejich osobních narativ nejsou „jejich“ prvky. Viděli jsme, že partnerské sebeotevření se tvoří podstatu vzájemné náklonnosti a umožňuje vznik moderní lásky. Zjevení osobní pravdy je něco, co je pro úspěšnou existenci moderního partnerského vztahu nezbytné, protože konstituuje milostný cit. Začíná-li se ovšem naše pojetí pravdy proměňovat tak, že se na ni již nemůžeme spolehnout, co pak tvoří jádro partnerského soužití? Jsou-li jednotlivé prvky osobních narativ předem známy, to znamená, že identita jedinců je zkonstruována z minulosti, kterou si sami neprožili, ale o které vědí, že existuje, co konstituuje základ geneze milostného citu mezi partnery?

Podívejme se na jinou scénu filmu *Blade Runner*. Rick si lehne na pohovku. Rachael si rozpustí vlasy a začne hrát na piano. Po chvíli se k ní Rick připojí. „Vzpomínám si, jak jsem chodila na hodiny klavíru“, říká Rachael. „Nevím, zdali jsem to já nebo Tyrellova neteř.“ Rick si této dvojznačnosti nevšímá. „Hraješ krásně“, říká. V této chvíli odmítá rozlišovat reálné a implantované vzpomínky. Neklade žádné otázky po Rachaelině minulosti. Rezignuje na to, že by mohl někdy zjistit pravdu o tom, kdo skutečně Rachael je. Uvědomuje si, že nyní je pro něho nejdůležitější čas, který s Rachael sdílí. Odmítá dobrat se pravdy. Sdílí s Rachael momentální okamžik. Důležitá je ta chvíle, v níž je obsažena rezignace na pravdu o skutečné Rachael. Rick volí zcela jiný vzorec chování než Jean-Marc z Kunderovy knihy *Identita*. Hodnoty, na nichž je tento odlišný přístup založen, považují za základ proměny partnerských vztahů v době pozdní modernity.

Z Rickova přístupu je patrné, že není podstatné to, kdo lidé jsou – jejich identita – ale to, co spolu prožívají. Kvalita vzájemně sdíleného času nahrazuje apel pravdy, autenticity a „opravdové“ identity. Na rozdíl od strategie sebeotevření se skrze narativní konstrukci identity, která ustavuje partnerskou intimitu, začíná míra společně prožitých zážitků tvořit oporu existence milostných vztahů. Svěžest a lesk partnersky stráveného

¹⁰ Patrně nejznámější pojetí globalizace pochází od Anthonyho Giddense, jenž pod tímto termínem rozumí „intenzivnění celosvětových sociálních vztahů, které spojují vzdálené lokality takovým způsobem, že místní události jsou formovány událostmi dějícími se mnoho mil daleko a naopak“ [Giddens 1998: 62]. Ve své pozdější knize *Modernity and Self Identity* toto pojetí rozpracovává do následující podoby: „Koncept globalizace je nejlépe srozumitelný jako vyjádření základních aspektů časoprostorového rozpojení. Globalizace se týká protnutí přítomnosti a nepřítomnosti, týká se propletení ‚vzdálených‘ sociálních událostí a sociálních vztahů s lokálním kontextem“ [Giddens 1991: 21].

času nastupuje na místo, kde se začínal rozprostírat – díky nekontrolované proliferaci masmédií – nezájem o partnersky sdílenou intimitu.

Proměnou jádra partnerských vztahů je nabourána jejich moderní podoba. Tím, že partnerské vztahy nejsou budovány na společně sdílené intimitě, stávají se křehčí a přechodnější. Na druhé straně ovšem vedou k mnohem větší partnerské toleranci, respektu a vzájemnému uznání. V těchto vztazích zamilování nahrazuje milostný cit, o němž se mezi partnery již tolik nehovoří. Láska začala být chápána spíše jako překážka, s níž se nebývá lehké při ukončení vztahu vyrovnat, konstatuje Roussel [1992]. Můžeme dokonce říci, že existence milostného vztahu je dnes paradoxně možná pouze v tom případě, kdy jsou oba partneři schopni dohlédnout na jeho konec. „Každý se chce ve svém milostném spiknutí cítit svobodný. Nelze se milovat autenticky, jestliže dvojice není předem srozuměna, že se rozejde, jakmile cit ochladne. Dvojice by chtěla být průhledným nekomplikovaným svazkem. Jsou to rovnocenní partneři, kteří jsou schopni domluvit se o rovnovážnosti své směny; jsou rovněž pozornými psychology, diskutujícími o svých citech a o svých představách. Krátce, lidé se angažují za předpokladu, že se budou moci snadno rozejít.“ [Roussel 1992: 16]

Správnost volby partnera musí být v těchto vztazích každodenně potvrzována. Stejně jako jsou bez větších pochyb rušeny, jsou ve stejném duchu navazovány. V době pozdní modernity proniklo pojetí změny do partnerského soužití, které přestalo být vnímáno z hlediska dlouhodobé perspektivy – manželství. Od nynějška naopak platí, že namísto hledání pravé romantické lásky dláždící cestu k bráně manželství, usilují ženy a muži o to, aby získali co nejvíce sexuálních zkušeností, příliš se nevázali na jednoho partnera a byli stále otevřeni nové milostné volbě, která je řízena především sexuální přitažlivostí. Ta hraje v partnerských vztazích doby pozdní modernity jednu z nejdůležitějších rolí. Gordon Patzer v knize *The Physical Attractiveness Phenomena* [Patzer 1985] ukázal, že zamilovanost, která nahrazuje lásku, je ve skutečnosti synonymem pro sexuální přitažlivost. Rozhodují-li se dnes mladí lidé, zdali jít nebo nejít na milostnou schůzku, rozhodují se jak muži, tak ženy především na základě sexuální přitažlivosti partnera. Dojde-li ke schůzce, tak to bude s velkou pravděpodobností schůzka mezi těmi, jež mají podobnou míru sexuální přitažlivosti. Lidé s rozdílným stupněm přitažlivosti se nezamilovávají. Je-li člověk atraktivní a sexuálně přitažlivý, absolvuje také více partnerských schůzek, vícekrát se zamiluje, má mnohem bohatší sexuální zkušenosti a ve svém okolí více přátel. Pokud se člověk domnívá, že jeho partner je obecně atraktivní, znamená to pro něj nejen větší spokojenost s partnerským vztahem, ale také se sebou samým. Zdá se, že atraktivita se stala pro partnerské vztahy pozdní modernity nejen tím, co hraje hlavní roli při jejich ustavování, ale také tím, co výrazně ovlivňuje to, jak se lidé vnímají, jak k sobě přistupují a nakolik jsou spokojeni sami se sebou.

Závěr

V tomto eseji jsem se zabýval podobou partnerských vztahů. To, jak konkrétní partnerský vztah vypadá, závisí na postupech a strategiích, které sociální aktéři volí, chtějí-li jej založit a udržet. Jeho podobu ustavuje způsob, jakým k sobě přistupují. Podobu moderního partnerského vztahu formuje proces sebeotevření se, který vytváří pouto intimity a pokládá základy romantické lásky. Moderní partneři volí strategie dokazování vlastní authenticity. Zdůrazňují pravdu o sobě a druhých. Doba pozdní modernity ovšem přichází se zpochybněním existence pravdy o člověku. Na pozadí tohoto společenského jevu se proměňují partnerské strategie, proměňuje se podoba partnerských vztahů. Otevření se za

účelem definování toho, kdo člověk skutečně je, je nahrazeno tím, co a jak člověk s partnerem prožívá. Z hlediska založení vztahu začíná kvalita partnersky stráveného času dominovat nad pravdou o partnerovi. V době pozdní modernity není podstatné to, kdo partner skutečně je, ale jak se s ním člověk cítí a co zajímavého spolu prožívají. Jedná se o typ partnerských vztahů, v nichž milostný cit přestává hrát dominantní roli. Z tohoto hlediska jsou tyto vztahy paradoxně více než moderním vztahům podobné vztahům předmoderním [Roussel 1992]. Ovšem rozdíl tu je: zatímco v tradiční společnosti intenzita milostného citu ohrožovala existenci celého sociálního systému, v době pozdní modernity brzdí pouze dynamiku individuálních partnerských změn.

TOMÁŠ KATRŇÁK je doktorandem na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně.

Literatura

- Ariès, Philippe 1962. *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. New York: Vintage Book.
- Baudrillard, Jean 1983. *Simulations*. New York: Semiotext(e).
- Beck, Ulrich, Elisabeth Beck-Gernsheim 1995. *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press.
- Benjamin, Walter 1979. „Umělecké dílo ve věku své technické reprodukovatelnosti.“ Pp. 17-43 in *Dílo a jeho zdroj*. Praha: Odeon.
- Berger, L. Peter; Hansfried Kellner 1974. „Marriage and the Construction of Reality.“ Pp. 157-174 in *The Family, Its Structures and Functions*, ed. by Rose L. Coser. New York: St Martin's Press.
- Bruno, Giulian 1987. „Rumble City: Postmodernism and ‚Blade Runner‘.“ *October*, No. 41: 61-74.
- Collins, Randall 1982. „Love and Property.“ Pp. 119-154 in *Sociological Insight*, by Randall Collins. New York/Oxford: Oxford University Press.
- Collins, Randall, Scott Coltrane 1995. *Sociology of Marriage and the Family: Gender, Love and Property*. Chicago: Nelson-Hall Publishers.
- Clark, E. Clifford, Jr. 1976. „Domestic Architecture as an Index to Social History: The Romantic Revival and The Cult of Domesticity in America, 1840-1870.“ *Journal of Interdisciplinary History* 7: 33-56.
- Dick, K. Philip 1968 (česky 1993). *Blade Runner: Do Androids Dream of Electric Sheep*. New York: Ballantine Books.
- Flandrin, Jean-Louis 1979. *Families in Former Times: Kinship, Household and Sexuality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Foucault, Michel 1981 (česky 1999). *The History of Sexuality, Vol 1: An Introduction*. Middlesex: Penguin Books.
- Giddens, Anthony 1991. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony 1993. *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony 1998. *Důsledky modernity*. Praha: SLON.
- Hareven, K. Tamara 1991. „The Home and the Family in Historical Perspective.“ *Social Research* 58: 253-285.
- Harvey, David 1990. *The Condition of Postmodernity*. Malden/Oxford: Blackwell.

- Jameson, Fredric 1991. *Postmodernism or Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham: Duke University Press.
- Kellner, Douglas 1995. *Media Culture*. London/New York: Routledge.
- Kundera, Milan 1993. *Nesmrtnost*. Brno: Atlantis.
- Kundera, Milan 1998. *Identity*. London: Faber and Faber.
- Landsberg, Alison 1995. „Prosthetic Memory: Total Recall and Blade Runner.“ Pp. 175-189 in *Cyberspace/Cyberbodies/Cyberpunk: Culture of Technological Embodiment*, ed. by Mike Featherstone and Roger Burrows. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage.
- Landsberg, Alison 1997. „America, the Holocaust, and the Mass Culture of Memory: Toward a Radical Politics of Empathy.“ *New German Critique* 24, No. 71: 63-86.
- Laslett, Barbara 1973. „The Family as a Public and Private Institution: An Historical Perspective.“ *Journal of Marriage and The Family* 35: 480-492.
- Luhmann, Niklas 1986. *Love and Passion: The Codification of Intimacy*. Cambridge: Polity Press.
- Lury, Celia 1998. *Prosthetic Culture: Photography, Memory and Identity*. London/New York: Routledge.
- Patzer, L. Gordon 1985. *The Physical Attractiveness Phenomena*. New York: Plenum Press.
- Roussel, Louis 1992. „Sociální status milostného citu.“ *Sociologický obzor* 1, č. 1: 12-18.
- Sennett, Richard 1993. *The Fall of Public Man*. London/Boston: Faber and Faber.
- Stone, Lawrence 1991. „The Public and the Private in the Stately Homes of England 1500-1990.“ *Social Research* 58: 227-251.
- Weber, Max 1998. „Objektivita sociálněvědního a sociálněpolitického poznání.“ Pp. 7-63 in *Metodologie, sociologie a politika*, by Max Weber. Praha: OIKOYMENH.

Vývoj politiky rovných příležitostí mužů a žen v České republice v kontextu evropské integrace

MARTINA MUSILOVÁ

Vydal Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, Praha 1, fax (02) 2222 0143,

e-mail sreview@soc.cas.cz

Vyšlo v edici „Working Papers“ WP 99:5

Jednotlivé výtisky můžete objednat na výše uvedené adrese

Cena 83,- Kč (5 USD)

Shrnutí: Vývoj politiky rovných příležitostí mužů a žen v České republice je úzce svázán s její aspirací na vstup do Evropské unie. První část studie podává teoretický přehled základních pojmů a teorií, ze kterých koncept rovných příležitostí vychází. Další kapitola popisuje historii a vývoj rovných příležitostí v Evropské unii, jejíž politika v této oblasti se do velké míry stává inspirací pro naši vládu. Jaké konkrétní kroky byly v České republice podniknuty a jak rychle se tato politika vyvíjí je hlavním tématem třetí kapitoly, na kterou navazují aktuální doporučení a návrh strategie dalšího vývoje.

Subkultura homosexuálů v Brně

KATEŘINA NEDBÁLKOVÁ**

Fakulta sociálních studií MU, Brno

Gay Subculture in Brno

Abstract: While the topic of homosexuality has gradually become largely debated within the Czech context, there is still little known about gay people themselves. The author attempted to reveal some aspects of gay people's everyday life by using qualitative measurement techniques, as well as enabling these people to give an account of their lives in their own words. The research was designed to capture the local gay minority using the theoretical framework of subculture. The following question served as the main guideline in conducting the research: What are the principal characteristics of the gay subculture's public space in Brno as it is represented by two institutions, the gay dance club and public toilets?

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 3: 317-332)

Úvod

Přestože dnes homosexualita u nás není tématem úplně tabuizovaným a nediskutovaným, sociologický výzkum toto zajímavé pole takřka vůbec nepokrývá. Nenarazila jsem na žádnou studii, která by se pokusila popsat pestrost a rozmanitost tohoto jevu tak, že by si homosexuálních jedinců všimla uvnitř životního světa, který kolem sebe vytvářejí, vnímala tuto minoritu jako subkulturu, formující se na základě určitého společného znaku (v tomto případě sexuální orientace) a reflektovala okruh jistých strategií a charakteristik, které se kolem tohoto základního společného znaku mohou konstruovat. Domnívám se tedy, že je užitečné přiblížit toto téma více ke každodenní zkušenosti, a to právě prostřednictvím detabuizace samotných aktérů, snahou zprostředkovat čtenářům část jejich sociální reality.

Tento výzkum je jedním z prvních pokusů o empirické uchopení této otázky na území České republiky. Nemá ambice popsat téma v celém jeho rozsahu a vyslovovat všeobecně platné závěry. Má být spíše jakýmsi nazdvižením pokrývky, pokusem pojmenovat život těchto lidí i jejich vlastními slovy jako první krok k jejich pochopení.

Konceptualizace hlavních pojmů

Subkulturu bychom mohli charakterizovat jako soubor specifických norem, hodnot, vzorů chování a životních stylů charakterizujících určitou skupinu v rámci dominantní kultury [Velký... 1996].

Homosexuální subkultura (jako i mnoho jiných) vzniká, jestliže někteří lidé pociťují v určitých situacích tlak sociálního systému a cítí se omezováni při naplňování svých

*) Tato stať je zkrácenou verzí diplomové práce *Subkultura homosexuálů v Brně*, kterou autorka obhájila na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně v lednu 1999. Autorka za tuto stať získala první místo ve studentské soutěži I. Bláhy.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Kateřina Nedbálková, Chládkova 11, 616 00 Brno, e-mail katka41@aol.com

tužeb. Nehodlají-li se tomuto tlaku přizpůsobit, vytvářejí alternativní prostředí, alternativní systém, tedy subkulturu [Achilles 1998]. Subkultura homosexuálů se konstruuje především na základě dvou faktorů, kterými jsou prostor a čas, ve kterém skupina může uskutečňovat sama sebe. Čas, ve kterém existuje, je nejčastěji obdobím volného času, často v kontrastu s pracovním časem, který je dobou tajnosti a skrývání. Prostor subkultury můžeme zhruba rozdělit na veřejný (bary, diskotéky, veřejné toalety atp.) a soukromý (vlastní domovy) [Leznoff a Westley 1998]. Na tomto místě bych ráda předoslala, že jsem se ve výzkumu zaměřila především na prostor veřejný, který je v brněnském kontextu okupován převážně muži, což znamená, že následující empirická část se věnuje takřka výhradně mužské homosexuální subkultuře.¹

Subkultura homosexuálů je prostředím s tolerantním postojem k něčemu, co je majoritní populací vnímáno jako deviantní, prostředím, které svým aktérům zabezpečuje jistou ochranu, a důležitým faktorem je také to, že poskytuje prostor, ve kterém dochází k sociální interakci. Protože tato místa bývají často jedinými, kde nemusejí jedinci svoji sexuální orientaci skrývat, vyvíjí se ve skupině hluboká emoční zaangažovanost, dochází zde k resocializaci, která pomáhá neutralizovat dřívější stigmatizované [viz Goffman 1990] koncepty homosexuality jako něčeho perverzního a hříšného [Leznoff a Westley 1998]. V alternativním prostředí subkultury je zároveň „znovuvyjednávána“ pozice jedince uvnitř subkultury, jeho sebevědomí a alternativní formy identity [Thornton 1997]. Dochází zde také k procesu, který je nazýván anglickým výrazem „coming out“, který znamená akceptaci sebe sama jako homosexuála, sebeidentifikaci jako homosexuálního člověka, popřípadě sdělení tohoto prožitku druhým [Dank 1998].

Autoři zabývající se touto problematikou v této souvislosti upozorňují na úskalí při používání právě takových pojmů, jako je homosexuální identita, homosexuální subjekt, homosexuální politika poukazováním na neexistenci jejich heterosexuálních ekvivalentů. Předkládají také více různých přístupů k vytváření konceptu samotné sexuality [Takács 1997, 1998]. Tato práce je však především studií empirickou, usilující o postihnout některých atributů homosexuální subkultury v každodenní skutečnosti, a proto není jejím předmětem rozebírat tyto teoretické koncepty podrobněji.

Metodologie výzkumu

Základní výzkumná otázka, kterou jsem si položila, zní: *Jakými znaky bychom mohli charakterizovat veřejný prostor brněnské subkultury homosexuálů tak, jak se s ním setkáváme prostřednictvím vybraných institucí?*

Výzkum ve svém celku kombinuje několik různých přístupů, přičemž nejvýznamnější složkou je kvalitativní výzkum používající techniku nestandardizovaného kulturního rozhovoru a zúčastněného pozorování. Pro ilustraci jsem také použila některé získané osobní dokumenty nebo ukázky z beletrie napsané gayi o gay² vztazích v kontextu České republiky a dále data získaná kvantitativními sociologickými výzkumy.

¹) Lesbická subkultura v Brně také existuje, je však soustředěna spíše do soukromého prostoru, tedy do domácností jednotlivých žen.

²) Anglické slovo původně s významem „radostný, veselý“, postupem času se jeho význam transformoval do označení homosexuální osoby nebo do přídavného jména vztahujícího se k homosexualitě. Toto slovo je v tomto významu používáno i v českém kontextu a v práci jej tedy budu užívat jako synonymum slova homosexuál nebo homosexuální.

Zúčastněné pozorování probíhalo v průběhu dvou let (1996-1998), kdy jsem navštěvovala místa, kde se homosexuálové v Brně potkávají. V rámci gay subkultury jsem se zaměřila na její veřejný prostor a z existujících gay institucí jsem, vzhledem k omezenému rozsahu práce, pro výzkum vybrala dvě, a to homosexuální diskotéku a veřejné toalety.³ Předpokládala jsem, že mi tyto dvě instituce umožní postihnout některé významné atributy této subkultury a zároveň pomohou zachytit proměnu charakteru homosexuální subkultury v posledních letech.

Z hlediska výběru respondentů upozorňuje Humphreys [1997] na nebezpečí že ti, kteří jsou ochotni se k tématu vyjádřit, zastupují potom celou skupinu, na jejímž chodu participují. Při výběru respondentů jsem se tedy snažila o maximální různost. Tím, že jsem se v tomto prostředí předtím již nějakou dobu pohybovala, vnímala jsem určité odlišnosti a typy, které jsem se potom snažila postihnout ve výběru. Různost jsem se snažila zachovat i co se týče demografických charakteristik, což spolu vzájemně souvisí, neboť tyto charakteristiky pak alespoň částečně reprezentují určité typy.

Někteří respondenti pro mne měli ve výzkumu zvláštní postavení a nazvala bych je informátory. Byli to lidé, kteří díky svému povolání nebo dlouhodobé aktivní participaci v prostředí gay minority disponují zvláště cennými informacemi, a také sociálním kapitálem, který mi umožnil proniknout do oblastí, které by mi jinak zůstaly nedostupné.

Celkem jsem kontaktovala 14 plnohodnotných⁴ respondentů, se kterými jsem v průběhu roku 1998 provedla hloubkové nestandardizované rozhovory zaměřené na jejich participaci na chodu brněnské homosexuální subkultury.

Protože jsem většinou předem díky participaci v této subkultuře zhruba tušila, ve které části brněnské subkultury se respondent nejvíce pohybuje, začal každý rozhovor snahou přimět respondenta, aby tuto část popsal vlastními slovy co nejpodrobněji, bez toho, abych do jeho řeči příliš zasahovala. Postupně jsme se samozřejmě dostali k jeho názoru na jiné instituce nebo organizace. Tato strategie se vcelku osvědčila a respondenti se většinou bez problémů rozpovídali, někdy i na témata, která jsem pro tento výzkum nemohla využít. Podle konkrétní situace jsem pořizovala přímo kazetové záznamy rozhovorů nebo jsem je, spoléhajíc na dobrou paměť, zaznamenávala až zpětně na papír.⁵ S některými respondenty jsem se sešla jen jednou při příležitosti provedení rozhovoru, s jinými jsem se sešla několikrát opakovaně.

Všichni respondenti se identifikovali se svou homosexuální orientací, tedy prošli coming outem. Používám-li slovo gay nebo homosexuál, rozumím tím tento fakt. Všem plnohodnotným respondentům byla také známa moje role výzkumnice a stručně jsem je také obeznámila s cíli svého výzkumu. Na druhé straně však musím poznamenat, že jsem nezaujímalá klasickou roli výzkumnice ve smyslu pozitivisticky objektivního přístupu zachovávajícího velkou distanci mezi badatelem a výzkumníkem. Můj přístup by se asi nejvíce blížil konceptu feministické metodologie, který se snaží o narušení mocenských

³) Kromě těchto institucí v Brně ještě funguje několik gay barů a studentská organizace STUD.

⁴) Plnohodnotným respondentem míním člověka, se kterým jsem uskutečnila výzkumný rozhovor (trvající 1 až 3 hodiny). V textu občas používám bez udání jména i citace tzv. příležitostných respondentů, což jsou výroky, které jsem získala na základě zúčastněného pozorování, aniž bych s těmito lidmi uskutečnila výzkumný rozhovor.

⁵) Pro některé respondenty byla představa natáčení rozhovoru diktafonem tak nepříjemná, že jsem od nahrávání upustila, abych tak zachovala uvolněnou atmosféru a vzájemnou důvěru.

rozdílů v tradičně hierarchickém vztahu mezi tazatelem a respondentem a neočekává od respondenta důvěrnost bez recipacity [Heitlingerová a Trnková 1998].

Veřejné toalety

Tato místa jsem zařadila do výzkumu proto, že tvořila významnou část homosexuální subkultury před rokem 1989, tedy v době, kdy oficiálně žádné homosexuální podniky neexistovaly a kdy byli homosexuálové evidováni Státní bezpečností za účelem jejich pozdějšího vydírání. Veřejné toalety představovaly spolu s dalšími místy, jako jsou sauny, sprchy plaveckého bazénu, parky a vlaková nádraží takřka jedinou možnost k navázání kontaktu a seznámení s člověkem stejně orientovaným.⁶ Tento způsob byl charakteristický zejména pro muže, zatímco ženy se seznamovaly spíše rozptýleny v prostředí heterosexuální většiny. Setkala jsem se také s názorem, že ženy se do gay subkultury dostávaly často skrze zážitek hospitalizace v psychiatrické léčebně, kde se buď přímo setkaly s jinými stejně orientovanými ženami, nebo jim kontakt na už tehdy fungující setkávací večery u Richarda⁷ zprostředkovali lékaři. Pobyt v psychiatrické léčebně byl v době naprosté nediskutovanosti homosexuality často vyvrcholením jejich nešťastné situace.

V případě veřejných toalet jsem byla při popisu prostředí a praktik odkázána výhradně na interpretaci toho, co se zde odehrává, neboť jsou to mužské⁸ toalety a vstup na toto místo byl vyloučen faktem, že jsem žena.

V Brně takto funguje několik veřejných toalet v centru města. Vzhledem k omezeným možnostem jediného výzkumníka (představovaného mou osobou) se při popisu omezím na jedny z nich, přičemž předpokládám, že praktiky a s nimi spojované významy a očekávání jsou na všech těchto místech podobné. Výpověď je navíc omezena tím, že se jedná o záležitost poměrně choulostivou a intimní a nebylo vždy snadné vytvořit k rozhovoru na toto téma potřebnou atmosféru důvěry. Měla jsem dojem, že povědomí o těchto místech spadá do oblasti jakési rutinní znalosti a dovednosti, kdy se předpokládá, že ostatní tuší nebo spíše vědí, s čím se zde setkají, stejně tak jako vědí, co je očekáváno od nich samotných. Respondenti se zde orientují s takovou samozřejmostí, že pro ně bylo mnohdy obtížné mně, jako úplnému outsiderovi, tuto zažívanou zkušenost nějak strukturovat a artikulovat.

Za nesmírně cenné považuji to, že se mi podařilo navázat kontakt se zaměstnankyní jedné z těchto toalet (důchodkyně ve věku zhruba 65 let), která mi ve výzkumu velmi pomohla v roli informátorky. Byla nejen ochotná odpovídat na mé otázky, ale umožnila mi strávit s ní jeden den v její pracovní místnosti. Její několikaletá zkušenost s tímto prostředím je nenahraditelná a navíc, protože se jí celé téma přímo netýká, nebyla zatížena pocity studu a trapnosti a vyprávěla velmi otevřeně. Vzhledem k obavám, že by natáčení její výpovědi na diktafon mohlo narušit rozvíjející se atmosféru vzájemné sympatie, jsem se této možnosti vzdala, což bylo ale nakonec kompenzováno tím, že mi umožnila nahlédnout a čerpat z jejích deníků, které si o práci na tomto místě vede už 4 roky.

To, co se zde odehrává, je nejlépe charakterizovatelné jako anonymní sex bez jakýchkoli dalších závazků, jako jednorázové uspokojení momentální sexuální potřeby.

⁶) Před rokem 1989 sloužila tato místa, stejně jako dnes, k uspokojení sexuálních potřeb, touha po seznámení nebo navázání trvalejšího vztahu zde však také hrála významnou roli.

⁷) Dodnes existující gay diskotéka, které je věnována později samostatná kapitola.

⁸) Nesetkala jsem se s tím, že by něco podobného fungovalo na stejných místech určených ženám.

Prostor toalet je členěn do dvou místností, z nichž v jedné jsou umístěny pisoáry a ve druhé kabiny. Tyto sexuální kontakty se odehrávají převážně v místnosti s pisoáry, neboť sem není z pracovní kabiny zaměstnanců vidět, na rozdíl od prostoru kabin, které jsou umístěny přímo před touto pracovní místností.

Postupem času se mezi gay návštěvníky a pracovníci (pracují zde výhradně ženy) vyvinuly určité strategie vzájemné hry a taktiky, pomocí kterých se muži snaží tyto ženy přelstít, a ty se naopak snaží jim jejich sexuální schůzky znepříjemnit.⁹ Symbolicky je to znázorněno například i v jejich vzájemném boji o ceduli, na které stojí, že „pánové se v objektu nemají zdržovat déle, než je nezbytně nutné“, ta je vždy nenápadně stržena nebo zničena, načež ji paní umísťují tak, aby ji měly neustále pod kontrolou.

„Pán v pracovním oděvu – denní zákazník šel na kabinu č. 7 hned za ním tam vnikl asi 35letý chlap, dobře oblečený v baloňáku světlém. Jak jsem to uviděla hned jsem začala nadávat, že šli do kabiny dva a ten v baloňáku rychle vypadl. (...) Často přichází, B¹⁰ profesor a s ním jde asi 15-16letý chlapec, hezkého vzhledu a dobře oblečen. Vždy chce kabinu č. 7 a je v ní nejméně půl hodiny. Dnes odpoledne opět přišli oba. Chlapec šel do kabiny č. 7, dávala jsem pozor a vidím, že ‚profesor‘ postává u kabiny č. 9, otevřela jsem naše dveře ke kabinám a tím jsem znemožnila jeho vnik do 7. Zkrátka známá firma od Jakuba¹¹ si myslí, že zde bude provádět v kabinách ‚B‘ sex jako se dělo u Jakuba. Ale zde se to dá uhlídat.“ [Deníky...]

Muži sem přicházejí, protože je velmi pravděpodobné, že zde buď naleznou někoho, s kým se mohou navzájem uspokojit, většinou se jedná o vzájemnou onanii nebo orální sex, nebo zde mohou při těchto činnostech jen pozorovat někoho jiného. Roli pozorovatele vyhledávají hlavně starší muži, kteří jinak moc příležitosti k navázání kontaktu nemají.¹² *„Já když se někdy podívám k těm pisoárům, tak třeba několikrát jsem viděla, jak starý muž dává peníze nějakému mladýmu, za to, že se na něj může dívat když onanuje.“ (paní Milada)* Je nejen pravděpodobné, že zde člověk nalezne partnera ke styku, ale je docela dobře možné, že zde najde někoho nového (*„nové péro, tak je to víc vzrušující“ Jiří, 36 let*).

Výsledky kvantitativního výzkumu Stehlíkové [Stehlíková, Procházka a Hromada 1995] vypovídají o tom, že v položce „Pohlavní styk s neznámým sexuálním partnerem může být zajímavý a více vzrušivý“ odpovědělo 61 procent homosexuálních mužů variantou „ano“, 22 procent variantou „ne“ a 17 procent „nevím“. Není asi překvapivé, že respondenti, kteří odpověděli variantou „ano“, se častěji chovali sexuálně rizikově.

Muži přicházejí většinou jednotlivě a z určitých způsobů chování je možné usuzovat, že setkání nejsou přesně časově naplánovaná. *„Třeba někdo přijde a když nenajde komplici, tak za 10 sekund vystřelí ven, ale musí zaplatit korunu.“ (paní Milada)* Někdo se naopak v objektu zdržuje tak dlouho, dokud nepřijde někdo, s kým je možné navázat

⁹ Ženy zde tyto schůzky ale částečně tolerují (alespoň v místnosti s pisoáry), neboť homosexuální muži jim zajišťují podstatnou část tržby.

¹⁰ Označení, kterým paní Milada pojmenovává homosexuály. Zkrácená verze slova buzerant. Je zajímavé, že uvnitř homosexuální subkultury se jako ekvivalentu slova homosexuál také často používá „béčko“.

¹¹ Předchozí pracoviště paní Milady. Jednalo se také o veřejné toalety.

¹² Souvisí s odmítavým a strachuplným postojem gay komunity ke stárnutí, o čemž se ještě zmíním později.

styk. Není výjimkou, že zde někteří muži pobývají několik hodin denně, stejně jako není výjimkou, že někdo přijde 4 krát dopoledne a 4 krát odpoledne v jednom dnu.

„V 15.00 hod. přišel ‚B‘ Zdeněk, v 16.20 hod. jsem šla vytřít chodbu – (odpoledne přišlo) a zeptala jsem se ho, co zde tu hodinu a 20 minut dělá, jestli mi to může říct, neodpověděl a zůstal zde dál. Za tu hodinu zde byl jediný pán a ten hned odešel. Čumět tu může, ale bojím se o relátka, nebo další věci v pisoáru může ničit. Odešel v 17.15 hod to znamená za 2 a 1/4 hodiny.“ [Deníky...]

Z faktu, že zaměstnankyně zde nacházejí při úklidu kondomy, se dá usuzovat na jistou obezřetnost a plánovanost těchto setkání. Plánovaností zde myslím předpoklad, že dojde k sexuálnímu styku, ne to, s kým bude tento styk uskutečněn. Na tom, jak celá situace proběhne, se zúčastnění muži dopředu domluví. Spíše zřídka zde kontaktuje prostitut své potenciální klienty, většinou jsou tyto styky neplacené.

První kontaktování probíhá většinou vzájemnou oční komunikací v místnosti s pisoáry. *„Po nějaké době už to člověk dovede otipovat, jestli jo nebo ne.“ (David, 33 let)* Přichází-li někdo neznámý, je kontakt na chvíli přerušen a po zkontrolování situace je v něm pokračováno. Jedná-li se o úplného „outsidera“, je rychle identifikovatelný podle toho, že se zde zdrží jen po dobu nezbytně nutnou k vyměšování, přičemž s ostatními nevyhledá žádný kontakt.

„Pisoáry byly plně obsazeny od ‚B‘ – vede to ‚B-Zdeněk‘. Přišel pán a neměl kam jít, stál ve dveřích a pak odcházel pryč. Zavolala jsem ho zpět a dala mu klíč od kabiny, přitom jsem viděla, že pisoáry jsou plně obsazeny muži, kteří nemočí ale onanují.“ [Deníky...]

Humphreys [1998] popisuje strategie těchto míst jako strategie sloužící k vyloučení potenciálních vyrušitelů, tedy outsiderů, kteří by mohli představovat jisté ohrožení, a naopak nalákání těch, kteří mají zájem se takovýchto setkání zúčastnit.

Bylo prakticky nemožné zjistit o mužích pohybujících se na těchto místech nějaké bližší charakteristiky, neboť jsem se v tomto případě nemohla opřít ani o výpovědi těch několika málo informátorů, kteří byli o těchto věcech ochotni mluvit, protože takovými informacemi nedisponují.

„Čistí, krásní lidi to jsou, žádní šklubani, já si tak říkám, že nějaká žena by byla ráda, kdyby takovýho měla. Ale co se dá dělat. (...) Chodí sem tak od 17 let a starší (...) takoví slušní, plaší lidi to jsou, inteligenti.“ (paní Milada)

Bližší identifikující informace o těchto mužích by mohly být jistě zajímavé, protože z Humphreysova výzkumu vyplývá, že to bývají často muži ženatí a mnohdy s dětmi [Humphreys 1997]. Takováto skupina v rámci gay subkultury jistě existuje, ale vzhledem k tomu, že jejich identita je v tomto případě tématem ještě tabuizovanějším, respektive v homosexuálních kruzích není známa jejich role v rodině a v rodině jejich role homosexuála, bylo pro mě nemožné někoho takového kontaktovat.

Newton [1998] říká, že pro některé muže představuje tato forma styku prakticky jediný způsob participace v homosexuální subkultuře. Jsou to často muži s vyšším sociálním statutem, kteří se většinu svého času pohybují v heterosexuálním světě, tedy ti, kteří by měli svým prozrazením nejvíce co ztratit. V literatuře se o nich píše jako o skrytých homosexuálech. Newton upozorňuje na to, že právě participace v této části gay subkultury je ale paradoxně nejvíce ponižující a nebezpečná, neboť jedinec, který se jinak v prostředí gay subkultury nepohybuje, nedisponuje určitými všeobecně sdílenými informace-

mi, které pohyb na takovýchto místech usnadňují. To, že se homosexuální muži začali na těchto místech scházet a že se zde scházejí i po takřka 10 letech fungování oficiálních institucí a organizací pro homosexuály, svědčí o významné roli, kterou zde hraje sex, a o vysoké hodnotě, která je přikládána sexuálnímu uspokojení. Tohoto uspokojení je navíc často dosahováno strategiemi chování, které bychom mohli označit jako promiskuitní. Literatura [např. Robertson 1987: 76] uvádí, že muži jsou obecně více promiskuitní než ženy, z čehož vyplývá, že sexuální vztahy odehrávající se pouze mezi muži jsou více promiskuitní než vztahy mezi muži a ženami.

„Všichni touží po změně, nové zamilování, nové maso – buzerantské puzení.“ (úryvek z knihy *Kronika ohlášené sebevraždy* [Adrantský 1997]).¹³

„(...) většina buzen jsou prostě odporní promiskuiti, kteří to musejí mít pokaždý s jiným, protože s jedním je to nebaví.“

„Spíš je v tom jakési dobrodružství, chtějí poznávat, dobývat, zažívat slast z neznáma, vychutnat okamžik napětí, kdy se neví, jestli se ten druhý půjde s nimi pomilovat. A zvědavost. Buzny jsou strašně zvědavé a hlavně na to, jaký to kdo má a jak to v posteli dělá,“ řekl zase Ondřej.

„A nakonec ty krávy zjistíš, že je to všechno skoro stejné, ale musejí jít a vyzkoušet si, jestli je to pravda.“

„Anebo to už střídají ze zvyku. Věčněj buzní kolotoč.“ (rozhovor gayů ze stejné knihy [ibid.])

Promiskuitní chování se ale zároveň nemusí vylučovat se setrváním v dlouhodobém partnerském vztahu nebo s touhou takovýto vztah navázat.

„Oni to dělají a dělají to často, že spí s někým jiným, ale to si probíhá vůbec nepředstavuj tak, že jde jenom o to. Většina stojí o nějaký hlavní vztah, ze kterého se sice odskočí jinam, ale je tam strašně důležité to mít se ke komu vracet, vědět, že někdo je ten nejdůležitější.“ (Aleš, 20 let)

Jestliže bývá subkultura často asociována s něčím skrytým, podzemním a tajným, v tomto případě to platí takřka doslova, neboť se tyto toalety nacházejí v podzemí, ukryty před zraky lidí procházejících nahoře po ulici. Veřejné toalety jsou vlastně uvnitř subkultury homosexuálů jakousi subsubkulturou. Specifika těchto míst vyplývají mimo jiné také z toho, že nejsou oficiálně existujícími gay institucemi, a proto musí participanti neustále řešit problém vztahu k outsiderům, kteří na tato místa mohou kdykoli přijít, nebo kteří jsou zde zaměstnáni.

V tomto podzemním mikrosvětě fungují specifické postupy, pravidla a očekávání, které měla tato kapitola alespoň částečně poodkrýt, poodkrýt s vědomím toho, že tento jev patrně nepostihla v celé jeho šířce, a že tak stále zůstává hodně nevysvětleného.

¹³⁾ Znovu bych chtěla připomenout, že budu-li citovat z beletristické prózy, jedná se vždy o knihy napsané gayi o gay vztazích, přičemž tyto knihy vyšly v nakladatelství SOHO a jsou zaštitěny doslovem nebo úvodem z pera této organizace. Nejde tedy o komerční senzacechtivé texty autorů v gay minoritě neznámých. SOHO (Sdružení organizací homosexuálních občanů), organizace sdružující přes 20 aktivit na území ČR, působí od roku 1991 a vydává celostátní měsíčník SOHO revue.

Diskotéka

Tuto instituci jsem do výzkumu zařadila, neboť je dnes patrně nejvýznamnějším a nejnavštěvovanějším místem brněnské homosexuální subkultury. Navíc je ale institucí, která fungovala, i když neoficiálně, už před rokem 1989, ale na rozdíl od jiné významné homosexuální instituce té doby – dříve zmíněných veřejných toalet, si své postavení uchovala. Tato instituce v sobě také zahrnuje některé aspekty charakteristické pro jinou velmi důležitou část homosexuální subkultury, kterou jsou homosexuální bary.

Historie

Donedávna jedinou¹⁴ gay diskotékou v Brně byla Diskotéka u Richarda, která začala fungovat neoficiálně už v roce 1982 a někdy se jí říká Sklípek. Je to proto, že se nachází v přestavěném, upraveném a renovovaném sklepě rodinného domu ve vilové čtvrti.

Toto místo, jak už jsem předeslala, bychom také mohli vnímat jako začátek a odvíjející bod pro formování gay subkultury tak, jak se s ní můžeme setkat dnes.

„Jak to začalo? Já jsem jednou čekal na kamarády v hospodě a oni nešli, a tak jsem poslouchal, co si povídali kluci u stolu a ten jeden mluvil o tom, že on přestavěl sklep v domě na takový malý klub, kam pozval kamarády a pouštěla se hudba a tancovalo se a snad i nějaký ten sex proběhl. No a mně se ta myšlenka zalíbila, řekl jsem si dům mám no a tak jsem tam začal postupně dělat nějaký věci a v roce 82 na moje 19. narozeniny jsem tam pozval kamarády. Koupil jsem víno a udělal chlebičky. Všem se to moc líbilo a říkali, Richarde, udělej to zase. No tak pak jsme se vždycky domluvili, když byla nějaká příležitost, jako něčí narozeniny nebo tak. (...) Pak už, aby to nebylo tak složité se pořád domlouvat, tak jsme řekli, že každou první sobotu v měsíci. Pak každou sudou sobotu v měsíci. (...) Většinou to byli naši¹⁵ lidi. Moji kamarádi a ti zase dovedli svoje kamarády a hodně lidí dojížděli i z jiných měst. (...) Jak se ta skupina dala dohromady? Pak už to bylo tak kolem 50 lidí a seznamovalo se různě. Třeba na nádraží nebo na záchodech, no na takových těch veřejných místech spíš, protože žádné kluby tehdy neexistovaly. (...) Hodně lidí, co tam chodili na začátku, je teď jako sentimentálních a říkají, že dřív to bylo jiné. Mělo to jinou atmosféru, protože to mělo punc něčeho zakázaného. Ted' už je to vyložené komerční záležitostí. (...) Od devadesátýho jsem si vyřídil živnostenský list, vzal si nějakou půjčku a začal v tom podnikat. Já jsem tam třeba dřív vůbec nemohl prodávat alkohol, protože kdyby se to dozvěděla policie, tak mě mohli obvinít za – já nevím, jak oni tomu říkali – za příživu. Musel jsem to tak obcházet, jakože jsem to prodával za nákupní cenu a oni věděli, že mně ale mají dát o deset korun víc. (...) Báł jsem se trochu, protože tam už pak chodilo hodně lidí a taky určitě nějaký tajní. To bylo proto, že tehdy byl ještě zákon až do 18. Dneska už je to 15.¹⁶ Oni tam hledali některý, co na ně měli spadeno kvůli zneužívání mladistvých nebo jak se tomu říkalo.“ (Richard, 35 let)

V současné době bývá otevřeno dvakrát týdně (v pátek a v sobotu) od 18 hodiny večerní do 10 hodiny dopolední. Celý prostor je rozdělen na čtyři části, moderně zařízený bar,

¹⁴) Na začátku února roku 1999 byla otevřena druhá diskotéka, která si však svoji pozici uvnitř brněnské gay subkultury teprve začíná budovat.

¹⁵) Časté označení, kterým homosexuálové pojmenovávají ostatní homosexuály.

¹⁶) V roce 1990 byly stanoveny stejné podmínky trestní odpovědnosti za heterosexuální i homosexuální chování snížením věkové hranice pro souhlasný homosexuální styk z 18 let na 15.

dvě místnosti se stoly k sezení a efektně osvětlený taneční parket, všechny části mají částečně zrcadlové stěny. Kromě tanečního parketu jsou ve všech místnostech na stěnách umístěny televizory, v nichž se nepřetržitě promítá homosexuální porno.

Vstup

Za zmínku stojí už způsob, jakým se na toto místo dostaneme. Vstup totiž není úplně jednoduchý, neboť vyžaduje určitou obeznámenost s prostředím. Nikde není žádná světelná ani jiná tabule nebo nápis, dveře jsou zamčené a před domovní brankou stojí příslušník ochranné stráže, který je najímán, aby tišil odcházející a přicházející návštěvníky a minimalizoval tak stížnosti obyvatel v sousedství. Nejdříve je nutné zazvonit na zvonek, na základě čehož jsou elektronicky otevřeny dveře a člověk se ocitne v první místnosti s barem, kde je zastaven šatnářem a zároveň výběřčím vstupného (20 Kč), který většinou vcházejícího nebo alespoň někoho ze skupiny vcházejících zná. Jestliže ne, umožní mu nezbytný kontakt u šatny zavést alespoň minimální rozhovor a nového návštěvníka tak alespoň trochu otipovat. Úplně neznámí návštěvníci jsou při vstupu upozorněni na to, že se jedná o uzavřenou společnost. Tímto způsobem si homosexuálové jako „deviantní“ skupina vyvíjejí obranu proti „outsiderům“, která se mimo jiné projevuje právě v neochotě odhalit místa, na kterých se setkávají [Humphreys 1997].

Každé otevření dveří je sledováno spoustou očí. Přichází-li někdo na toto místo poprvé jako nováček, je reakce ještě výraznější, zvláště je-li to muž. Docela dobře ji vykresluje následující popis:

„Ježíš vždyť to je úplně strašný, jak se všichni dívají. Ze začátku se dívají úplně všichni, a když jsem procházel okolo, tak jsem za sebou slyšel ‚hmmm‘ jakože dobrý nebo takový ‚mrrrrrrrrrrrr‘ jakože nic moc. Pak, když jsem si sedl, tak to už bylo lepší, ale pořád průběžně odevšud sem tam kontrola, co se děje.“ (Aleš, 20 let)

„Všiml si, že pokaždé, když zazvoní zvonek a vejde někdo nový, všichni se ohlédnou a prohlížíjí si ho od hlavy až k patě a vždy se na chvíli jejich zrak zastaví v rozkroku. Než zazvoní zvonek – chvíle očekávání, napětí, možná se objeví ten, na kterého čekáme celý život, krásný mladý princ s obrovským ocasem.“ (úryvek z knihy Kro-nika ohlášene sebevraždy [Adrant 1997])

O existenci diskotéky se člověk nejčastěji dozví z časopisů určených gay minoritě, nebo je sem zaveden přáteli.

Personál

Celá záležitost je jakoby rodinným podnikem, neboť majitel a zřizovatel Richard zde zároveň pracuje jako číšník, účetní, zásobovač a uklízeč. Jídlo pro návštěvníky vaří Richardova matka, která v rodinném domě spolu se svým synem žije.

„Já tak hodně ušetřím na personálu, protože maminka vaří, a jinak se snažím si to všechno dělat sám, ale stejně musím platit šatnářku, barmana, diskžokeje a ochranku venku. Ale kdybych měl ještě platit i účetního a číšníka a někoho kdo nakupuje, tak to by bylo horší. (...) Teď za poslední rok nebo rok a půl dost klesly tržby. Lidi nemají peníze. Za šatnu teď máme víc, protože chodí víc lidí, ale čím dál méně pijou. Nemají peníze. Taký nacházím na záchodě nebo v sále prázdný láhve, že si někdo přinese třeba fernet. V tom množství lidí, co tam bývá, se to nedá uhlídat. Takže něco pronesou. To dřív nebyvalo. Lidi se chtějí bavit, ale nemají peníze.“ (Richard, 35 let)

Z hlediska personálu je ale asi nejvýznamnější funkcí role barmana, který je-li dobrý, je schopen kolem sebe vytvořit skupinu stálých zákazníků, kteří jsou jej ochotni následovat, i když změni místo zaměstnání [Achilles 1998].

Barman často funguje jako prostředník v komunikaci mezi návštěvníky, z nichž většina ho oslovuje jménem. Místa u baru jsou nejčastěji obsazována osaměle přichozími. Typickým průběhem takového večera u baru je, že zde sedí několik osamělých mužů a některý z nich začne konverzaci s barmanem, kterého většinou zná z předchozích návštěv. Rozhovor je přitom vždy tak hlasitý a téma tak univerzální, aby byl nepřímě namířen i k ostatním u baru. Více nebo méně skrytě je také sledována jejich reakce. Tímto způsobem jsou potom do konverzace zapojeni všichni, kteří o to stojí. Barman má rovněž funkci informátora o ostatních i nepřítomných lidech. Odpovídá na otázky, kdo, kdy a s kým zde byl, případně může vyřídit nějaký vzkaz. Barman také volá telefonem taxikáře pro odjíždějící návštěvníky. Jelikož je v prostředí baru předpokládána atmosféra homosexualitu naprosto tolerující, není asi překvapením, že barmani jsou výhradně homosexuální muži soustředující kolem sebe takřka výhradně mužské zákazníky.

Návštěvníci

Nejvíce jich přichází po 22. hodině a většinou zde potom bývá dost plno. S čím se zde většinou setkáme, je spousta bavících se lidí, někteří tancují na parketu (buď sami, nebo v párech, obzvláště při pomalých písních), jiní se baví u stolů v párech nebo v menších skupinkách, které se v průběhu večera různě mísí. Místa u baru, jak už jsem zmínila, zaujímají často lidé, kteří přišli sami a nemají uvnitř žádné známé.

Muži jsou většinou, podle mého dojmu, oblečení velmi pečlivě, často nosí na tělo těsně upnuté tričko a úzké kalhoty, na tvářích některých je znát make up. „*Já když jdu k Richardovi a chcu si zašukat, tak si vezmu to stříbrný úzký triko a vždycky někoho najdu. Když ho nemám, tak ani rana.*“ (zachycená konverzace z baru) Tento styl oblečení se týká převážně mladých mužů, kteří jsou ale na tomto místě v naprosté většině.

Zajímavé je, že ženy (nejsou-li to heterosexuální kamarádky, které sem přicházejí se svými přáteli) jsou oblečeny spíše do volnějšího pohodlného oblečení těžko zařaditelného do nějakého stylu, jistě však odlišného od trendového disko oblečení, které zde nosí muži.

Při pozorování osazenstva není možné přehlédnout jistou teatrálnost a afektovanost v chování některých, které jsou také často tím, co člověka upoutá jako první a co bývá nespočetněkrát parodováno. To může být dáno pocitem bezpečí a jistoty, že nikdo nebude opovrhován kvůli zjevné homosexualitě, která tedy může být tím pádem i trochu přehrávaná a dramatizovaná. Mnohé výpovědi svědčí o tom, že se zde jednotliví aktéři cítí uvolněně a jakoby odložili masku.¹⁷ Veliké oblibě se zde také těší nejrůznější travestie show, které spočívají v tom, že se muži převléknou za zpěvačky (velké oblibě se těší Tina Turner, Helena Vondráčková, Liza Minelli) a živě nebo z playbacku interpretují jejich písně.¹⁸ Tato záliba bývá vysvětlována jako výsledek konfliktu v sexuální roli, který

¹⁷⁾ Odloženou masku ale často vystřídá jiná, maska přehrávající a soutěžící, neboť je neustále velmi důležité, jak kdo vypadá a jak je atraktivní pro druhé.

¹⁸⁾ V prostředí gay subkultury se také můžeme často setkat s tím, že o sobě muži mluví v ženské osobě a mají zde přezdívky v podobě ženských jmen. Tento aspekt a vůbec celý jazyk, který se v tomto prostředí používá, je tématem natolik obsáhlým a zajímavým, že by si zasloužil samostatnou analýzu.

s homosexualitou do jisté míry souvisí [Newton 1998], také jako jistý způsob resocializace a akceptace nových vzorů chování. Podle mne je z velké části výrazem toho, že se řada homosexuálních mužů necítí zcela pohodlně v roli, která je v majoritní společnosti konstruována pro osobu mužského pohlaví. Pěkně to dokresluje následující výpověď:

„...můžeš se tam (na gay diskotéce) daleko přirozeněji chovat. Cítím se tam víc uvolněný. Jinde člověk musí zachovávat určitý koncept. To znamená, že prostě nemůžu sedět a koukat na nějakýho borce a nebo prostě se s ním dát třeba do hovoru... no a tady mám už apriori tu jistotu, že prostě to není nějaký drsný heteráč, který mi dá okamžitě přes držku. Tím se uvolním (...) nemusím hrát drsného haura. Nemusím dělat nějakou drsnou ramenatou společnost, ne prostě nemusím, protože tady se to ode mě neočekává.“ (Michal, 21 let)

Co se týče vzájemných vztahů mezi participanty, je zřejmé, že návštěvníci se mezi sebou navzájem alespoň na určitém minimálním stupni znají. Menší anonymita jednotlivců na těchto místech se dá předpokládat, neboť je určena tím, že takových míst není mnoho a při přemýšlení o tom, kde strávit večer, tedy není široký výběr. Z návštěvníků se tak rychle mohou stát stálí hosté. *„Existuje velmi úzký okruh lidí, kteří jsou ochotni do našich lokálů chodit. Jsou to v podstatě stále titíž, co se pohybují mezi Philadelphií, Háčkem¹⁹ a proslulou Diskotékou u Richarda“* [SOHO... 1997].

„Tady ví každý o každém všechno od jeho náboženského vyznání až po délku penisu“ (Ondřej, 25 let). Člověk zde nemusí mít sám přímou zkušenost a přesto může od druhých vědět o ostatních mnoho. Kromě toho je také zajímavé, jaké informace se nejčastěji sdělují a které se člověk může o jiných dozvědět hned mezi prvními. Často jsou to totiž informace, které jsou v heterosexuálním kontextu považovány spíše za intimní.

Pro lepší ilustraci bych si teď troufla návštěvníky alespoň základním způsobem typizovat, a to podle různých kritérií. První skupinu by tvořili tzv. osamělí, kteří krom toho, že obsazují místa u baru, také často postávají u stěn na tanečním parketu, odkud pozorují tancující. Motivem pro návštěvu v tomto případě často bývá touha po seznámení, která však zřídka trvá déle než jednu noc. Někteří návštěvníci přicházejí v partnerských párech, mezi ostatními však představují spíše menšinu. Nejčastěji přicházejí 4 nebo 5 členné skupinky, ve kterých jsou homosexuální muži často doprovázeni svými heterosexuálními kamarádkami.

V literatuře se můžeme setkat s anglickým výrazem „fag hag“, který označuje ženu, většinou heterosexuální, která vyhledává společnost homosexuálních mužů a často slouží jako prezentantka homosexuálního světa ve světě heterosexuálním [Polsky 1997].

„Je takovej typ holek, co hodně chodí s homosexuálama, většinou jsou dost tlustý a škaredý. Já myslím, že je to proto, že ony mají jinak problém se bavit s klukama, protože pro ně nejsou atraktivní a s homosexuálama o to vůbec nejde, protože jsou na kluky.“ (Radim, 24 let)

„Někde se k sobě můžou dostat blíž, protože se říká, že homosexuálové jsou citlivější, a ty holky ví, že je nebudou nijak obtěžovat. V podstatě toho mají víc společného a můžou si povídat o věcech, o kterých se s jinýma klukama bavit nemůžou.“ (Michal, 21 let)

¹⁹⁾ Philadelphie a Háčko jsou jména brněnských homosexuálních barů.

Vedle tohoto rozdělení, které návštěvníky dělí podle společnosti, ve které přicházejí, se v literatuře často objevuje dělení na otevřené²⁰ a skryté homosexuály [Humphreys 1998]. Na diskotéce se setkáme s obojími, přičemž je mezi těmito skupinami pozorovatelné určité napětí.

„Jeden kamarád si nedávno stěžoval, že šel po městě se svou matkou a proti němu šla skupinka s jedním klukem, kterýho znal z baru a ten kluk fakt vypadá hodně tak, že je vykroucenej, prostě je to poznat, že je buzerant. A on strašně hlasitě toho svého kamaráda zdravil. Samozřejmě jeho maminka vůbec nemá tušení, tak on říkal, že ji popadl za ruku a táhl pryč, ale že to bylo celé trapné.“ (Milan, 40 let)

S rozdělením na otevřené a skryté homosexuály také korespondují dva možné způsoby vstupu do gay subkultury. Otevřený způsob, kdy se člověk chová stejně otevřeně v homofilní i heterosexuální společnosti, je některými autory nazýván jako sociální sebevražda, kdy člověk riskuje zavržení ze strany heterosexuálů, kteří do té doby o jeho homosexuální orientaci nevěděli, stejně jako ze strany skrytých homosexuálů, kteří se mohou díky této otevřenosti obávat vlastního prozrazení [Humphreys 1998]. Skrytý vstup bývá označován jako dvojitý život a je typický právě pro muže participující na chodu gay subkultury pouze prostřednictvím veřejných toalet [Newton 1998].

Velmi výrazné je v prostředí gay subkultury mužů rozdělování podle věku. Mládež je zde skutečně přikládána velická hodnota, stejně jako je zde velmi patrný strach ze stárnutí.²¹ Je postřehnutelné, že ceněnými hodnotami jsou zde fyzická přitažlivost a krása těla. S tím souvisí fakt, že starší muži (rozuměj nad 40 let) se s mladšími na těchto místech příliš nemísí a baví se spíše odděleně. Zatímco mladší muži většinou tancují na tanečním parketu, starší se baví buď u baru, nebo pozorují tanečníky stojíce u stěn tanečního sálu.

Už na začátku jsem naznačila, že brněnská homosexuální subkultura, přesněji řečeno její veřejná sféra, je převážně subkulturou mužskou. I na této diskotéce tedy muži představují většinu, přesto zde však několik žen potkáme.

„Kluci si mně někdy stěžují, že v poslední době tady bývá třeba až třetina holek. Já myslím, že oni mají asi pocit, že ty holky zabírají místo klukům, kteří by tady mohli být. Mně to nevadí, že sem chodí. Pro mě je nejdůležitější tržba.“ (Richard, 35 let)

„Co já znám holky, tak ty sem moc nechodí, vadí jim to porno a hlasitá hudba, při které se spolu nemůžou bavit. Ty, co sem chodí, jsou většinou hetery nebo kurvy, co relaxují po práci.“ (Iva, 36 let)

V této souvislosti jsem se setkala s různými názory od těch, že homosexuální ženy a muži k sobě mají blízko, protože je spojuje společné stigma homosexuální identity, po ty, že se naopak bez sebe úplně obejdou, neboť se navzájem vůbec nepotřebují. Při vlastním pozorování jsem se sama příliš nesetkala s tím, že by se tyto dvě skupiny nějak mísily. I když spolu někdy sdílejí společný prostor, baví se zde spíše odděleně. Vzájemný vztah homosexuálních mužů a leseb by jistě stál za samostatnou práci.

²⁰) Homosexuálové, kteří se se svou homosexuální orientací netají ani v prostředí mimo homosexuální subkulturu.

²¹) V lesbické subkultuře se s tím spíše nesetkáme a měla jsem pocit, že ženy ve středním věku zde disponují prestižním statutem autority.

Některé hodnoty a vzorce chování²²

Už v kapitole týkající se anonymního sexu na veřejných toaletách jsme narazili na významnou hodnotu, která je v mužské homosexuální subkultuře přikládána sexu. V případě homosexuální diskotéky se s tím setkáme opět. „*Já tomu tam říkám takové hormonální překladiště.*“ (René, 21 let) Tato atmosféra je podle mne do značné míry vyvolána už praktickým zařízením a vybavením tohoto místa, a to v první řadě výše zmíněným porno videem. Dále je jistě důležitým faktorem to, že zde neustále hraje vcelku velmi hlasitá hudba, která určuje charakter případné konverzace (uchýlení se k výrazné gestikulaci).

„Někdo na to (video) hrozně nadává, ale myslím, že většina si to vyžaduje. To vzniklo tak, že já jsem byl na dovolené u moře a navštívil jsem tam nějaké naše podniky a tam měli video, a když člověk nezná jazyk a nezná lidi, tak se trochu nudí, a tak to bylo aspoň něco, kam se mohl dívat. Tak jsem to udělal i u nás. Myslím, že se na to lidi dost dívají, protože si třeba všimnou, že mám novou kazetu nebo mě upozorňují, že už skončil film a mám to vyměnit.“ (Richard, 35 let)

Význam sexu v tomto prostředí dokresluje také následující výrok.

„Často se ptají, proč tady taky neudělám něco jako hodinový hotel v domě. (...) Uvažoval jsem o tom, ale bylo by to moc komplikovaný s místem a placením. Tak já je vždycky odkazuju na jeden hotel tady nahoře. Jenomže taková legrace vyjde dost drahó. Oni by raději něco, kam by mohli zajít jenom tak na hodinu. Na ty věci to tak jako většinou stačí. (...) Do parku taky chodí. V létě. Tak 2 nebo 3 páry za večer. Nebo někteří to dělají přímo tady na záchodě. (...) Jak to vím? Ke mně se to pak vždycky nějak donese. Že ten byl s tím v parku a ten sbalil toho, nebo někdo se rád sám pochlubí.“ (Richard, 35 let)

Z těchto důvodů funguje především ve velkoměstech na některých homosexuálních diskotékách tzv. „černý pokoj“ (dark room), což je úplně tmavá místnost, kde dochází k sexuálním stykům, při kterých si jednotliví aktéři zachovávají anonymitu, a tato setkání většinou nejsou začátkem ani vyvrcholením dlouhodobějších vztahů.

Od tohoto tématu je to už jen krůček k problému prostituce, tedy k poskytování sexuálních služeb za úplatu. Názory na tento jev jsou různé.

„Prostituti, jo ty tam taky chodí. Jak je poznáš? No jednoduše, to jsou ti, co tak strašně tancujou, sami, a přitom se ohlíží všude kolem, jestli se někdo dívá. No a když se někdo chytí, tak pak spolu odejdou. Co pak? No buď je ten někdo vezme k sobě, a nebo když mají byt, tak jdou k němu a většinou to není tak, jakože se za to hned zaplatí, ale spíš že ten kluk se nechá týden od toho druhýho živit a nebo si něco kupovat a tak.“ (Aleš, 23 let)

„Vím, že chodí někteří takoví ti na telefon, co dělají eskort,²³ ale oni se chodí jenom bavit. Prostituti sem nechodí, protože by se učekali. Dneska lidi nemají peníze

²²⁾ S některými jsme se setkali už v kapitole III.3.4. (Návštěvníci). V této kapitole jsem chtěla čtenáře seznámit s některými výraznými hodnotami a strategiemi, přičemž jsem nepředpokládala, že podávám výčet vyčerpávající a zobecnitelný na celou gay subkulturu. S jinými hodnotami a strategiemi bychom se například setkali ve vysokoškolské studentské organizaci homosexuálů STUD.

a tyhle věci nejvíc využívají cizinci nebo ženatí heterosexuálové, ale ti spíš přes ten telefon. (...) A cizinci moc nechodí. Vlastně vůbec. (...) Dřív sem jezdili Rakušáci, ale ti si tady našli kluky a ti teď jezdí za nima tam a nebo jim odsud dohazují jiný kluky.“ (Richard, 35 let)

„Vidiš toho kluka u baru? Tak ten se mně třeba líbí. Akorát, že to je heteráč a chodí jenom za prachy. Jak to vím? Prostě vím, koho se tady mám zeptat na jistý věci.“ (konverzace u baru)

Převažuje však názor, že v brněnském prostředí²⁴ se s otevřenou prostitucí dnes příliš nesetkáváme, neboť zde chybí neustálý příliv cizinců, kteří těchto služeb využívají především, a čeští zákazníci prý na tyto služby nemají peníze. Je také možné, že část klientů, kteří by potenciálně tuto placenou službu vyhledali, nalézají uspokojení prostřednictvím anonymních setkání na veřejných toaletách.

V této kapitole jsem chtěla přiblížit instituci, která je dnes v brněnském gay prostředí patrně nejznámější a nejnavštěvovanější. Zároveň jsem si vědoma limitů vlastní interpretace, neboť je jen jednou z mnoha možných, a zajímavé by zde jistě bylo také porovnání s diskotékami heterosexuálními.

Závěr

Chceme-li nějak charakterizovat brněnskou homosexuální subkulturu, přesněji řečeno její veřejný prostor, pak můžeme jistě konstatovat, že je převážně subkulturou homosexuálních mužů. Toto zjištění je v souladu s výsledky výzkumů, které dokazují, že ženská homosexualita je společností tolerována více než mužská. Navíc vzhledem k charakteristikám, které jsou ženám společností připisovány (citlivost, empatie...), není obvykle určitá intimní komunikace mezi ženami na veřejnosti příliš pobuřující, zatímco u mužů by takové chování mohlo vyvolat nepříjemné poznámky. Z toho vyplývá, že lesbické ženy nemusejí pociťovat potřebu uchýlení se do ochranného prostředí homosexuálního baru či diskotéky, neboť své pocity mohou nerušeně vyjadřovat i v prostředí heterosexuálním.

Veřejné toalety, jako příklad čistě mužské homosexuální instituce, nám umožnily jednak pohled na minulost homosexuální subkultury, zároveň však fakt, že tato instituce přetrvává i po takřka 10 letech existence oficiálních institucí a organizací pro homosexuály, svědčí o tom, že toto místo plní určité specifické funkce a očekávání i dnes. Zde se také setkáváme s některými hodnotami, které jsou v homosexuální subkulturě obecně významnými a ceněnými. Je to jednak sexuální uspokojení provázené často promiskuitním chováním, a dále výrazné rozlišování podle věku, provázené obdivem k mladému krásnému, a tedy přitažlivému tělu a naopak strachem ze stárnutí a samoty.

Tato místa také pojímají specifickou skupinu uvnitř homosexuální subkultury, kterou jsou skrytí homosexuálové obávající se odhalení a spojování své osoby s tzv. otevřenými homosexuály, kteří se spíše pohybují v oficiálně existujících gay institucích a organizacích. Jednou z nejvýznamnějších je Diskotéka u Richarda, prostřednictvím které se opět setkáváme s určitými dříve zmíněnými hodnotami této subkultury, přičemž ty zde nacházejí jiné cesty k vyjádření a naplnění. Tuto část subkultury bychom, na rozdíl od

²³⁾ Placená sexuální služba, která funguje tak, že klient reaguje na inzerát, který vyšel v gay inzertních časopisech. Po telefonu se dohodnou na místě setkání, na místě potom na ceně a službách. Tuto formu prostituce využívají prý jako přivýdělek hlavně heterosexuální pohlední a mladí muži.

²⁴⁾ Na rozdíl od Prahy.

prve zmíněných veřejných toalet, mohli charakterizovat jako skupinu poměrně hustě spojenou vzájemnými vazbami a vztahy. Je zde také zřejmá tendence poměřovat jednotlivé vztahy sexuálním kontaktem, což znamená, že aktéři se často v sociálním prostoru subkultury orientují podle toho, kdo s kým měl nebo má sexuální poměr. Tyto informace jsou zároveň často sdíleny kolektivně, neboť jsou na jednotlivých místech setkávání subkultury neustále předávány. V této části subkultury se také setkáváme se strategiemi, pomocí kterých si tato skupina buduje alespoň minimální obranu vůči outsiderům.

Výzkumná zjištění svědčí o tom, že v Brně veřejný prostor subkultury homosexuálů existuje, a že je navíc prostorem rozmanitým, zahrnujícím různé skupiny participantů. Tato práce je jen kusem do mozaiky tvořící obraz této minority, v rámci kterého by příští bádání mohla být zaměřena na lesbickou subkulturu soustředěnou převážně v prostoru soukromém, na specifický jazyk gay subkultury či na jednotlivá homosexuální partnerství. Za přínos práce pokládám hlavně to, že snad něco říká o skupině, jejíž život není majoritní populaci příliš známý, a existuje-li o něm nějaké povědomí, je často opřeno množstvím předsudků a stereotypů. Proto měla práce vypovídat ne ústy nezúčastněného pozorovatele, nýbrž měla být i pohledem zevnitř, popisem vycházejícím přímo od aktérů.

KATEŘINA NEDBÁLKOVÁ absolvovala v roce 1999 magisterské studium na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně a byla zde také přijata k doktorandskému studiu sociologie s výzkumným záměrem *Ženy ve vězení*.

Literatura

- Adrant, M. 1997. *Kronika ohlášené sebevraždy*. Praha: SOHO.
- Achilles, N. 1998. „The Development of the Homosexual Bar as an Institution.“ Pp. 175-182 in *Social Perspectives in Lesbian and Gay Studies*, ed. by P. M. Nardi and B. E. Schneider. London/New York: Routledge.
- Dank, B. M. 1998. „Coming Out in the Gay World.“ Pp. 230-245 in *Social Perspectives in Lesbian and Gay Studies*, ed. by P. M. Nardi and B. E. Schneider. London/New York: Routledge.
- Deníky paní Milady, zaměstnankyně veřejných toalet v Brně.*
- Goffman, E. 1990. *Stigma*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Heitlingerová, A., Z. Trnková 1998. *Životy mladých pražských žen*. Praha: SLON.
- Humphreys, L. 1997. „The Sociologist As Voyeur.“ Pp. 231-245 in *The Subcultures Reader*, ed. by K. Gelder and S. Thornton. London/New York: Routledge.
- Humphreys, L. 1998. „The Breastplate of Righteousness.“ Pp. 29-37 in *Social Perspectives in Lesbian and Gay Studies*, ed. by P. M. Nardi and B. E. Schneider. London/New York: Routledge.
- Leznoff, M., W. A. Westley 1998. „The Homosexual Community.“ Pp. 5-11 in *Social Perspectives in Lesbian and Gay Studies*, ed. by P. M. Nardi and B. E. Schneider. London/New York: Routledge.
- Newton, E. 1998. „The Queens.“ Pp. 38-50 in *Social Perspectives in Lesbian and Gay Studies*, ed. by P. M. Nardi and B. E. Schneider. London/New York: Routledge.
- Polsky, N. 1997. „Research Method, Morality And Criminology.“ Pp. 217-230 in *The Subcultures Reader*, ed. by K. Gelder and S. Thornton. London/New York: Routledge.
- Robertson, I. 1987. *Sociology*. New York: Worth Publishers.
- SOHO revue* 1997. č. 5.
- Stehlíková, D., I. Procházka, J. Hromada 1995. *Homosexualita, společnost a AIDS v ČR*. Praha: SOHO.

Takács, J. 1997. „(Homo)Sexual Politics.“ *Replika* (special issue): 93-103.

Takács, J. 1998. „Underlying Contradictions in Hungarian Homosexual Politics.“ In *Women and Men In East European Transition*, ed. by M. Feischmidt, E. Magyari-Vincze, V. Zentai. Cluj/Napoca: Editura Fundatiei Centru Studii Europene.

Thornton, S. 1997. „General Introduction.“ Pp. 1-7 in *The Subcultures Reader*, ed. by K. Gelder and S. Thornton. London/New York: Routledge.

Velký sociologický slovník 1996. Praha: Karolinum.

❁ DEMO GRAFIE

DEMOGRAFIE 3/2000

ČLÁNKY

Milan Kučera, Miroslav Šimek: Vývoj obyvatelstva České republiky v roce 1999
(z výsledků zpracování Českého statistického úřadu)

Terezie Kretschmerová, Miroslav Šimek: Populační prognóza České republiky
do roku 2030

Alois Andrlé, Vladimír Srb: Projekce obyvatelstva České republiky do roku 2050 podle
OSN (1998)

Vladimír Srb, Alois Andrlé: Populační politika měst a obcí v České republice

Simona Vymětalová: Partnerský vztah: ideály a realita

Eva Čáková: Šetření rodiny a reprodukce – mezinárodní komparace

SČÍTÁNÍ LIDU

Josef Škrabal: Územní příprava sčítání lidu

Ladislav Pištor: Internetové stránky sčítání lidu, domů a bytů

RECENZE

Základy matematické demografie (Zdeněk Pavlík)

Východiska rodinné politiky (Irena Stoklasová)

Sociální pozice národnostních menšin v českých zemích 1918-1938 (Vladimír Srb)

Diferenční úmrtnost dospělých ve Spojených státech amerických (Ladislav Růžička)

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

Vnější příčiny úmrtí a jejich hlavní skupiny v České republice v letech 1919-1998

Sociální dávky rodinám v Polsku

Pohyb obyvatelstva v České republice v roce 1999 podle krajů a okresů

Pohyb obyvatelstva ve městech nad 20 tisíc obyvatel v roce 1999

BIBLIOGRAFIE

*Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno
zakoupit či objednat přímo v redakci –*

Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín.

Sociologie rodiny. Ku knihe Iva Možného

L'UBA KRÁĽOVÁ*

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov, SR

The Sociology of Family. Ivo Možný

Abstract: Ivo Možný's latest book *The Sociology of the Family* offers the reader a complex picture of the sociology of the family, both in the world and in the Czech Republic, outlining its historical development and its prospects for the future. Možný also looks at the institution of the family in modern and post-modern societies and asks whether the family today is in crisis. His optimistic conclusion is that it is not, since "this civilisation will never abandon" such a convenient institution as the family.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 3: 333-342)

Z pôvodnej českej tvorby vydalo Sociologické nakladatelství (SLON) v Prahe v roku 1999 v knižnici Základy sociologie prácu Iva Možného *Sociologie rodiny* [Možný 1999]. V predslove knihy Jan Keller uvádza, že vytvorením edičnej rady Základy sociologie v rámci vydavateľstva SLON sa Česká republika vďaka Grantovej agentúre ČR postupne približuje k štandardu samozrejme pre dve až tri najvyspelejšie európske krajiny v podpore vydávania pôvodných prác. Na Slovensku si môžeme len trpkopovzdychnúť a v dobrom závidieť. K dôstojným reprezentantom danej knižnice zaiste patrí i *Sociologie rodiny* Iva Možného.

Profesor Možný, zakladateľ a doyen súčasnej brnenskej sociologickej školy, podľa Miloslava Petrúška [1997] „reálnej, fungujúcej a perspektívnej“, zakladateľ Školy, neskôr Fakulty sociálnych štúdií Masarykovej univerzity v Brne a jej terajší dekan, je autorom množstva časopiseckých štúdií o kohabitantných vzťahoch v brnenskej populácii 80. rokov, o manželskej láske a manželskom konflikte ako sociálnych konštruktoch, o nezamestnanosti a starobe, ako aj o mnohých iných problémoch. Hlavne je však autorom kníh, ktoré zanechali stopu v českom myslení a obohatili klenotnicu československej sociológie v 80. a začiatkom 90. rokov. Mám na mysli *Rodinu vysokoškolsky vzdelaných manželů* [Možný 1983], *Moderní rodinu (mýty a skutečnosti)* [Možný 1990] a *Proč tak snadno...* [Možný 1991]. Esejistický, čítavý štýl, podložený množstvom argumentov a faktov, činia z Možného kníh pútavú literatúru pre najnáročnejšieho čitateľa. Najnovšia Možného kniha, recenzovaná *Sociologie rodiny*, je ďalším trblietavým kameňom zapadajúcim do mozaiky Možného myslenia a zároveň vyplňajúcim prázdne miesto knižnej produkcie v oblasti sociológie rodiny.

V prvej kapitole sa autor zamýšľa nad klasickým ponímaním rodiny ako morfostatickej inštitúcie, ktoré prevládalo v sociológii XIX. a prvej polovice XX. storočia. V súlade s takýmto názorom „mala rodina chrániť svojich členov, nemeniť svoj tvar, vnútorné usporiadanie ani habitus a zmeny vo svojom okolí vyrovnávať“, čím stabilizovala spo-

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Luba Král'ová, PhD., Katedra politologie Filozofické fakulty Prešovské univerzity, 17. novembra 1, 080 01 Prešov, Slovenská republika, fax +421 91 731 344, e-mail kralova@unipo.sk

ločnosť proti anómii. Od konca prvej svetovej vojny sa rodina podstatne zmenila a stále sa mení. Ivo Možný uvádza, že sa nemení marginálne, ale vo svojich najzákladnejších charakteristikách. Tým bol otrasený koncept rodiny ako morfostatickej inštitúcie. Dnes už nejednotná sociologická teória rodiny, pretože neexistuje jednotná „rodina“.

Druhá polovica XX. storočia znamená prelom vo vývine rodinných foriem vo vyspelých industriálnych krajinách západnej Európy a severnej Ameriky. V kresťanskom kultúrnom okruhu stratila rodina monopol na legitímny sex, pričom monogamická párová rodina ostala inštitucionalizovanou legitimáciou reprodukčného aktu. Zároveň manželstvo stráca monopol na plodenie a socializáciu detí.

V kapitole *Klasické teórie rodiny* Ivo Možný predstavuje prototeoretické a teoretické myslenie o rodine v XIX. storočí v učení historicko-právnej školy a školy sociálnych kritikov a reformátorov, ako aj v učení Émila Durkheima. Francúzsky empirický sociológ Frédéric Le Play svojím dielom *Európski robotníci* založil empirickú sociológiu rodiny. Ivo Možný predstavuje Le Playovu popisnú monografickú metódu a jeho metodológiu ako prínosnú hlavne kvôli prehĺbeniu presvedčivosti argumentov sociálnych reformátorov v XIX. storočí a uvádza zároveň tri Le Playove typy rodín (patriarchálna, nestabilná a rozvetvená rodina – *famille souche*). Le Play sa preslávil hlavne popisom typu *famille souche*. Preklad pojmu *famille souche* je do češtiny a slovenčiny nejednotný. Českí sociológovia a demografi ho prekladajú ako kmeňová (doslovný preklad) alebo rozvetvená rodina, slovenská etnografka Soňa Švecová prekladá daný pojem aj ako jednonástupnícka rodina, s čím niektorí autori polemizujú (Horská).

Pre reflexiu českej sociológie je zaiste prínosná Možného analýza českej sociológie rodiny, najmä vklad T. G. Masaryka, Ch. Masarykovej, E. Chalupného, I. A. Bláhu, O. Machotku, Z. Ullricha a F. Uhlířa na poli danej aplikovanej sociológie. Jej vývoj sa v Československu umelo prerušil v 50. rokoch s prerušením vývoja sociológie vôbec.

Bolo to o to smutnejšie, že práve v 50. a 60. rokoch v Európe a v USA sociológia naberá svoj druhý dych vo forme veľkých teórií štrukturálneho funkcionalizmu, teórií sociálnej výmeny, teórií systému a symbolickej interakcie. Ivo Možný predstavuje známe Parsonsovo a Balesovo ponímanie rodiny. Parsons od Balesa preberá rozlíšenie dvoch druhov sociálneho vodcovstva (expresívne a inštrumentálne) a prenáša ho do rodiny prostredníctvom mužskej inštrumentálnej a ženskej expresívnej sociálnej roly. Talcott Parsons sa podľa Iva Možného pokúsil vo svojej ambicióznej teórii rodiny integrovať tri veľké skupiny problémov: skupinovú dynamiku nukleárnej rodiny, záhadu tabu incestu a funkciu vrstovníckych skupín adolescentov. Počiatočný famózný úspech Parsonsovho teoretického systému vystriedala vzápätí ostrá kritika na jeho adresu, aby sa na počiatku 90. rokov spoločenská klíma naklonila naspäť k neoštrukturalizmu a neokonzervativizmu. Rodina sa dnes opäť chápe ako stabilný prístav vo svete individualizmu a konzumizmu.

Komplementárnou reakciou na štrukturálne funkcionálnu teóriu rodiny bola teória manželskej rodiny Williama J. Gooda. Zatiaľ čo pre Parsonsa je rodina predovšetkým sociálnou skupinou a inštitúciou sociálnej štruktúry, Gooda zaujíma rodinný život ako weberovský ideálny typ, ako ustálený vzorec rodinného správania. Ustálený vzorec rodinného správania chápe Goode ako syndróm symptómov vhodných pre priemyselnú spoločnosť, čo ale neznamená, že priemyselná spoločnosť deštruovala veľkú svornú tradičnú rodinu. Goode ako jeden z prvých dekonštruoval mýtus o zlatom veku tradičnej rodiny a vyslovil hypotézu, že manželská rodina sa objavila v západnej Európe dávno pred industrializáciou a pravdepodobne práve ona umožnila principiálne odlišný vývoj

európskej civilizácie od civilizácií islamu, Číny, Indie, Egypta. Manželská rodina dynamizovala našu civilizáciu oproti iným geografickou a sociálnou mobilitou. Europocentrizmus Gooda je však odvrátenou stranou Goodeho teórie. Bol presvedčený o potrebe vývozu európskej manželskej rodiny do celého sveta (*Svetová revolúcia a rodinné vzorce*) a týmto europocentrizmom sčasti dehonestoval svoju teóriu.

Napriek svojim ohraničeniam patria T. Parsons a W. Goode podľa Iva Možného k najvýznamnejším moderným klasikom rodinnej teórie.

Najdôležitejším obmedzením Parsonsovej teórie bol koncept atomizovanej nukleárnej rodiny ako univerzálnej a jedine funkčnej stavebnej jednotky modernej spoločnosti. Britskí a americkí empirickí sociológovia (M. Young, P. Willmott, P. Townsend, C. Rosser, Ch. Harris, E. Littwak a I. Szelenyi) svojimi empirickými výskumami dokazujú, že medzi širšími rodinnými vzťahmi a industriálnou spoločnosťou nie je principiálny nesúlad a izolovaná dvojgeneračná nukleárna rodina nie je pre demokratickú priemyselnú spoločnosť výlučne funkčná. Rozšírené rodinné vzťahy nie sú v tejto spoločnosti podľa Littwaka zábranou profesionálnej a geografickej mobility, práve naopak podpora rodičov pri sociálnom vzostupe mladej rodiny je podstatná a častá.

V tretej kapitole *Teórie rodiny po rozpade klasických teórií* sa autor zamyšľá nad nevyhnutnosťou ústupu štruktúrneho funkcionalizmu, ktorého konsenzuálny charakter vyhovoval dobe všeobecného rastu a západnej prosperity, no nie obdobiu spoločenskej krízy 70. rokov. Tento dominantný sociologický smer 50. a 60. rokov v západnom svete vystrieda symbolický interakcionizmus, teória výmeny, fenomenológia, všeobecná teória systému, teória sociálnej konštrukcie reality, sociobiológia a teórie konfliktu. Ivovi Možnému sa v tejto kapitole na krátkej ploche podarilo vystihnúť paradigmatickú podstatu daných teórií a ukázať ich prienik do sociológie rodiny.

Základná dvojica pojmov v teórii výmeny – náklady a výnosy – je predstavená Ivom Možným vo vzťahu k sociálnemu, a teda i rodinnému kontextu prostredníctvom takých premenných, ako sú láska, status, či faktu relatívneho úžitku a dvoch úrovní porovnávania, ale i rozvodového správania. Pre teórie systému predstavuje rodina komunikačný systém v rodinnom procese. Symbolický interakcionizmus obohatil sociológiu rodiny konceptom sociálnej roly. Berger a Kellner považujú sobáš za nomickú ruptúru v živote jednotlivca. Pri analýze teórií konfliktu Ivo Možný s ironickou nostalgiou skúma ich tri zdroje a tri súčasť. Troma zložkami teórií konfliktu sú marxizmus, freudizmus a feminizmus, troma zdrojmi dielo Ralfa Dahrendorfa, predstaviteľov frankfurtskej školy a francúzskeho neomarxizmu. Francúzsko však významnejšie prispelo k rozvinutiu širšieho prúdu radikálneho a kritického myslenia nepriamo prostredníctvom francúzskej historickej školy *Annales*. Škola *Annales* významne podnietila historické bádania rodiny i v anglosaskom svete. Historickí demografi a sociológovia prvýkrát podali obraz súkromného života, rodiny a spoločnosti v Európe v novej historickej perspektíve, opierajúcej sa o množstvo historických a demografických údajov vo vzájomnom prepojení. Vyvrátili mýtus o súdržnej, viacgeneračnej rodine s mnohými deťmi v stabilnej tradičnej spoločnosti a ukázali, že je to mylný retrokonštrukt bez opory v historickej skutočnosti. Tradičná rodina bola takmer rovnako nestabilná ako je moderná, len namiesto rozvodov bola zdrojom nestability vysoká úmrtnosť.

Kritická či konfliktná teória čerpá podnety z marxistickej teórie vyvlastnenia. „Kapitalizmus najprv vyvlastnil“ podľa Lasha „robotníkovú pracovnú silu, potom vyvlastnil i jeho pracovnú schopnosť a kvalifikáciu tým, že prácu rozdrobil a automatizoval a súběž-

ne s tým vyvlastňoval i jeho súkromie a rodinu“. Collins uvádza do sociológie pojmy erotické a generačné vlastníctvo a vlastníctvo domácnosti.

Sociobiológia ovplyvňuje sociologické myslenie od prelomu 70. a 80. rokov a tak tiež narušila niekoľko mýtov. V prvom rade vyvrátila stereotypné presvedčenie o tom, že párová monogamická rodina je „prirodzeným nástrojom“ ľudskej reprodukcie. Zároveň spochybnila názor, že základnou sociálnou väzbou v rodine je vzťah muža a ženy a dokázala, že je ním vzťah matky a dieťaťa. Sociobiológia narušila aj aspirácie živene hlavne feministickými autorkami na zmenu sociálnych rolí muža a ženy v rodine i v spoločnosti. Ukázala, že rodové rozdiely medzi mužským a ženským svetom boli vtláčané do ľudskeho genetického kódu milión rokov pred neolitickou revolúciou. Ich funkčnosť začalo spochybňovať až posledné storočie a to je pre zmenu genómu „podprahový časový úsek“, píše Ivo Možný. Nebude vôbec ľahké zmeniť ho.

Tretia kapitola uvádza sociologické smery a paradigmy, ktoré formovali európske a americké myslenie v druhej polovici XX. storočia. Množstvo uvádzaných predstaviteľov do istej miery komplikuje čítanie, no predpokladám, že recenzovaná kniha je písaná aj ako učebnica sociológie rodiny, preto je to pochopiteľné. Tak, ako celá kniha, i daná kapitola je napísaná kompetentným znalcom, pohybujúcim sa rodinným priestorom ako ryba vo vode.

Vo štvrtej kapitole si autor vytýčil za cieľ zodpovedať otázku, prečo je rodina základným kameňom sociálnej nerovnosti. Sociologická reflexia pozná dve principiálne odlišné teórie chápania nerovnosti v spoločnosti. Marxova teória tried je perspektívou vývoja priemyselnej spoločnosti k maximálnej rovnosti, Parsonsova teória stratifikácie zdôvodňuje fatalitu nerovnosti. Zaiste by sme mohli dodať k Parsonsovi celú plejádu elitárov, ktorí chápu nerovnosť ako prirodzený stav spoločnosti. Od Fichteho, cez Nietzscheho, až po Moscu a Pareta. Medzi tieto dve krajné výkladové schémy zasadil Možný weberovskú tradíciu stavovskej prestíže, Bourdieuhu koncepciu sociálneho, symbolického a kultúrneho kapitálu v 70. rokoch a Beckov názor z 90. rokov o postupnom vytrácaní sa vertikálnej stratifikácie či triednych rozdielov na základe všeobecne dostupného konzumu, unifikovaného životného štýlu a individualizovaných životných šancí. Wrong koncom 70. rokov hovoril o nerovnosti bez stratifikácie a Stockman v 90. rokoch zdôrazňoval príbuzenskú kontinuitu.

Na stránkach danej kapitoly Možný uvádza názory rozličných autorov na to, či môžu manželia prináležať k rôznym spoločenským triedam. V sociológii existujú dve kladné a dve záporné odpovede.

Podľa Goldthorpa a Bourdieuhu nemôžu, pretože jednotkou triednej analýzy je rodina, pričom najspoľahlivejším indikátorom postavenia rodiny je postavenie muža. Podľa iných autorov manželia prakticky veľmi často patria k rozličným triedam, pretože jednotkou stratifikácie je individuum. Podľa Brittena a Healtha je jednotkou stratifikácie rodina, no zaraďuje sa na rebríček sociálnej stratifikácie na základe kombinácie zamestnania muža a ženy. Východiskom štvrtého modelu je požiadavka, aby sa prestalo abstrahovať od pohlavia pri stratifikácii profesií, pretože manželia sú si obvykle rovní. Podľa feministiek zas manželia a manželky tvoria samostatné, proti sebe stojace triedy, pričom manželky, hlavne vtedy, keď pracujú doma, sú svojimi manželmi vykorisťované. Do poslednej skupiny Stockman podľa Možného radí tie postoje, ktoré prostredníctvom veľkej individualizácie šancí v 90. rokoch považujú stratifikačné rozdiely za prekonané. Zároveň však

sám poukazuje na to, že spoločnosť percipuje spoločnosť ako triedne rozdelenú, a preto považuje debatu o stratifikačných rozdieloch za neuzavretú.

Ivo Možný v danej kapitole uvádza zaujímavý General Register's standard classification of occupations britskej sociológie, ktorý delí všetky povolania do piatich tried. J. E. Godthorpe dokazuje, že najvyššiu homogamiu vykazujú najvyššie a najnižšie sociálne triedy. Príslušníkov odlišných sociálnych tried vymedzuje aj odlišný sobášny vek, otehotnenie pred 20. rokom nevesty, preferencia dojčenia pred umelou výživou, počet detí v rodine, prítomnosť manžela pri pôrode, dojčenská úmrtnosť, ako i úmrtnosť v strednom a vyššom veku, rozdielna starostlivosť o deti, rozdielne vzdelanostné šance.

Významný pohľad na vertikálnu stratifikáciu priniesla podľa Iva Možného kontroverzná kniha R. Herrensteina a Ch. Murraya *Zvonová krivka: Inteligencia a triedna štruktúra v živote Američanov*, v ktorej autori zavádzajú nový sociologický pojem, a to kognitívne triedy. Podľa spomínaných dvoch amerických autorov v interpretácii Iva Možného hierarchia kvalifikácie získanej vzdelaním a hierarchia schopnosti učiť sa, teda inteligencie, sa k sebe neuveriteľne priblížili. Keďže informačná spoločnosť vitálne závisí na vysoko kvalifikovaných odborníkoch, platí ich zodpovedajúcim spôsobom tak, že sa z nich stáva nielen vzdelanostná, ale i ekonomická elita. Inteligencia, vzdelanie a sociálno-ekonomický status sa k sebe v informačnej spoločnosti veľmi tesne priblížili. Intelektuálne schopnosti sa premenili na statusovú zložku. Podľa Herrensteina a Murraya kognitívne triedy začínajú vytvárať dominantu stratifikačného systému, pričom jednotlivé kognitívne triedy sa od seba stále výraznejšie vzdiaľujú, až hrozí, že sa uzavru ako kasty.

Triedna výkladová schéma sociálnej nerovnosti považuje za základnú jednotku nerovnosti rodinu, stratifikačná zas jednotlivca. Sociológia rodiny preto skôr vychádza z triedneho hľadiska a tvrdí, že rodina je zdrojom nerovnosti šancí. Je jednotkou nerovnosti prítomnej, ale i zdrojom nerovnosti reprodukovanej do budúcnosti.

Piatu kapitolu *Založenie rodiny: sobášny trh, láska a sex* začína Možný definovaním rodiny v širokom zmysle: Rodina je „inštitucionálne zaistenie ľudskej reprodukcie, legítimne v danej spoločnosti“. Keď Goode vyjadruje presvedčenie, že manželská rodina sa stane univerzálnym spôsobom inštitucionálneho pokrytia ľudskej reprodukcie, vychádza z kresťanskej tradície, implikujúcej nezrušiteľnosť manželského záväzku. Možný pripomína, že sobášny trh je samozrejme metaforou, poukazujúcou na sociálny priestor stretávania a vytriedňovania párov. Bourdieu ale napríklad nehovorí o priestore, ale o procese a nazýva ho matrimoniálnou stratégiou. Teória sobášneho trhu vzniká v sociológii v 70. rokoch XX. storočia v rámci školy teórií sociálnej výmeny, opierajúcej sa o predpoklad racionálnej voľby a o model komplementarity potrieb psychológa Winscha. Podľa Winscha sa priťahujú protikladné typy partnerov.

Jedna z prvých sociologických teórií výberu partnera Kerckhoffa a Davisa sa pokúša prekonať Winschov princíp komplementarity dvojstupňovou teóriou filtru pri výbere partnera. Murstein po ďalšom empirickom testovaní počíta s trojstupňovým výberom a nazýva svoj model stimulus-value-role (SVR) theory. Paralelne sa rozvíjala teória Lewisa, opierajúca sa o školy sociálneho konštruktivismu a komunikačné teórie. R. K. Merton však ako jeden z prvých sociológov poukázal na fakt výberu partnera v situácii nedostatku, čím vysvetľoval rozdiely medzi normami a reálnymi praktikami výberu, určenými nielen pravidlami, ale i danými podmienkami. O ekonomickú teóriu sa oprela Oppenheimerová, ktorá zaujímavo porovnáva model pracovného trhu so sobášnym trhom. Uvádza ich podobnosti a odlišnosti. Pracovný a sobášny trh sa navzájom zásadne odlišujú systé-

movou rolou veku partnerov na sobášnom trhu. Oppenheimerová hovorí o rodovej diferenciácii odkladania sobáša, ktorá sa prejavuje v diferenciácii nákladov vo forme strategických príležitostí. Pre mladú ženu z hľadiska jej sobášnej stratégie to znamená, že s každým novým rokom z potenciálnych ženíchov pre ňu jeden ročník ubúda. Táto logika však podľa Oppenheimerovej platí len pre tie ženy, ktoré nemajú profesionálne ambície, dosiahli nízky sociálno-ekonomický status a majú skromné nároky na partnerov status. Pre ženy, ktoré na manželskom trhu sociálno-ekonomický vzostup nehľadajú, hodnota manželstva klesá s mierou ich profesionálneho úspechu. Rozumným sa pre ne stáva posun sobášneho veku na neskôr. Oppenheimerová zistila, že ženy, ktoré sa vydávajú po 29 rokoch, si berú v priemere mladších partnerov. So stúpajúcim vekom nevesty stúpa hypogamia na vyprázdnenom manželskom trhu. Pribúdajúci vek ale nezužuje dramaticky množinu potenciálnych partnerov pre kvalifikované ženy.

Jednou zo súčastí piatej kapitoly recenzovanej knihy je aj analýza sociálnych a kultúrnych determinánt výberového párovania (susedstvo a teritoriálna blízkosť, veková, etnická, rasová, náboženská, vzdelanostná a triedna homogamia).

Zaujímavým paragrafom piatej kapitoly je aj analýza meniacich sa kultúrnych vzorcov v priebehu troch sexuálnych revolúcií. Edward Shorter vo svojej knihe *Zrod modernej rodiny* (Naissance de la famille moderne) [Shorter 1977] hovorí o dvoch sexuálnych revolúciách (prvá – v XVIII. storočí, druhá v 60. rokoch XX. storočia). Možný hovorí o troch. Prvá sexuálna revolúcia založila jednotný kultúrny vzorec európskeho sexuálneho správania v priebehu prvého tisícročia nášho letopočtu a je spojená so šírením kresťanstva. Revolúciou ju nazývame preto, že významne modifikovala staré antické mravy a judaistické tradície patriarchálnej rodiny. Toto rôznorodé dedičstvo zjednotila na pôdoryse prísnej monogamie párovej rodiny s tabuizovaným incestom, tabuizovanou homosexualitou a rozlíšenou legitímnou a nelegitímnou reprodukciou. Druhú sexuálnu revolúciu umiestňuje Ivo Možný do druhej polovice 16. storočia, kedy sa podľa neho objavuje vysoké hodnotenie sexuality a výrazné zvýšenie počtu nemanželských pôrodov s vrcholom okolo roku 1590.

Na rozdiel od Možného E. Shorter v spomínanej knihe na množstve historických faktov uvádza, že nárast úrovne sexuálnej aktivity pred manželstvom a nárast nelegitímnych pôrodov sa objavuje až koncom XVIII. storočia, čo on nazýva prvou sexuálnou revolúciou z hľadiska predmanželského sexu v kresťanskej Európe.

Tretia sexuálna revolúcia u Možného sa prekrýva s druhou sexuálnou revolúciou, popísanou Shorterom, keď ide o 60.-70. roky XX. storočia. Podľa Možného túto revolúciu síce podmienili sociálne determinanty, a to hlavne postup sekularizácie, vzrast úrovne sociálneho zabezpečenia a životnej úrovne, zvýšenie vzdelania žien a ich ekonomickej nezávislosti, ale odštartovali ju nebývale účinné a všeobecne dostupné antikoncepčné prostriedky. Táto sexuálna revolúcia radikálne odmieta monopol manželstva na sex, emancipovala podľa Možného sex nielen od reprodukcie, ale aj od romantickej lásky a učinila ho plne legitímnym zdrojom slasti a novou oporou ľudskej identity. Táto posledná sexuálna revolúcia nebola revolúciou navýsost' mužskou ako predchádzajúce dve, skôr naopak. Feminizmus aklamoval právo ženy na autonómne rozhodovanie o vlastnom tele a hlavne o materstve.

V šiestej kapitole začrel autor do súdka vzťahu rodičov, dieťaťa a procesu socializácie v rodine. Hoci obdobie aktívneho rodičovstva zaujíma len dve alebo tri zo všeobecne rozlíšených siedmich či ôsmich fáz rodinného vývojového cyklu, od narodenia prvého

dieťaťa ostáva rodičovstvo organizačným princípom životného cyklu rodiny. Možný daný prechod argumentačne skvele zdôvodňuje na základe štyroch aspektov Rossiovej.

Rodičovstvo je prechod v živote manželských dvojíc, ku ktorému dochádza mimovoľne pod silným kultúrnym tlakom. Daný prechod je na rozdiel od iných životných rozhodnutí nerevokovateľný, a preto zlomový. Ako poznamenala Alice Rossi, nikdy sa nestávame „ex-rodičmi“. Dokonca i tie fázy rodinného cyklu, ktoré mu predchádzajú, sa k rodičovstvu latentne vzťahujú. Rodičovstvo prestáva byť v postmodernej dobe fatálnym údelom. Je autonómny, dobrovoľným aktom dvoch individuí. Postindustriálna spoločnosť sa stala zároveň spoločnosťou s malým počtom detí, preto je starnúcou spoločnosťou. Zmeny vo vzťahu k rodičovstvu sa paradoxne presunuli skôr k obhajobe slobodných, máloдетných a starých občanov, ako rodín viacдетných, čo pôsobí ako spätná väzba na znižovanie pôrodnosti. Tento tragický paradox sa snažil vyriešiť Stein Ringen vo svojej knihe *Občania, rodiny a reforma* z roku 1997, v ktorej navrhuje dať volebné právo i deťom s tým, že do ich plnoletosti bude delegované ich rodičom alebo tomu rodičovi, ktorý sa o nich stará. Možný komentuje Ringenom navrhovanú politickú reformu slovami, že by nebola v histórii modernej demokratickej spoločnosti prvou z „nemysliteľných reforiem, ktoré nakoniec učinili nemysliteľným stav, ktorý reformovali“.

Rodičovstvo chápe Možný aj ako široký koncept s podstatne odlišným obsahom podľa fáz rodinného cyklu. Fázy rodinného cyklu systematizuje do štyroch aspektov podľa Alice Rossiovej, no konkretizuje na českej skúsenosti a vlastných výskumoch. Niektoré empirické údaje Možný už komentoval vo svojich predchádzajúcich knihách, najmä v *Rodině vysokoškolsky vzdělaných manželů* v roku 1983 a v unikátnom diele *Moderní rodina (mýty a skutečnosti)* z roku 1990. Azda by bolo vhodnejšie dokladovať rodinné správanie v Čechách na konci 90. rokov novými overenými skutočnosťami. No jedno nemožno profesorovi Možnému uprieť. Hoci sa recenzovaná kniha neopiera o jeho vlastné sociologické výskumy rodinného správania českej populácie z konca 90. rokov, patrí bezosporu k súčasným doyenom a obnoviteľom tradícií českej sociológie rodiny z obdobia buržoáznej Československej republiky a povojnovej brnenskej sociologickej školy. Založil a vybudoval v Brne českú školu sociológie rodiny, ktorá bola plodná hlavne v 80. a začiatkom 90. rokov. V súčasnosti sa zameranie brnenskej sociologickej školy postupne mení. Je rovnako svojbytnou, no záujmy jej protagonistov sú dnes omnoho širšie. Venujú sa problematike rodiny a demograficko-populačným trendom, či problémom staroby (Možný, Rabušic), no čoraz viac ekologickej sociológii (Keller, L. Musil), problémom nezamestnanosti, chudoby, anómie transformácie a sociálneho štátu (Mareš, Rabušic, L. Musil), sexuálnemu správaniu adolescentov (Rabušic, Kepáková), metodologickým a iným problémom všeobecnej sociológie (Keller, Marada), sociológii byrokracie a organizácie (Keller)...

Aj keď *Sociologie rodiny* Iva Možného neprináša najnovšie empirické údaje rodinného správania českej populácie, zdá sa, že isté skutočnosti ostali platné aj po dvadsiatich rokoch. Trvalý pokles pôrodnosti od počiatku 60. rokov, s výnimkou baby-boomu v 70. rokoch, bol v českej populácii spôsobený skôr presunom od dominantného modelu rodiny s dvoma deťmi k rodine jednodetnej ako vzostupom bezdetnosti. Charakteristické to bolo pre vysokoškolsky vzdelané ženy, ktoré sa často rozhodovali mať jedno statusové dieťa. To isté platí aj v súčasnosti. Možný okrem iného podáva v danej kapitole aj biologické, psychologické a sociologicko-kultúrne vysvetlenie incestu. Veľmi prehľadne je v danej kapitole predstavená Meadova, Freudova a Piagetova teória socializácie.

V siedmej kapitole *Rodina, domácnosť a ekonomika* zaujíma autora miesto zamestnanej ženy v rodine. Na začiatku kapitoly vysvetľuje rozdiel medzi prácou a zamestnaním a uvádza údaje Svetovej organizácie práce. Podľa jej odhadov pripadajú na ženy, ktoré tvoria približne polovicu ľudstva, dve tretiny odpracovaných hodín, desať percent vyplatených miezd a jedno percento vlastníctva majetku. Nerovné postavenie ženy v spoločnosti až v dvadsiatom, sebauvedomovacom storočí, vyvolalo vznik feministického hnutia, ktoré v dobe svojej expanzie v 70. rokoch XX. storočia zdôrazňovalo ekonomickú nezávislosť žien, spätú s ich zamestnaním a vlastným príjmom. Do spoločnosti vstupovala prvá generácia žien, pre ktorú bolo vysokoškolské vzdelanie obvyklé a ktorá si nárokovala ekonomickú nezávislosť na svojich manželoch. Dovedená *ad absurdum* feministická požiadavka zrieknutia sa materstva ako ženského údely nezarezonovala v širšej ženskej populácii. Feministkám sa nepodarilo presvedčiť ženy, že ich vyslobodenie spočíva v oslobodení od materstva, ony samy sa v 80.-90. rokoch uchýlili k materstvu.

Okrem feministického stanoviska k zamestnanosti žien uvádza Možný aj konzervatívne, neokonzervatívne a egalitárne stanovisko. Pioniermi egalitárneho modelu boli dvoj kariérové rodiny. Dvoj kariérová rodina predstavuje úspech založený na schopnostiach páru, ktoré však nie sú v populácii bežné. Riešením je i dvoj osobná kariéra, kedy pár rieši inkompatibilitu úspechu v práci a pri výchove detí tak, že sa obidvaja rozhodnú podporovať kariéru jedného z nich. Slabinou tejto stratégie je, že čím je jeden z páru úspešnejší, tým je náchyľnejší k zrade druhého partnera. Najrozšírenejšou dvojicou súčasnosti sú dvoj príjmové rodiny. Ich popisom v československých pomeroch sa Ivo Možný zaoberá hlavne vo svojej práci *Rodina vysokoškolsky vzdelaných manželů*. Jedným z najzaujímavejších zistení tejto porovnávacej štúdie dvoj príjmových rodín (250 vysokoškolsky vzdelaných manželov a 100 kvalifikovaných robotníkov) je „prípád stratenej legitimácie“. Svoju legitímnosť stráca v manželskom páre skôr muž neúspešný vo svojom povolani ako žena neúspešná v kuchyni, pretože žena opiera svoju identitu o založenie páru s úspešným mužom. Projekt egalitárnej dvoj kariérovej rodiny naráža na limity, napríklad na dilemu jedináčika, pre ktorého sa rozhodujú ženy, odmietajúce vzdať sa svojej ďalšej kariéry. Udržiavaná úroveň profesie im totiž umožňuje vyjednávať svoju pozíciu v páre. V 80. rokoch zvíťazil v Európe neokonzervatívny postoj k vnímaniu ženskej zamestnanosti, v 90. rokoch sa rodinné modely viac diferencovali a životný cyklus modifikoval.

Sociológia rodiny sa zaiste nemôže vyhnúť problematike rozvodu. Ivo Možný sa rozvodu a opakovanému manželstvu venuje vo svojej ôsmej kapitole. Rozvod je síce v našom kultúrnom priestore jediným právnym prostriedkom zániku manželstva, nie je však jediným spôsobom konca manželského súžitia žijúceho páru. Možný ponúka v danej kapitole historický vývoj právnej úpravy zániku manželstva, ako aj vývoj rozvodovosti v Čechách a v medzinárodnom porovnaní. Je rozvodovosť atribútom modernity? Aké sú vnútorné mechanizmy rozvodového správania manželov v teoretickej reflexii? Aké sú koreláty a prediktory rozvodového správania? Je opakovaná rodina odlišná od rodiny z prvého manželstva ženicha či nevesty? Na tieto otázky odpovedá Možný v kapitole o rozvode a tvrdí, že najhlbším pozadím zmeny manželského správania smerom k častejším rozvodom je strata opory manželského vzťahu v transcendencii, t.j. zmena sľubu vernosti pred Bohom na sobáš ako občiansku zmluvu.

V deviatej, záverečnej kapitole, príznačne nazvanej *Koniec rodiny?*, si Možný kladie azda tú najťažšiu otázku súčasnej sociológie rodiny. Zaniká rodina v postmodernej

dobe alebo ju individualizácia spoločnosti principiálne transformuje? Edward Shorter ako jeden z prvých označil identifikátory postmodernej rodiny. Sú nimi hodnotová diskontinuita medzi rodičmi a deťmi, latentná nestabilita v živote partnerskej dvojice a systematická demolícia konceptu „rodinné hniezdo“.

Demografi Goffmann-Nowotny a Van de Kaa nazývajú druhým demografickým prechodom proces, v priebehu ktorého západoeurópska a severoamerická rodina nadobúdajú črty postmodernej rodiny. Od päťdesiatych do deväťdesiatych rokov XX. storočia sa táto rodina postupne premieňala a prekonávala anomáliu spred 50. rokov, kedy spoločnosť napredovala industriálnymi krokmi a rodina tradičnými. Demografický vývoj naznačuje koniec tejto anomálie a koniec rodiny – v tradičnom poňmaní.

Daná kapitola je svojimi úvahami kvintesciou Možného knihy *Sociologie rodiny*. Okrem iného v nej vysvetľuje záhadu dynamiky modernej európskej civilizácie oproti iným civilizáciám prostredníctvom hypotézy manželov Bergerových o „kreatívnej schizofrénií“. Ako to, že v druhej polovici nášho tisícročia dosiahli práve západné spoločnosti najvyšší hmotný blahobyt a kultúrny rozkvet, a nie čínska, egyptská alebo indická, či iránska? Bergerovci v duchu Gooda predpokladajú, že európsky typ rodiny nie je výsledkom procesu modernizácie, ale jeho východiskom. Buržoázu rodinu nevytvoril kapitalizmus, ale ona bola jedným z predpokladov jeho vzniku. Na bedrách autonómnej západnej rodiny sa rozvíjal podľa nich západný modernizačný proces. Prameň tohto procesu však vysychá a s ním prichádzajú aj pochybnosti o modernej rodine.

Ak by jadrom európskej rodiny bol párový vzťah muža a ženy, táto ohromne adaptabilná dvojica by sa prispôsobila revolúcii súkromného sveta. Teda individualizácii žitého sveta. Lenže kultúrne antropológovia a hlbinní psychológovia nás upozorňujú, že jadrom modernej rodiny je vzťah matky a dieťaťa. Manželský vzťah inštrumentálne chráni základný sociálny vzťah. Rodičovský vzťah je primárnym vzťahom, ktorý je fatálne nezrušiteľný. Ak je v takejto rodine stále častejšie dieťa pociťované ako brzda individualizácie rodičov, je zrejmé, že sa ho v masovom meradle budú vzdávať. Na jednej strane teda postmoderná kapitalistická spoločnosť nemá deti veľmi rada, no na druhej strane ich má rada až príliš. Bezdetnosť je niekedy voľbou len preto, že je považovaná za zodpovednú voľbu.

Záver deviatej kapitoly je venovaný transformácii individualizovanej lásky a intimity a jej dôsledkov pre rodinu prostredníctvom Giddensovej kritiky Michela Foucaulta, ako aj prostredníctvom Giddensovho termínu inštitucionálna reflexivita či confluent love. Ak intelektuál Anthony Giddens píše, že „individuálna biografia sa rozišla s biografiou rodinnou“, potom intelektuáli Ulrich Beck alebo Bill Jordan píšú o paradoxe individualizovanej voľby. Prichádzajú totiž na to, že *ego* muža i ženy je aj na konci XX. storočia zakotvené v rodine. Vlastná rodina dodáva zmysel egoizmu obidvoch. A v tom, zdá sa, je budúcnosť modernej či postmodernej rodiny.

Za silný emotívny záver knihy môže byť čitateľ autorovi v podstate vďačný. Záplava pesimizmu vo vzťahu k postmodernej rodine je totiž frustrujúca. A tak Možného: „Mnohé tedy ukazuje, že ke konci rodiny máme asi rovnako ďaleko, ako sme mali za dob Plátónových; tak po všetkých stránkach výhodnou inštitúciou tato civilizace nerozpustí“ vyznieva uchu lahodiace.

Dočítali sme knihu, ktorá miestami pôsobí ako vysokoškolská učebnica, miestami ako odborná monografia určená úzkemu okruhu zasvätených záujemcov. Množstvo uvádzaných autorov a sociologických smerov, ktorými autor ilustruje problematiku socioló-

gie rodiny, svedčí na jednej strane o kompetentnosti v oblasti svetovej sociológie rodiny, ako aj svetovej sociológie vôbec, no na strane druhej autorovi neumožňuje ich hlbšiu analýzu. Možný v *Sociológii rodiny* podal výber hlavne anglosaských a germánskych, ale aj najvýznamnejších francúzskych sociológov, ktorí ovplyvnili formovanie sociológie rodiny ako samostatnej aplikovanej sociologickej disciplíny, hoci sociológia rodiny nebola u mnohých z nich nosným vedeckým záujmom. Po prečítaní tejto knižky budeme vedieť, kto sú otcovia sociológie rodiny vo svetovom meradle, ale aj kto sú ich pokračovatelia. Možný v *Sociológii rodiny* predstavuje hlavne rodinnú inštitúciu modernej a postmodernej spoločnosti. Na rozdiel od knihy *Moderní rodina (mýty a skutečnosti)*, v ktorej stavia do protikladu tradičnú a modernú rodinu.

Sociológia rodiny Iva Možného je všeobsiahla monografická práca, zaplňajúca veľkú medzeru na českom, ale i slovenskom odbornom trhu. Jej vydanie má i symbolický charakter. Ak koncom 70. rokov začína Ivo Možný publikovať práce zo sociológie rodiny (o vzťahoch medzi povahou práce a rozvodovosťou), v 80. a 90. rokoch ako z roztrhnutého vreca vyberá a publikuje množstvo štúdií v *Demografii* a *Sociologickom časopise* o nových javoch v kultúrne legitímnych vzorcoch rodinného správania, o nezosobášených súžitíach brnenskej populácie, o opakovanej a neúplnej rodine, vydáva spomínané knihy *Rodina vysokoškolsky vzdelaných manželů*, *Moderní rodinu (mýty a skutečnosti)* a známu esej *Proč tak snadno...*, tak koncom 90. rokov akoby završoval svoje epistolárne výstupy syntetickou chýbajúcou prácou. *Sociológiou rodiny*.

Jednou zo zásluh *Sociológie rodiny* Iva Možného je schopnosť predložiť čitateľovi komplexný obraz sociológie rodiny vo svetovej i českej sociológii rodiny, ako aj načrtnúť jej historický vývoj i budúce perspektívy. Fundovanosť sociológa prezrádza to, ako vyberá hrozienka z koláča svetovej sociológie, aby v prehľadnej podobe predstavil čitateľovi najdôležitejšie problémy minulého i súčasného poznania z oblasti sociológie rodiny. Záslužný čin autora i nakladateľstva SLON sa vydaril. Vydali zasvätenú prehľadnú monografiu, ktorú môžu čítať študenti sociológie, kultúrnej antropológie, etnografie i ich učitelia, ale i všetci tí, ktorých podstata modernej rodiny zaujíma. Pochopiť podstatu rodiny znamená pochopiť podstatu človeka. A tomuto pochopeniu napomáha Ivo Možný vo svojej *Sociológii rodiny*.

ĽUBA KRÁLOVÁ pôsobí ako učiteľka sociológie. Od roku 1990 absolvovala tri dlhodobé študijné pobyty na sociologických a politologických pracoviskách v Bruseli, Janove a Aix-en-Provence. Publikuje časopisecky v *Sociologickom časopise*, *Demografii*, *Sociológii* a *Politologickej revue*.

Literatura

- Možný, I. 1983. *Rodina vysokoškolsky vzdelaných manželů*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
Možný, I. 1990. *Moderní rodina (mýty a skutečnosti)*. Brno: Blok.
Možný, I. 1991. *Proč tak snadno?* Praha: SLON.
Možný, I. 1999. *Sociologie rodiny*. Praha: SLON.
Petrusek, M. 1997. „Jubileum sociologa sršatého a moudrého.“ *Sociologický časopis* 33: 487-490.
Shorter, E. 1977. *Naissance de la famille moderne. XVIII^e-XX^e siècle* (Preklad z angličtiny do francúzštiny – Serge Quadrupani). Paris: Éditions du Seuil.

T. Eggeling, W. van Meurs, H. Sundhaussen (Hrsg.): Umbruch zur „Moderne“? Studien zur Politik und Kultur in der osteuropäischen Transformation

Frankfurt am M., Peter Lang, Europäischen Verlag der Wissenschaften 1997, 237 S.

V edici *Gesellschaften und Staaten im Epochenwandel* vychází pátý svazek, jenž je zaměřen na koncepční reflexi současné situace v zemích střední a východní Evropy. Jde o sborník příspěvků z konference, kterou pořádal v roce 1996 Ústav pro východní Evropu, jenž je součástí sekce pro pokročilá studia (Graduiertenkolleg) na Freien Universität v Berlíně. Cílem konference bylo posoudit průběh změn v 90. letech v zemích střední a východní Evropy z hlediska různých oborů sociálních věd. K tomu přispěli jak přizvaní hosté, tak absolventi výše uvedené sekce. Jednotlivé perspektivou příspěvků je koncepce modernizace, či modernity, pomocí které chtějí autoři vytvořit koncepční rámec pro hodnocení změn v regionu postsocialistických zemí. Jak naznačuje název sborníku (Převrat k „moderně“?), je stanovisko autorů spíše skeptické – dekáda probíhajících změn sice vyvolala značné mobilní důsledky, avšak signalizuje jen malé efekty v tvorbě moderních institucí. Autoři si ovšem oprávněně kladou otázku, co jsou moderní instituce a jaký poznávací nárok lze s tímto pojmem spojit? Značná část statí, i když každá z nich je zaměřena na újeji vymezený problém, se musí s tímto problémem vypořádat. Koncepční stanoviska autorů se liší od pozitivního přístupu k možnosti využití konceptu modernizace/modernity pro analýzu situace postsocialistických zemí až k zámitým přístupům, které zdůrazňují oproti normativním nárokům modernizačních koncepcí spíše historické okolnosti probíhajících změn. V recenzi se soustředím na dvě otázky: nejprve budu charakterizovat jednotlivé statí a začlením je do problémových okruhů, na které se studie – spíše implicitně – soustřeďuje; následně zařadím práci do kontextu teoretických reflexí transformačních procesů v zemích střední a východní Evropy, zejména pokusů o jejich zobrazení v perspektivě modernizace.

Jednotlivé statí by bylo možno rozčlenit podle toho, zda se přiklání k historicko-

popisnému, nebo abstraktně analytickému přístupu, zda zdůrazňují určité normativní aspekty (strukturní závislosti, formy, rovnost), mikrosociální (fenomenologické) momenty změn či mocenské aspekty (ve smyslu šancí pro rozhodování) nebo i jiná hlediska. Použiji spíše jednodušší a praktičtější členění, které může odpovídat různorodým zájmům čtenářů recenze. Recenzovaná kniha obsahuje tři skupiny příspěvků: (i) příspěvky, které hledají koncepci pro reflexi změn v postsocialistických zemích (Klaus Müller, Wim P. van Meurs, K. Mánicke-Gyöngyösi, H. Wiesenthal); (ii) příspěvky, které se opírají o empirická studia jednotlivých zemí, zejména Ruska (I. de Keggel, B. Heuer) a Bulharska (Ch. Goirdano, D. Kostova); a (iii) studie, které demonstrují možnosti mezioborového přístupu ke studiu situace v postsocialistických zemích (P. Niedermüller, B. Schweizerhof).

Profilujícím příspěvkem v první skupině příspěvků je statí *Klausa Müllera* (Friedrich-Schiller-Universität Jena) „Výzkum východní Evropy mezi neototalitarismem a sociologickou teorií“. Faktografickým zázemím jeho statí je evoluce koncepcí na pracovištích výzkumu východních zemí (Ostforschung, Soviet studies ap.) od počátku jejich vzniku (50. léta). Jeho základní tezi lze parafrázovat takto: vývoj uvedených výzkumů východních zemí sovětského bloku lze rozdělit do tří etap – (i) nejprve se prosadily koncepce totalitarismu, které zdůrazňovaly význam forem politické moci při konstituci tohoto systému, a tedy nemožnost jeho reformovatelnosti zevnitř (Arendtová, Brzezinski); později nastupující „uvolňování“ politických režimů a ekonomické reformy vedly k aktivnějšímu uplatnění nomotetických sociálních věd a analytictějších přístupů (teorie stadií ekonomického růstu, teorie konvergence, teorie industrialismu ap.); obtíže transformačních procesů oživují koncepcí neototalitarismu, a tedy představu o nemožnosti vnitřně založené změny (což je ostatně také předpoklad neoliberálně založené koncepce „šokové terapie“). Autor uznává, že teorie neo-totalitarismu upozorňují na nezamyšlené důsledky transformačních strategií (klientelismus, korupci, neformální ekonomiku, civilizační deficit, samozásobitelství, nedostatečná politická kompetence ap.), avšak nejsou s to ocenit, jaké

zdroje sociální změny se v těchto formách sociální mobilizace vytvářejí. Zde vidí příležitost pro uplatnění teorie modernizace, avšak zatím je její uplatnění podle názoru autora příliš „vzdálena“ relevantním praktickým problémům.

Zatímco se vztah mezi modernizací a transformací běžně chápe v tom smyslu, že modernizace je spíše otevřený proces, způsob směřování a transformace cílevědomý postup, K. Mánicke-Gyöngyösi si klade otázku, zda to není obráceně. Svůj předpoklad opírá o empiricky a koncepčně popsanou překérnost transformačních změn: souběžnost ekonomické a politické transformace, nedostatek veřejně dostupných zdrojů moci (kapitálu, uznání, argumentace), interpenetrace funkčně diferencovaných zdrojů (korupční a improvizací praktiky). Platnost uvedených předpokladů zdůvodňuje jak ve vazbě na modernizační koncepty a přístupy, tak na empirické studie o sociálních změnách v post-socialistických zemích. Pozitivní perspektivu zakládá na Starkově koncepci rekombinace (experimentování se zdroji) a rozšiřuje ji o sociálně mobilizační aspekty (Bourdieu) a institucionální pohled (Zapf, Münch).

Makrosociologickou analýzu transformačních změn v postsocialistických zemích doplňuje příspěvek H. Wiesenthala „Řízení transformace jako politický projekt“. Navrhuje sledovat probíhající změny v postsocialistických zemích v mezoúrovni – „v úrovni vzniku praktik a vlivu kolektivních aktérů (...) tedy možností koordinace sociálních subsystémů/úrovní/funkcí“ (s. 211), tj. v politicko-analytické úrovni. Zatímco makrosociologická analýza čerpá podle jeho názoru poznávací zdroje z rozdílu mezi pojmovým vyjádřením a emergentní realitou, je politicko-analytická perspektiva orientována na zachycení rozdílů mezi možnými (či realizovanými) a nedosažitelnými (či chybnými) stavy. Oba pohledy jsou však velmi blízké ve formulaci problémů transformace: souběžnost ekonomických a politických změn, deficit nově vznikajících institucí a jejich kulturní pozadí, vysoké sociální náklady institucionálních změn, nezamýšlené institucionální důsledky transformačních strategií. V politicko-analytické perspektivě pak autor podrobněji interpretuje problémy (výhody a

nevýhody) strategií radikální a postupné transformace.

Stať Wima P. van Meurse „Předsocialistická cesta do postsocialistické budoucnosti“ má sice užší hledisko pohledu než předcházející příspěvky – zabývá se vztahem transformace a nacionalismu – avšak vystihuje klíčové problémy politické situace v postsocialistických zemích a jejich sociální kořeny. Autor objasňuje, že transformace v postsocialistických zemích je spojena se dvěma předpoklady: (i) možným zdrojem transformace se může stát nacionalismus, jenž může navázat na předsocialistické demokratické tradice a urychlit ekonomické a politické změny; (ii) sociální změny v období socialistického režimu nemají podstatný vliv na transformační proces. Autor obě teze označuje nejen jako iluzorní, ale jako nebezpečné. Nelze se v dějinách ani vracet, ani „vymazat“ určité etapy. Navrhuje spíše pečlivě prozkoumat pozitivní a negativní vliv modernizace v období socialistického vládnutí. Očekává, že postup transformace je značně otevřeným procesem, ve kterém bude určující roli sehrávat (nežejmá) kombinace západoevropských modelů s východoevropskou minulostí.

V druhé skupině příspěvků převládá orientace na situaci Ruska, zejména možnosti demokratizace jeho politického systému. Stať Isabelly de Keghel „Lze se učit z dějin? – Rusko hledá svou demokratickou minulost“ charakterizuje probíhající diskusi mezi ruskými historiky. Podle autorky je pozitivním rysem této diskuse zveřejnění nových poznatků zejména o událostech mezi únorem a říjnem 1917. Jejím nedostatkem je však podle autorky hodnocení těchto poznatků. Všeobecně převládá skepse ohledně demokratického potenciálu v Rusku, avšak určité perspektivy jeho rozvoje jsou vymezeny. V interpretaci těchto perspektiv je však historická obec silně zpolitizována a rozdělena do dvou protikladných táborů (prozápadního a národního). Další dvě stati se týkají otázek regionalizace v Ruské federaci (J. Grävingholt, I. Kempe). Polemizují se stanoviskem (které sdílí řada ruských intelektuálů), že provincie je faktorem, který brání modernizaci Ruska. Na příkladě vzniku regionálních elit, které se formují v procesu současné federalizace Ruska a demokratizace politických systémů v regionech, ukazují, že lze identifikovat

vat v jejich působení některé modernizační faktory (názny dělbý moci, interregionální vazby). Další stať z této skupiny nabízí poměrně široké argumentační i empirické zázemí. *Ch. Goirdano, D. Kostova* se zabývají problémy reprivatizace bulharského zemědělství po politických změnách počátkem 90. let. Ve svém koncepčním přístupu se ostře staví proti pojmu „tranzitivní“ (období, země, proces) a zdůrazňují význam historických okolností (historicitu namísto tranzitivity). Vysvětlují, že reprivatizace bulharského zemědělství vycházela z iluze, podle které navrácení půdy malorolníkovi mělo přivést zemědělství do stavu před kolektivizací (iluze historické vratnosti). „Neočekávané“ však vznikly dvě specifické sociální skupiny – vlastníci půdy, kteří ji propachtovávají, a „arendátoři“ (výrobci), kteří se rekrutují z bývalé zemědělské nomenklatury. Podle jejich názoru obě skupiny budou sehrávat dezintegrativní a konzervující sociální úlohu v procesu transformace. Tento vývoj je poučením z chybného stanoviska, podle kterého lze považovat socialistickou etapu za ahistorické období, které není nutno brát v úvahu. Skutečnost ukazuje, že naopak co nejpřesnější analýza modernizačních důsledků v období socialismu umožňuje snižovat rizika politického rozhodování ve složité situaci postsocialistických zemí.

Do *třetí skupiny* lze zařadit dvě stať. První stať „Převrat k moderně nebo návrat dějin – ke kulturní logice postsocialismu“ (*P. Niedermüller*) se vyjadřuje k současné povaze transformace s hlediska etnologie. Navrhuje sledovat probíhající změny nejméně ve třech rovinách: strukturně institucionální, ideologicko-morální a symbolické. Jeho příspěvek umožňuje ukázat na meze legitimizace současných změn pomocí ritualizované a symbolizované minulosti tím, že objasňuje nutnost zkoumat probíhající změny nejen v jednotlivých rovinách, ale zejména v jejich interakci. *Barbara Schweizerhof* vychází ve své stať „Krásné vzpomínky na špatné časy“ z předpokladu, že v tvorbě současného historického vědomí Rusů hraje větší úlohu interpretace než fakta. Z toho důvodu se umění stává významným zdrojem kolektivního vědomí; studium forem umělecké tvorby pak může aktivně přispívat k porozumění ruské současnosti. Analyzuje tři filmy, které hodnotí historickou úlohu stalinismu –

jednak jako období, které nebylo s to zcela potlačit tradiční zdroje, jednak jako proces moderních změn. V interpretaci historie se tak umělečtí tvůrci opětovně (jak tomu vždy bylo v obdobích relativního uvolnění svobody projevu) rozdělují do dvou vzájemně si konkurujících proudů – v prvním proudu se ruská historie chápe jako protiklad moderní době, v druhém proudu se považují ruské dějiny za součást modernizace.

I když recenzovaná publikace sleduje určitý záměr, je přece jen spíše rozmanitým souborem stať než určitou koncepčně založenou platformou. Vyplývá to jak z konceptu publikace (v pojetých modernizace neexistuje obecně sdílený koncept), tak i z oborové a tematické orientace jednotlivých autorů. Vychází-li hodnocení publikace z tohoto kontextu, pak lze charakterizovat její pozitivní přínos následovně: v koncepčních i analytických příspěvcích se prosazuje snaha pochopit změny v postsocialistických zemích jako moment obecně sdílených (spíše kontinentálních) badatelských tradic a přístupů. Pozitivnost tohoto přístupu vystupuje do popředí zejména ve srovnání s těmi badatelsko-organizačními praktikami, které „externalizují“ tematiku postsocialistických zemí mimo obecně přijímané koncepty a poznávací přístupy a vydělují ji jako samostatný segment výzkumné tematiky (v časopisech, na konferencích, v grantových nabídkách ap.). Tomu ovšem napomáhá i „metodologický nacionalismus“, na kterém ulpívají sociální vědci z těchto zemí. Recenzovaná publikace nepřijímá tento přístup. Sleduje možnost pochopit empiricky reflektovanou situaci postsocialistických zemí jako impuls pro teoretizování o moderních společnostech obecně. Kritická námitka k publikaci vzniká při srovnání příspěvků, které jsem zařadil do první skupiny, s příspěvky ve druhé a třetí skupině. Orientace koncepčních příspěvků směřuje oprávněně k otázce institucí, k problému koordinace jejich funkčních a komunikativních zdrojů a k objasnění prostředí interinstitucionálních vztahů. Empiricky je však práce orientována na východní Evropu s ortodoxní náboženskou tradicí, kde otázky dělbý a kontroly moci jsou „sevěny“ specifickými kulturními zdroji a kde lze nacházet jen nezřetelné empirické poznatky, které by bylo možno vztáhnout ke koncepčním

statím. Mnohem výhodnější by byla demonstrace modernizačních přístupů v kontextu menších zemí s určitou kulturní dispozicí pro dělbu a kontrolu moci. To se ostatně projevuje v příspěvku K. Mánicke-Gyöngyösi, který po-

važují za velmi zdařilý právě v tomto ohledu: výstižně ukazuje na dynamiku a rozmanitost současných změn i možnosti jejich institucionální.

Karel Müller

Robert F. Murphy: Úvod do kulturní a sociální antropologie

Praha, SLON 1998, 267 s.

Murphyho *Úvodem do kulturní a sociální antropologie* se čtenářům dostává do rukou kniha s ambicemi představit v co největším záběru tuto dynamicky se vyvíjející vědní disciplínu. Vedle editorského počínu Josefa Wolfa *Kulturní a sociální antropologie* (1971), popř. jeho práce *Člověk a jeho svět* (1992), které se nedostalo většího ohlasu, a výboru z hesel *Velkého sociologického slovníku* vztahujících se ke kulturní a sociální antropologii *Sociální a kulturní antropologie* (1993), existují v českém prostředí pouze dvě práce, které snesou srovnání s recenzovanou knihou.

První je dvoudílné skriptum Václava Soukupa *Americká kulturní antropologie* (1992), později přepracované pro knižní vydání pod názvem *Dějiny sociální a kulturní antropologie* (1. vydání z roku 1994). Druhou prací je kniha Iva T. Budíla *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie* (1. vydání z roku 1992). Zatímco Soukup preferuje diachronní výklad, Budílov záběr je mnohem širší: spolu s historickým přehledem názorových směrů uvádí i antropologický pohled na úlohu jazyka a náboženství. Murphyho *Úvod* tedy nepřihází do prázdného prostoru.

Samotná kniha je členěna do desíti kapitol (Prolog, Kultura a lidská situace, Společenské systémy, Manželství a rodina, Příbuzenské systémy, Ekologie a hospodářství, Řád a autorita, Náboženství, Vyvíjející se svět, Terénní výzkum), každá z nich se pak ještě dále dělí na podkapitoly. Na závěr knihy je připojen slovníček nejčastěji používaných odborných termínů, seznam doporučené literatury, dobrou orientaci v knize umožňuje kvalitní rejstřík. Zájemci o hlubší studium ocení i odkazy na literaturu v češtině. V neposlední řadě je třeba zmínit doslov překladatelky doplněný o stručný životopis autora.

Samotný Murphy je silně ovlivněn psychoanalýzou, z jejích pozic se snaží také vysvětlovat mnohé typy chování, nebo naopak, jejich tabuizování. Tak např. tabu incestu víceméně hodnotí ne jako biologickou vlastnost ve stejné míře a stejným způsobem náležící každému jednotlivci, ale jako kulturní prvek. Avšak jím vykládané četnosti sexuálního zneužívání v rodinách nebo od kultury ke kultuře lišící se okruh příbuzných, kterých se vlastní tabu incestu týká spolu s poukazem na fakt, že některé společnosti preferují sňatky určitých příbuzných, lze jen s přemáháním hodnotit jako projev oidipovského komplexu.

Další z mnoha obecně sdílených představ, k nimž se Murphy kriticky vyjadřuje, je odmítání myšlenek K. Lorenze a E. O. Wilsona o lidské teritorialitě jako antropologické konstantě. Etologům, a potažmo i sociobiologům vyčítá, že se snaží objasnit svět zvířat a lidí na základě analogie. To, co nazýváme teritorialitou, tedy obranu zdrojů obživy a sídel, je pro Murphyho dáno prostou snahou přežít (s. 28).

Kniha odráží Murphyho dlouholetou pedagogickou praxi, působil na Univerzitě v Berkeley a na Kolumbijské univerzitě, a zároveň jeho zkušenosti z antropologického výzkumu v terénu: jedním z témat, kterým se věnoval, bylo studium indiánského kmene Munduruků. Murphy si však ve svém výkladu nepomáhá pouze příklady z exotických končin, tradičně vyhrazených zkoumání etnologů a antropologů. Na zajímavých sondách do amerického způsobu života se čtenáři ukazuje, že současná antropologie má co říci i k moderním společnostem.

Při vlastním výkladu probíraných tematických okruhů je kladen důraz na srovnávání kulturních faktů z (euro)americké oblasti, čtenářem přijímaných jako samozřejmost, s poznatky získanými u jiných společností. Tak např. autor v souvislosti s diskusí o zakotvení monogamie upozorňuje na tvrzení, že vysoká rozvodovost manželských párů je jevem, který

se vyskytuje pouze v moderních společnostech. Murphy však poukazuje na příklad Tuaregů, kteří mají mnohem větší procento rozvodovosti než my (u Tuaregů je pět či šest rozvodů bráno za běžnou záležitost). Podobným způsobem je koncipován výklad v celé knize.

Pokud lze na knize ocenit něco, co je pro české prostředí opravdu přínosné, pak je to šíře záběru (téměř jedna čtvrtina textu), kterou autor věnuje popisu a analýze rodinných a příbuzenských systémů, tedy tématům, které v novější české antropologické a sociologické literatuře doposud nebyly uspokojivě reflektovány.

Autorova snaha napsat zkušenostmi podložený text jej vede k tomu, že například celou devátou kapitolu věnuje paradigmatu, ve kterém se celý život pohyboval. Jako student Juliana H. Stewarda (1902-1973) byl zastáncem neoevolucionismu, resp. teorie multilineární evoluce. Tedy teorie, v jejímž centru stojí zájem zkoumat kulturu z hlediska interakcí mezi člověkem a přírodou. Přírodní prostředí má lidskou kulturu nejenom inspirovat, ale také ji determinuje. Základní premisou teorie multilineární evoluce je tvrzení, že „evoluci společnosti a kultury charakterizuje růst rozsahu a škály společensko-politických jednotek a pokrok od jednoduchých ke složitějším společenským organismům, nebo také od homogenity k heterogenitě“ (s. 206). Tedy myšlenka, kterou již dříve vyjádřili Herbert Spencer (ve *Filosofii souborné*, česky 1901, v konstrukci typologie militární a industriální společnosti) nebo Émile Durkheim (kdy ve svém úsilí o překonání tradičního evolucionismu, ovlivněn svým synovcem Marcelem Mausem, navrhuje myšlenku o možnosti umístit jednotlivé typy lidské společnosti na jednu vzestupnou příčku).

Dalším bodem, v němž se odráží pisatelovo teoretické zakotvení, je četnost citací a od-

kazů na jednotlivé autory. Časté dovolávání se S. Freuda, É. Durkheima, M. Webera, B. Malinowského či C. Léviho-Strausse dává vyniknout naprosté absenci jakékoli zmínky např. o hlubinné psychologii: C. G. Jungovi (v těch částech knihy, kde se uvažuje o vztahu podmíněnosti či nepodmíněnosti kultury a jednotlivce nebo psychologické antropologii) nebo o fenomenologii náboženství: M. Eliadovi (v kapitole věnované náboženství při zmínce o dichotomii sakrálního a profánního uvádí pouze É. Durkheima).

Kniha odráží fakt, že byla napsána před více jak dvaceti lety. Čtenáři dostávají do rukou informace, které se dnes již ukazují být dobově podmíněnými či přinejmenším jednostrannými: např. teze o rostoucí sekularizaci společnosti.

Na výborném českém překladu se projeví nejenom erudice překladatelky, ale také práce redakce. I proto poněkud zamrzí, že i jim uniklo autorovo tvrzení odvozující název instituce levirátu od názvu starozákonní knihy Leviticus (s. 84): ten je odvozen od kněžské kasty levitů, jichž se týkal a podle nich je pak pojmenována zmiňovaná starozákonní kniha.

Narozdíl od výše uvedených publikací českých autorů se zde setkáváme s prací, která se nesnaží o neutrální, encyklopedicky vyvážený výčet problémů, okruhů a přístupů, s nimiž se antropolog dostává do kontaktu. Murphyho práce není ani encyklopedicky reprezentativní, co se týká šíře záběru, ani nejde v jím zvolených tématech dostatečně do hloubky. Kniha byla zamýšlena jako doprovodný text k autorovým přednáškám na Kolumbijské univerzitě a bez nich nutně působí torzovitě. A tak je nutno přitakat Murphyho v úvodu knihy stojícímu tvrzení o nezbytnosti konfrontace textu s dalšími materiály. Zde totiž nejde o vyjádření obecně vyžadované skromnosti, ale o nutnost.

Jakub Grygar

Ivo Možný: Proč tak snadno...

Některé rodinné důvody sametové revoluce

Praha, SLON 1999, 139 s.

Druhého vydání se dočkal „sociologický esej“ prof. Možného, který v roce 1991 nabídl interesantní a vskutku sociologické vysvětlení

procesů, které vedly k „tak pozdnímu“ a „tak hladkému“ pádu socialismu na našem území. Dnes už jistě není zapotřebí seznamovat čtenáře *Sociologického časopisu* s Možného analýzou, dovolte mi proto pouze ocitovat její výstižné shrnutí samotným autorem: esej je „o tom, jak starý režim, který na dokonalost aspi-

roval, byl přemožen občany, kteří využívání jeho nedokonalostí přivedli téměř k dokonalosti, a tím ho nakonec zdolali, aniž o to vlastně usilovali..." (s. 24). Pro přesnost zbývá doplnit, že občané jsou pro Možného především zástupci svých (širokých) rodin a teprve druhotně autonomní jednotlivci spoluutvářející veřejnou sféru.

Knižka ani po letech nezestárla, a tak můžeme jenom uvítat její reedici. Nejsilnější je studie asi v užité metodologii: autor se pokusil najít specificky sociologickou perspektivu, která by nabídla jiný než úzce politický, ekonomický či morální výklad věcí, všechny zmíněné faktory jsou v ní přece zahrnuty. Možný nás totiž seznamuje s logikou společenských aktérů-rodin, která je maussovsky „totální“: mísí se v ní ekonomika s politikou, politika s historií, předměty, symboly či kapitály. Ne bez důvodu se opírá o rané Bourdieuovy etnografické práce; srovnání „rozvinuté“ socialistické společnosti s „primitivními“ Kabyly umožnilo brněnskému sociologovi nahlédnout vlastní společnost z nesamozřejmého pohledu, přestat dočasně podléhat tomu, co si společnost sama o sobě namlouvá, a dosáhnout tak oklikou porozumění, které je nám všem blízké, tak blízké, až je nám – jako členům této společnosti – těsné. Výsledky, které tato metoda přinesla, ukazují na její kvalitu. To, že socialistický stát byl, alespoň v posledním dvacetiletí, slabý stát se silným (i když černým) trhem, se dnes zdá být pravdou více než kdykoliv dříve, stejně jako že využití sociálního a symbolického kapitálu k akumulaci kapitálu ekonomického a politického hrálo význačnou roli při formování staronových elit. Silná nostalgie poloviny populace po minulém režimu, jak ukázaly nedávné výzkumy veřejného mínění, která byla již delší dobu zřetelná, ukazuje, že Možného odpověď na otázku „Proč tak pozdě?“ má solidní základ: většina „rodin“ se životu v reálném socialismu docela dobře přizpůsobila a byla v něm *relativně* spokojená.

V textu je přesto roztroušeno vícero různých zjednodušení a generalizací. I když se autor odvolává na to, že „přehánění jen pravdivá tvrzení“, právě smysl pro zachování míry je vlastní vědeckému přístupu. Např. tvrzení o pocitu úzkosti, kterým trpěli potomci nomenklaturních kádrů, z možné ztráty sociálního či

symbolického kapitálu svých rodičů (s. 112), je příliš vágní a nedoložené. Podobně nepodložené je tvrzení, že v posledních letech socialismu se stupňoval rozpad oficiálního trhu, mizely další jistoty, takže některé rodiny skutečně obtížně vycházely (s. 69). Nemohlo to být právě naopak, že i na oficiálním trhu se začaly objevovat první vlaštovky „lepšího“ dovezeného zboží, které kontrastně ukázaly zaostalost socialistického konzumu, a mnoho rodin si uvědomilo, že jejich zatím „dobře“ vycházení, je ve skutečnosti velice bídné? Tyto a jiné jednotlivosti však neubírají zásadním způsobem sílu studií a byly plně kompenzovány její aktualitou.

Nové vydání knížky má jednak nový – elegantnější – formát a jednak autorovu novou předmluvu. Vraťme se však ještě na závěr původního eseje. Možný ukazuje na socialismem způsobený deficit důvěry – v sebe sama, v druhé, v úřady, v sociální instituce, v budoucnost a ve společnou akci – který prý bude velmi obtížné překonat, a proto navrhuje *dictum Důvěřuj ostatním!*

Nová předmluva téma důvěry rozvíjí; je jakousi morální diagnózou české společnosti po deseti letech. Kdo by však čekal sociologický pohled *à la Proč tak snadno...*, tzn. použití výše zmíněné metody odstupu od obecného mínění a věčný poukaz na živelnou adaptabilitu a praktiky opřené o zdravý rozum různých malých antihrdinů, bude zklamán. Autor v předmluvě konstatuje atrofii citu pro odpovědnost, atrofii morální reality nebo rozpad jemného přediva morální odpovědnosti; je to moralistní náhled spíše než sociologický vhled. Možná patřím k té „hloupější vrstvě populace“, ale pro mne vskutku „morální realita jako sociální fakt ztrácí na své jednoznačnosti“ (s. 19), protože společnost severozápadu prochází obdobím intenzivního tázání, jaká je náplň morálky, co je soukromé, co je veřejné, co je příroda a co společnost, co je dobré na dobrou a zlé na zlu... Shrnuto: jaká je naše morálka? Můžeme pochopitelně na tuto otázku odpovědět spolu s autorem, že „velké vyprávění západoevropského individualismu je především vyprávěním o odpovědnosti“ (s. 17), ovšem když se podíváme na dějiny Západu posledních dvou století, naše víra v pravdivost tohoto vyprávění prudce zeslábně.

Důvěra a odpovědnost jsou podle Možného klíčové pro civilizační pokrok naší společnosti; s tím musíme souhlasit. Avšak namísto zamyšlení nad tím, co je to důvěra a odpovědnost, kde vznikají, odkud se berou apod., brněnský profesor staví maximu *Buduj důvěru!*, resp. *Důvěřuj!* Ovšem od sociologa bychom čekali realističtější postoj, alespoň *Důvěřuj, ale prověřuj!*, když ne přímo naopak. V době sociální nestability, kdy dochází k neustálým proměnám společenských vztahů a nová stabilita se teprve pomalinku (Dahrendorfových demoralizujících 60 let) vytváří, je v životním zájmu všech aktérů „obežetně investovat důvěru“. (Zde leží rozdíl mezi maximou života v pravdě a důvěry v ostatní. Je evidentní, že to, co platí pro druhé, totiž potřeba „kultivovat obtížnou dovednost práce s graduovaným dávkováním a obezřetným investováním důvěry na otevřeném trhu“ (s. 13) neplatí pro první, alespoň na normativní úrovni.) Zvláště dnes je plýtvání důvěrou stejně nerozumné jako přehnaná nedůvěra, protože zásoba důvěry, zdá se, není neomezená. Podobně je tomu s odpovědností. Člověk se zdravým rozumem nebude přijímat plnou odpovědnost za něco, co se neustále proměňuje, přičemž on chápe nebo cítí, že ona proměna je důležitější než samotná odpovědnost. Kdyby všichni rodiče chtěli dostát své odpovědnosti a vychovat své děti „správně“ podle hodnot, které si osvojili během svého života v socialismu (důvěra v mikro-rupci ap.), tak by se „archaická“ společnost jen

těžko přeměnila ve společnost otevřenou. Ze sociologického pohledu *neodpovědní* reálně-socialisticky myslící rodiče, kteří ponechávají svým dětem větší volnost smýšlení a jednání, přispívají svým způsobem ke zlepšení kvality života. Vždyť i socialismus, a Možný to ve svém eseji dobře ukazuje, měl svůj specifický („klanový“) systém důvěry a odpovědnosti; přerodovým problémem není přenést důvěru a odpovědnost, ale rozbořit tu „klanovou“ a vybudovat individualistickou: „Klanová morálka, která tu po půl století fungovala jako mravní realita, je vzhledem k nárokům na sofistikovanost společenské dělby práce nevyhovující“ (s. 21).

Nakonec tedy není jasné, jaká je autorova dramatická diagnóza. Je jí rozpad minulé morálky (archaického nakládání s důvěrou a odpovědností), jenž logicky způsobil prudké zvýšení transakčních nákladů, ale na druhé straně uvolnil prostor pro vznik morálky nové, na kterou si však musíme počkat? Nebo rozpad obecné morální citlivosti, smyslu pro čest a odpovědnost, zvlčený individualismus apod., vedoucí k obecné společenské krizi? V obou případech však jde o všeobecné běžné názory, které mohou být pro sociologa materiálem, ale už nikoliv východiskem. Tím by mohlo být hledání zdroje společenské neurčitosti, zkoumání forem ustanovování vzájemné závislosti členů společnosti apod. nebo prostě otázka: Proč tak *nesnadno*?

Martin Hájek

Petr Pavlínek: *Economic Restructuring and Local Environmental Management in the Czech Republic*

New York, The Edwin Mellen Press 1997, xiii + 423 s.

Podle úvodních slov trávil autor jako malý kluk prázdniny na chatě v Krušných horách. Vracel se do tohoto prostředí v mládí i v dospělosti, kdy studoval v Praze sociální geografii a všiml si změn prostředí kolem sebe. Vracel se sem, do okresu Most, i v prvních letech po převratu, aby zde sbíral data pro knihu, kterou mám před sebou. Stručný nástin dramatických změn životního prostředí okresu a města Most v průběhu tří dekad, kterých byl autor svěd-

kem, motivuje k pozornému čtení od začátku do konce. Kniha si dává za cíl „geografické porozumění komplexním ekonomickým, politickým, sociálním a jiným změnám, které se odehrávají ve střední a východní Evropě na národní, regionální a lokální úrovni“ (s. 1). Případem, jehož detailní studium má takové porozumění umožnit, je okres Most; okres i Most sám, těžce zkoušené území, z nějž dělal minulý režim uhlírní republiky.

Kniha je členěna do jedenácti kapitol: 1.-5. kapitola je, stručně řečeno, plánem knihy a diskusí přístupů ke studiu změn ve střední a východní Evropě po roce 1989, jak jsou v literatuře popsány. Množství citovaných titulů je úctyhodné. V těchto kapitolách si autor také

připravuje teoretické koncepty, které využívá při analýze konkrétního případu. Kapitola 6.-10. je analýzou onoho konkrétního případu – okresu Most. Mostecká pánev a okres Most jsou vybrány pro jejich stejnorodý a rozsáhlý průmysl – těžba uhlí, těžká chemie, výroba elektřiny –, což dělá z tohoto regionu ideální místo ke studiu dopadů ekonomických změn na jednotlivé průmyslové sektory (s. 120). Poslední kapitola prezentuje zobecnění výsledků analýzy; korespondují s tezemi, které jsou uvedeny v první kapitole a které vedly autora při analýze. Kapitulu uzavírá doporučení pro další výzkum. Členění uvnitř jednotlivých kapitol představuje mnohovrstevnatost studované problematiky a komplexitu, s jakou ji autor pojednal. Kniha je perfektně vybavená: tabulky, grafy, fotografie, mapy; věcný rejstřík na pěti stranách, reference na 34 stranách; kniha je vázaná, tištěná na kvalitním papíru, příjemného odstínu bělí. Je to pěkná kniha! A je v knihovně v Sociologickém ústavu AV v Praze.

Protože přede mnou stál úkol napsat o Pavlínkově knize, nemohla jsem se vyhnout rozřešení problému, který vyvstal hned po četbě prvních stránek. Pro komplexní politické, ekonomické, sociální a kulturní změny, které se odehrávají ve státech střední a východní Evropy po roce 1989, autor používá výraz „transition“. Někdy bez přívlastku či jiného určení, jindy ve spojení „transition from state socialism to capitalism“, nebo „process of complex transition“ nebo „transition in Central Europe“. O povaze těchto změn, tohoto procesu „transition“, píše autor, že je kontroverzní, spojená s konflikty zájmů různých aktérů vtažených do procesu změn. „Transition“ je geograficky variabilní a děje se nestejnou rychlostí u různých sociálních útvarů na národní, regionální i lokální úrovni. Je pro tento proces charakteristická nerovnoměrnost v prostoru i v čase. „Transition od státního socialismu ke kapitalismu není neproblematickou lineární změnou“ říká se na s. 15. Tato teoretická úvaha autora, hned na prvních stránkách první kapitoly, mne měla k tomu, abych rozuměla autorovu přístupu ke studiu společenských změn jako přístupu tranzitologickému nikoliv transformatologickému (Kabele 1998, *Přerody*. Praha, Karolinum, s. 330 an.). Zdálo se mi, že mohu užívat

termín „přerod“ (nikoliv transformace; přerod od státního socialismu ke kapitalismu, přerod ve střední Evropě atd.). A že tímto se také Pavlínkova kniha vřazuje do kontextu sociologické literatury zabývající se změnami ve společnostech střední a východní Evropy po roce 1989. Avšak na konci bylo zřejmé, že takto to v knize není. Pojem „transition“ je zde používán bez reflexe, jednoduše jako pojmenování pro společenský proces, který je v zemích střední a východní Evropy pozorován v 90. letech a je studován z různých hledisek lidmi, kteří jsou vybaveni různými obory a specializacemi. Proces je označen pojmem a ten je naplňován výsledky studia tohoto procesu. Ještě jednou jsem měla příležitost uvažovat o tomto problému: tranzice? nebo transformace? Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty UK v Praze právě vydala knihu Martina Hampla a kol. *Geography of Societal Transformation in the Czech Republic*. Po letmém nahlédnutí do úvodní teoretické úvahy Martina Hampla jsem došla k závěru, že v prostředí sociální geografie se používají termíny transformace, tranzice, transformation, transition nereflektovaně. Jednoduše pojmenovávají studovaný proces změn v České republice v 90. letech; z pojmu samotného nevyplývá pro studium procesu změn nic. Zatímco v sociologii použití jednoho nebo druhého pojmu znamená podstatně jiný přístup k procesu změn: buď je to „seriál přetržitých, více či méně určitě souvisejících událostí-zvratů rozprostřených na všech makro- mezo- i mikroúrovních společnosti“ (Kabele 1998: 331), anebo „pluralita spojitých (vzestupných nebo sestupných) proměnných, operacionalizovatelných v zásadě soustavou strategicky významných souvislostí. (...) Transformace východoevropských společností spočívá podle této teorie (modernizační teorie) v implementaci moderních institucí umožňujících jejich politickou pluralizaci.“ (tamtéž). Je ovšem možné, že úplné studium právě vydané knihy o transformaci nahradí dojem poznatkem, že Hamplova teoretická úvaha vskutku staví na modernizačních teoriích. Pavlínkovu knihu bych pak řadila k tranzitologickým, ať už by nad tím autor krčil rameny souhlasně nebo nesouhlasně. Svůj problém zachování indifference pojmu „transition“ řeším odkazem na

Velký anglicko-český slovník, Praha 1993, Academia, díl IV. s. 122 a užívám první zde uvedený význam „přechod“.

Kapitola 2. rekapituluje politicko-ekonomické ideologie přechodu od státního socialismu ke kapitalismu. Liberální přístup politických elit států střední a východní Evropy k přechodu, vydávaný za jediný možný tady a teď, autor přímo říká *liberální produktivismus* jako jejich světový názor, je podroben kritické analýze. Autor se domnívá, že liberální přístup k přechodu přecenil tržní síly tím, že se na ně spolehnul jako na nejdynamičtější, a podcenil roli sociálních, politických a kulturních faktorů (s. 37); při univerzálně aplikovaném liberálním přístupu k přechodu ve střední a východní Evropě byl přehlédnut geografický aspekt výsledků, což ve svém důsledku znamenalo prohloubení rozdílů, a to jak na úrovni států, tak regionů. Ale nejenom liberální přístup domácích elit, také univerzální podpora přechodu mezinárodními, především finančními organizacemi, a jejich univerzální doporučení středoevropským státům posílilo rozdíly ve výsledcích přechodu mezi jednotlivými zeměmi. Soustředění na makroekonomickou stabilizaci vedlo k zanedbání mikroekonomických problémů a celého komplexu sociálních, kulturních a politických aspektů přechodu. Dále se autor ptá: prohlubuje liberální přístup k přechodu také ekologickou krizi? Tvrdí, že v důsledku deindustrializace ne. (Jako deindustrializace je označena první fáze makroekonomické stabilizace, v jejímž důsledku dochází k úpadku těžkého průmyslu.) Ale pokles znečištění nebyl tak velký, jak by odpovídalo poklesu průmyslové produkce. Když se k tomu přidá vývoz přírodních zdrojů a očekávané oživení průmyslu, ekologická krize se spíše prohlubuje. Pavlínek uvádí na tomto místě Lipietzovu charakteristiku *liberálního produktivismu*, ideologie převládající v 70. a 80. letech ve vyspělých zemích, která byla reakcí na přílišné státní intervence do ekonomiky. Jeho uplatnění vedlo k sociální polarizaci, ekonomické nestabilitě, nerovnému vývoji v mezinárodním měřítku, prohloubení ekologické krize. Spoléhání na nové technologie vedlo k vyloučení nekvalifikované síly z pracovního procesu a dále k poklesu produktivity práce. Pavlínek tvrdí, že v zemích střední a východní Evropy

byl právě tento *liberální produktivismus* hlavní ideologií postkomunistických elit a očekává tytéž důsledky. Uvádí některé doklady podobného vývoje pro ČR, kterou považuje za aspiranta na šampióna v liberálním produktivismu.

Dále Pavlínek probírá různé politicko-ekonomické (přídavné jméno od oboru politiká ekonomie) interpretace, které jsou založeny na studiu přechodu v různých zemích, a ptá se, jak jsou relevantní přechodu v ČR: přechod od státního k privátnímu kapitalismu (Resnick a Wolf 1994), k obchodnímu (merchant) kapitalismu (Burawoy a Krotov 1992), jako resrukturace starého systému zezdola (Clarke et al. 1994) a regulacionistické přístupy (zvláště Alvater 1993). Uzavírá, že geografický aspekt přechodu neumí zakomponovat žádný z těchto přístupů.

Ve 4. kapitole je pozornost soustředěna na geografický rozměr přechodu. Je pozorovatelný v nerovném rozvoji, nerovném průběhu přechodu v územních jednotkách – stát, region, lokalita a jejich vztazích. A je nezbytný pro studium přechodu. Takto pojatý přístup k přechodu dovolí uvažovat o tomto procesu v jeho komplexitě. Jako jeden z důvodů nedbání variability přechodů v čase a v prostoru uvádí Pavlínek to, že tato variabilita je překážkou generalizace studovaných přechodů. Ano, potíže s generalizací dokáží vést k různým znásilněním. Přesvědčivým argumentem proti zjednodušením „neprostorových bezčasových neoklasických ekonomických přístupů k přechodu“ (s. 73) může být podrobná případová studie územní jednotky.

Koncept, který má Pavlínekovi umožnit vnést časovou a prostorovou dimenzi do rozvojového modelu okresu Most, je strukturovaná koherence (Harvey 1985). Koncept, který, jak se domnívám, už leží v blízkosti sociologických pojmů, jako je sociální systém, možná společenská formace. Neboť je to něco jako „zvláštní technologický mix (hardware i organizační formy) a množina převládajících sociálních vztahů“; „strukturovaná koherence zahrnuje životní standard, kvalitu životního stylu, sociální hierarchii a celou množinu sociologických a psychologických postojů k práci, životu, zábavě atp.“ (s. 86, citováno podle Harveye). Pavlínek jim rozumí jako pojmům, jež jsou v blízkosti „regionálního režimu aku-

mulace, regulace, regionální hegemonní struktury, v tom regionální a lokální mocenské bloky a regionální a lokální kultura.“ (s. 88).

Jakou roli sehrálo poškození životního prostředí v důsledku neschopnosti státního socialismu řešit narůstající problémy, jaká byla role ekologických hnutí při pádu komunistických režimů, co znamenalo určité zlepšení ukazatelů znečištění ovzduší ve fázi deindustrializace a později, jak se nové režimy stavějí k nápravě v oblasti životního prostředí a jak to bylo v ČR? Těmito otázkami se zabírá kapitola 5. Zdá se mi, že úvahy o tom, jestli a jak přibrzděné poškozování životního prostředí v první polovině 90. let souviselo s poklesem průmyslové výroby a co se dá očekávat při jejím oživení, by měly zahrnout i údaje o tom, kolik, kde a kdo investoval do odlučovacích zařízení svých výrobních technologií, jak byla investována tzv. ekologická miliarda v první polovině 90. let. Je možné, že tato čistící zařízení budou s to redukovat znečištění i při oživení průmyslové výroby. Ostatně, oživení ekonomického růstu se dá pravděpodobně očekávat spíše od restrukturovaného průmyslu, modernějších technologií, které by neměly rozšiřovat poškození životního prostředí.

Téměř sto stránek další kapitoly je věnováno analýze stoleté historie národního hospodářství v mosteckém regionu, a to od průmyslové revoluce v 19. století až do roku 1989. Mostecký region se však nekryje se současnými administrativními hranicemi okresu, ale zahrnuje mosteckou pánev a přilehlé okolí včetně Litvínova. Při analýze jsou uplatněny již dříve popsané teoretické koncepty; přičemž chce autor ukázat, že i státní socialismus produkoval svůj specifický prostor, což je tvrzení opačné Lefebvrou. Kapitola je vybavena řadou fotografií, údaji v tabulkách i grafech. Základní fakta, jako údaje o území, hospodářství a obyvatelstvu, relevantní Mostecké pánvi, se však vztahují k území současného okresu, za který jsou dostupné ve statistikách i censu od roku 1960.

Pavlinkova analýza hospodářství Mosteckého regionu v jeho historii, od průmyslové revoluce až do konce státního socialismu, ústí do dvou různých vzorců strukturované koherence: před rokem 1945 a za státního socialismu. Každý je popsán ve čtyřech charakteristi-

kách, které však jsou různého řádu, a aniž by bylo vysvětleno, jak se změnily či co zůstalo z těch časově předcházejících; v tom je možná příčina toho, že zakomponování času a prostoru do analýzy, převažující důvod užití připravených konceptů, tu vyvolává dojem jenom prezentace stavu ve dvou místech na časové ose, aniž by byly naznačeny spojitosti jednoho stavu s druhým. A na tomto místě vzniká stín pochybnosti, jestli teoretické koncepty v analýze použité jsou opravdu tak účinným nástrojem, jak slibovalo jejich zavedení v předchozích kapitolách. Ale možná jsem jenom byla ne dost pozornou čtenářkou.

Podrobný a informativní popis procesu privatizace a utváření centrálních koncepcí restrukturalizace uhelného průmyslu republiky a okresu Most zvlášť, je tématem 7. kapitoly.

Zarazilo mne tady (s. 208) užití termínu třídní boj – class struggle. Debata hornických odborových svazů s vládou, v ČR na začátku 90. let, o způsobu restrukturalizace uhelného průmyslu, která vyústila do otevřeného konfliktu – demonstrace horníků v Praze – je formou třídního boje (class struggle), zhruba to je na s. 208. Nezarazilo mne na s. 131 užití téhož pojmu v souvislosti s Mosteckou stávkou na jaře 1932. Je jasné, že jde o dva různé jevy. To, co je činí odlišnými, jsou různé procesy, jejichž jsou součástí. To, co se událo, je spíše formou vyjádření nespokojenosti pracovníků jednoho průmyslového odvětví se záměry vlády. S obnovením instituce soukromého vlastnictví, tržního hospodářství, institucí demokratické společnosti, teprve se formují společenské vrstvy, nebo chceme-li společenské třídy, v nichž je potence, možnost společné akce za určitých okolností. Ostatně, autorita pro stratifikaci společnosti na slovo vzatá, Pavel Machonin v knize *Česká společnost v transformaci* (P. Machonin, M. Tuček, Česká společnost v transformaci, Praha, SLON 1996, s. 31) říká o vertikální diferenciaci v české společnosti, že „se zjevně stále ještě vymyká jak stratifikačním, tak třídním schémátům“. A ještě k úvaze o roli socialistického soutěžení: našla by se evidence toho, že donucujícímu charakteru socialistického soutěžení se pracující socialistického Československa vymkli dávno před kolapsem režimu; považují za takovou evidenci všechny vládní a stranické dokumenty o „zlepšení fun-

gování nástrojů socialistické ekonomiky“, jak vznikaly už od 60. let. Takže pokles produktivity práce v ČR po roce 1989 lze jen stěží přičítat konci socialistického soutěžení, jak se správně Pavlínek domnívá.

I v dalších subkapitolách je shromážděno množství informací z různých zdrojů o průběhu privatizace a restrukturalce, které dávají dobrý obraz tohoto obtížného procesu na Mostecku; rozhovory s klíčovými osobnostmi dávají zase nahlédnout do – z určitého úhlu pohledu – nepochopitelných kroků aktérů tohoto procesu, jak manažerů uhelné společnosti, tak starostů obcí, v jejichž katastrech se těží uhlí, jak tvůrců a advokátů koncepcí restrukturalce, tak lidí, jejichž osudy ovlivní. Obě kapitoly, tedy i 8., pojednávající o privatizaci a restrukturalci chemického průmyslu v okrese Most, představují ucelený příběh těchto procesů, jak se na Mostecku odehrál v první polovině 90. let a jak se jeho podoba formovala v soupeření předstev centrálních institucí státu, managementu průmyslového sektoru, odborů a obcí, domácího a zahraničního kapitálu. Doložené rozdíly mezi restrukturalcí uhelného průmyslu a chemického průmyslu na Mostecku (např. různí rozhodující

aktéři onoho soupeření) ilustrují různorodou povahu přechodu vůbec a také různorodé koncepty restrukturalce jednotlivých odvětví.

Jsou čtyři důvody, proč se Pavlínek staví kriticky k současným přístupům ke studiu přechodu v zemích střední a východní Evropy: tyto přístupy

- nejsou komplexní,
- nedbají na geografický rozměr přechodu,
- nedbají na historii konkrétního místa, které je procesu přechodu podrobeno,
- nedbají na nerovnoměrnou povahu procesu přechodu v čase.

Pavlinkova práce představuje jedno takové studium, které se pokusilo vyvarovat kritizovaných nedostatků. Domnívám se, že se mu to podařilo do té míry, do jaké se v úvahách nad empirickými daty přiblížil sociologickému myšlení. Jeho deskripce a interpretace pozorovaných jevů, identifikace a popis dvou různých strukturovaných koherencí na empirickém materiálu Mostu a Mostecku jsou dokladem poznávací mohutnosti případové studie.

Zdenka Vajdová

**Jacques Commaille, Francois Singly (ed.):
La question familiale en Europe (Otázka
rodiny v Evropě)**

Paris/Montréal, L'Harmattan 1997, 580 p.

Není v silách jediného recenzenta zaujmout stanovisko k prestižnímu sborníku vydanému předloni frankofonními sociology doslova z celého světa. Mezi několika desítkami autorů, kteří vyslovili své názory na otázku rodiny v současné Evropě, jsou i Japonci a Australané. V úvodu psaném vydavateli je pojednáno o komparativní metodě a o smyslu komparace v doméně studia rodiny. Podle naznačených pravidel této srovnávací metody lze prý dojít v nejobecnějším obrysu k jakémusi ideálnímu typu či modelu současné evropské rodiny. Jediné ovšem, co po přečtení úvodu zůstává v mysli čtenáře pevně zakotveno o obecné charakteristice rodiny v dnešní Evropě, je údajný respekt k autonomii všech jejích členů. Všechny ostatní nuance v místních odchylkách všeevropského modelu je třeba vyčíst z jednot-

livých statí věnovaných nejrozličnějším aspektům otázky současné rodiny. Proto také není možné, aby byl sborník recenzován z jediného úhlu pohledu bez přihlédnutí k mnohdy velmi rozdílné specializaci badatelů o rodině, kteří se na něm podíleli.

Existuje však hledisko, které by mělo být všem úhlům pohledu na současnou evropskou rodinu společné: dosavadní vývoj. Je možno mluvit o evropské rodině v minulosti tak, jak si to představoval francouzský zakladatel sociologického bádání o rodině Frédéric Le Play v polovině 19. století? Pokus o odpověď na tuto otázku je obsažen pouze v jediné, zato však v jedné z nejpozoruhodnějších statí sborníku. Napsal ji francouzský historik André Burguière. Je uvedena na s. 137-155 pod názvem „Les fondements historiques des structures familiales“ (Historický základ rodinných struktur). Její autor v ní velmi přesvědčivým způsobem na mezinárodním fóru sociologů ukázal, co dosud bylo většinou málo známo mimo úzký okruh specialistů, že totiž, je-li

možno mluvit o úspěchu v interdisciplinárním bádání sociálních věd v 70. a 80. letech 20. století, pak je třeba se především zmínit o efektivním výsledku spolupráce historických demografů, antropologů a sociologů v oblasti výzkumu evropské rodiny. Tato spolupráce poskytla historikům i sociologům pramenný materiál, který jim umožnil vyslovit závěry pro studium současné rodiny mnohem závažnější, než se podařilo kdy před tím.

André Burguière ve své stati vychází sice podobně jako kdysi Le Play ze studia historického vývoje rodiny ve Francii, ale nikterak neuzavírá cestu k analogii s vývojem v ostatních zemích, která může být tím hlubší, čím širší je založen v dotyčné oblasti historický výzkum rodiny. Srovnává pohled dnešního sociologa na evropskou rodinu s oním ze 60. let našeho století. Kdo tehdy, před pouhými třiceti lety, tušil, jaké budou problémy dnešní evropské rodiny? Při prestiži, které se rodina těšila v poválečných ústavách všech evropských států bez ohledu na politický systém, zdaleka nebylo možno předvídat dva výrazné rysy jejího vývoje v poslední třetině 20. století – jak se projeví nejen ve Francii, ale na evropském Západě vůbec. Za první z těchto rysů považuje Burguière pokles sňatečnosti. Ten prý bylo možno předvídat dlouholetým úpadkem církevní sňatku v důsledku sekularizace. Podílil se však na něm i relativní úspěch jevu zvaného „cohabitation juvénile“, tedy spoluzítí nesezdaných mladých párů, přičítané sexuální emancipaci a rostoucí permissivitě vztahů dětí a rodičů.

Druhým rysem je podle Burguière vzestup monoparentálních domácností. Je prý třeba se tázat, nakolik tento jev navazuje na proces teoretizovaný již Le Playem jako důsledek nuklearizace rodiny za průmyslové revoluce. Le Play označil rodinu jako „kmenovou“ záruku stability společnosti. Nukleární rodinu jako „nestabilní“ považoval za patologický stav, odpovídající buržoaznímu individualismu tehdejšího občanského zákoníku a průmyslovému kapitalismu. Sociologické myšlení 19. století do značné míry přijalo tuto představu s tím, že při přechodu evropských společností od „Gemeinschaft“ ke „Gesellschaft“ byla opuštěna solidarita krve a koheze lokálního společenství ve prospěch širší a abstraktnější solidarity, jako

je národ či společenská třída. Jenomže toto vše ovládající přesvědčení, že k nukleární rodině nutně směřuje každá modernizující se společnost, bylo zpochybněno výzkumy sedmdesátých let našeho století. Burguière upozorňuje zejména na Cambridgeskou skupinu historických a sociálních demografů, iniciovaných Petrem Laslettem, kteří připomněli Francouzům tehdy již pozapomenuté Le Playovy teorie o rodinných strukturách. Široce založeným výzkumem kvantitativních ukazatelů při tom shledali, že bez ohledu na Le Playovo mínění nukleární rodina byla od středověku převládajícím modelem severozápadní Evropy. Ve východní a jižní Evropě naproti tomu vedle nukleární rodiny až do počátku 20. století měl významný, ne-li převládající podíl typ rodiny podobný „kmenové“ nebo tzv. rodina „polynukleární“.

Burguière považuje za reálné historické typy evropské rodiny jak „famille souche“, tak „famille communautaire“ stejně jako „famille nucléaire“. Tyto modely existovaly od 15. do 19. století s takovou stabilitou, že byly považovány za velmi staré struktury. Ve Francii byly zastoupeny všechny současně, na což upozornily práce Hervé Le Brase a Emmanuela Todda již v roce 1981, když byly známy první výsledky cambridgeských výzkumů. Le Playova „nestabilita“ rodiny však vycházela spíše z proměnlivosti situace rodin než z přímočarého vývoje od stálosti k nestálosti. Nejen předavatelská, nýbrž i výchovná funkce rodiny nevypadala přesně tak, jak si jí Le Play představoval. Byly nalezeny doklady pro to, že v 17. a 18. století 5 % dětí v Anglii, 10 % v Norsku, 20 % v Irsku a 30 % v Dánsku ve věku 10-14 let nežilo ve vlastní rodině, nýbrž „ve službě“ v některé rodině cizí. „Služba“ dětí mimo vlastní rodinu se praktikovala v oblastech s převládající nukleární rodinou ve všech společenských třídách, jak u chudých, tak u bohatých. Trvalejší vazby k vlastní rodině tedy patrně bylo nutno hledat u „polynukleárních“ typů. Jiná rodina než nukleární – skládající se pouze z rodičovského páru a dětí – vznikla se vši pravděpodobností více než z vnitřních potřeb rodiny z vnějších ekonomických tlaků.

Tak se předpokládá, že rodina typu „famille souche“ byla výsledkem populačního růstu na konci 13. století. Demografický tlak

ohrožoval lokální stabilitu, která mohla být narušena vznikem příliš velkého počtu nových domácností. Tehdy se objevil kult předků, rodinného krbu a starobylosti rodiny. Rodina se snaží o předávání z generace na generaci v přímé linii. Burguière upozorňuje na případ Norska, kde je ještě v 19. století tvrdě prosazováno právo prvorozeného na dědictví zemědělské usedlosti či na Irsko, kdy za velkého hladu v polovině 19. století je rodiči vybrán jen jediný dědic a ostatní jsou nuceni emigrovat, chtějí-li se oženit a založit vlastní rodinu. Bohužel Burguière nezná česky publikované práce z posledních let, které podrobněji rozebírají situaci zemědělských rodin v českých zemích i na Slovensku od 17. století a docházejí k podobným závěrům jako on. Pozoruhodné pro střední Evropu, všeobecně v Burguièrově srovnání málo zastoupenou, je to, že v Čechách převládal typ kmenové rodiny u těch, které vlastnily půdu, zatímco u ostatních byla nejsilněji zastoupena nukleární rodina. Naproti tomu na Slovensku, s velkou převahou zemědělského obyvatelstva, byl nejčastější typ rodiny „communautaire“, neupřednostňující žádného z dědiců, v níž hospodařilo více manželských párů společně. Tento model rodiny považuje Burguière za důsledek demografické deprese, například v 15. století v západní Francii, když úbytek pracovních sil způsobil stav, že obhospodařování neobsazené půdy mohlo být zajišťováno jen spojenými silami všech členů rodin. Za podobné těmto poměrům považuje situaci v Rusku po mongolském vpádu v 16. století nebo v některých středoevropských oblastech po třicetileté válce v 17. století.

Podle Burguièra nukleární typ rodiny odpovídá ekonomii trhu, ale teorii o nutném vý-

voji rodiny k nukleární struktuře považuje za mýtus zděděný po evolucionismu 19. století. Od 18. století jsme svědky nuklearizace rodiny, která vychází z pohybu obyvatelstva z venkova do měst, z modernizace a z centralizace přenášející zajišťování tradičních funkcí rodiny, jako je výchova, péče o zdraví, o bezpečnost, o zachování sociálního statusu na instituce centrálního charakteru, jakou je v prvé řadě stát. Model rodiny v tomto naznačeném procesu přenáší ideologické dědictví ze světa venkovů do měst, a tím i do moderní společnosti. Burguière v této souvislosti upozorňuje na svůj dříve již publikovaný názor, že totiž slavné heslo francouzské revoluce „Svoboda, Rovnost, Bratrství“ neznamenal pro současníky tři nové principy společnosti, nýbrž spíše marnou snahu spojit tři různé modely rodinné kultury ve Francii. „Svoboda“ byla požadavkem otce určovat dědice podle svobodné vůle a ne podle prvorozenství v kmenové rodině na francouzském jihu. „Rovností“ se rozuměla rovnost všech dětí při dědictví v nukleární rodině v okolí Paříže. „Bratrství“ znamenalo bratrské splynutí všech členů rodin ve střední Francii, které hospodařily společně pod jednou střechou. Ať tento výklad původu nejslavnějšího revolučního hesla Evropy přijmeme bez výhrad, nebo se nad ním pozastavíme, zůstaneme asi s autorem zajedno v názoru, že hypotéza jeho výkladu, která ostatně není jen jeho a nalezneme ji například i u Emmanuela Todda, se netýká jen Francie, ale že ji lze rozšířit na celou Evropu, podobně jako pro celou Evropu v zásadě platí tři zmíněné historické modely rodiny.

Pavla Horská

Raymond Boudon, Mohamed Cherkaoui and Jeffrey Alexander (eds.): The Classical Tradition in Sociology: The European Tradition I-IV.

Thousand Oaks/London/New Delhi, Sage Publications Ltd. 1997, 372, 402, 403, 408 pp.

Kniha *Klasická tradice v sociologii: Evropská tradice* sestává ze čtyř rozsáhlých svazků, které na patnácti stech stránkách dohromady obsahují přes sedmdesát textů od různých autorů.

Kniha je rozčleněna do čtyř tematických, resp. časových celků (které překvapivě, i když pravděpodobně záměrně, neodpovídají rozdělení na svazky a témata přesahují z jednoho svazku do druhého), a sice: „The Emergence of European Sociology: From the Enlightenment to the Founding Fathers“; „The Emergence of European Sociology: The Classical Tradition“; „European Sociology in the Twentieth Century: Modernity and its Discontents“; „European

Sociology in the Twentieth Century: From Post-Industrialism to Post-Modernism“.

Jak ve svém obecném úvodu píše Mohamed Cherkaoui, jeden z editorů, neusilovali při sestavování knihy o vytvoření ontologie sociologie, nýbrž chtěli nabídnout různé *texty o historii* napsané sociology a historiky této disciplíny. Editori vycházejí z předpokladu, že historie není ani součtem, ani totální rekonstrukcí a usilují proto o „časovou syntézu erudice s někdy divergentními teoretickými koncepty stavu této disciplíny a společnosti“ (I: i). Snad více a zřetelněji než v případě jiných věd nejsou dějiny sociologie pouhým výčtem idejí a prací jednotlivých autorů. Důležitá je jejich vzájemná, časově obousměrná provázanost. Stav našeho vědění a okolnosti ovlivňují naše vnímání jednotlivých postav a faktů z historie, a také samotné problémy a otázky, které si klademe a vnímáme jako významné. Historie sociologie, jak chtějí editori dále ukázat, je nejen *historií idejí*, nýbrž také *historií sociologů*, kteří v ní dominují. Jsou jakýmiś „motory historie“, kteří učinili objevy a pomohli porozumět nějakému fenoménu. Další rovinou historie je určitý systém myšlení, logika usměrňující historii sociologických idejí, a proto je část textů věnována *systémům myšlení a sociologickým školám*. Poslední rovinou jsou *paradigmata*, která jsou sdílena řadou různých systémů myšlení.

Ideje, jednotliví sociologové, systémy myšlení a sociologické školy, paradigmata – ty všechny by se mohly stát samostatnými kritérii pro uspořádání a popis historie daného vědního oboru. Editori knihy však zvolili jiný způsob a snažili se přihlédnout ke všem těmto kritériím současně, resp. poukázat na jejich existenci. Neusilují o úplnost a vyčerpávající výklad všeho, co se v dějinách sociologie odehrálo, nýbrž chtějí ukázat mnohohrstevnost a rozmanitost sociologie v časové i obsahové rovině. Zajímavá a přitažlivá je i sama skutečnost, že kniha je tvořena několika desítkami textů, jejichž autoři jsou sami sociologové a historici sociologie a jejich předmětem pak konkrétní sociologové, jejich ideje, různé sociologické školy a směry myšlení. Žádný z těchto textů nebyl napsán přímo pro tuto knihu. Naopak. Kniha je sborníkem textů, které byly napsány v různých dobách, byly vybrány z nejrůzněj-

ších zdrojů, jejichž stáří se datuje od počátku padesátých let až po současnost.

Co tedy, v krátkosti, nalezneme v jednotlivých tematických celcích?

Téma I. – The Emergence of European Sociology: From the Enlightenment to the Founding Fathers (I-II. díl)

Tento celek se snaží zachytit myšlenkové trendy, které ovlivnily dobu osvícenství i dobu pozdější; snaží se zachytit názory a teorie, z nichž vzešli a k nimž se obraceli tzv. zakladatelé sociologie. Mezi jmény autorů textů můžeme najít P. F. Lazarsfelda, É. Durkheima, C. Lévi-Strausse, R. Nisbeta, R. Arona, R. Boudona, G. Gurvitche a další, mezi tématy pak osvícenství a teorie této doby, J. Locke, kvantifikace, C. S. de Montesquieu, H. Taine, J.-J. Rousseau, „Skotská škola“, matematika a morální vědy, zákony a chaos, konzervatismus, A. Comte a Saint-Simon, marxismus, Marx a Hegel, H. Spencer, W. Dilthey...

Téma II. – The Emergence of European Sociology: The Classical Tradition (II-III. díl)

V tomto celku jsou shromážděny texty, „v nichž se diskutuje o teoriích nejdůležitějších představitelů generace, která přispěla k vymezení identity sociologie; jmenovitě Weber, Durkheim, Simmel, Pareto, Tarde a LePlay“ (I: xx). První čtyři příspěvky (autoři jsou Wolfgang J. Mommsen, Gordon Marshall, Jere Cohen et al.) se věnují Weberovi – jeho vztahu, argumentům vůči marxismu, jeho tezi spřízněnosti mezi duchem kapitalismu a protestantskou etikou, a Parsonsově interpretaci Weberovy teorie racionality. Další čtyři texty (autoři: S. Lukes, M. Cherkaoui, P. Besnard, T. Parsons) jsou věnovány různým stránkám Durkheimovy práce. Georgu Simmelovi se věnuje D. Frisby, B. S. Turner či Yoshio Atoji. Několik zbývajících článků je dále věnováno Gabrielu Tardemu, Frédéricu Le Playovi, Vilfredu Paretovi či LeBonově teorii kolektivního chování.

Téma III. – European Sociology in the Twentieth Century: Modernity and its Discontents (III. díl)

V této části se nejprve opět vracíme k Durkheimovi, respektive k „durkheimovské

škole“, skupině lidí, která se formovala okolo časopisu *L'Année sociologique*. Autoři P. Besnard a V. Karady se zabývají různorodostí této skupiny a přínosem jejích členů především k institucionalizaci sociologie jako společenské vědy. Následuje „Intelektuální autoportrét“ Marcela Mause, který byl jedním z členů této skupiny. R. A. Gorman sleduje zdroje fenomenologického myšlení v sociálních vědách, jeho důraz na naše rozumění a interpretaci světa a na kontext této interpretace. Následující příspěvky (P. Hamilton, D. Frisby, J. Torrance, Ch. Mouffe, P. Kluge, T. Bottomore, H. von Alemann) jsou věnovány především německé sociologii a jejím představitelům; Frankfurtské školy (Institut für Sozialforschung) a Forschungsinstitut für Sozialwissenschaften v Kolíně nad Rýnem – dvěma směrům a okruhům lidí, na něž se německá sociologie po 1. světové válce rozštěpila. Poslední dva příspěvky v tomto oddílu – příspěvky autorů W. Lepeniesse a R. J. Hallidaye – sledují počátky sociologie v Anglii.

Téma IV. – European Sociology in the Twentieth Century: From Post-Industrialism to Post-Modernism (IV. díl)

Příspěvky C. J. Friedricha a R. Dahrendorfa se věnují poválečné industriální společnosti, její analýze, a neoliberalismu jako dominujícímu proudu myšlení té doby. J. Lautmanův příspěvek popisuje vývoj francouzské poválečné sociologie (po r. 1945), vlivy různých přístupů, jednotlivých myslitelů a výzkumníků na jeho směr. Následující práce (D. Frisby, J. Weiss, D. McIntosh a R. Dahrendorf) jsou věnovány západoněmecké sociologii a metodologickému sporu o pozitivismus, který zde v šedesátých letech vyvrcholil. Z Německa se pak vracíme zpět do Francie, a to šedesátých let až po současnost, a s autory jako jsou R. Boudon, T. Bottomore a R. Nisbet, G. Genosko, A. Assiter, J. G. Merquior, sledujeme vývoj francouzské sociologie a především kořeny a utváření mohutného směru v sociologii – strukturalismu. Následně nám R. Jenkins představuje Pierra Bourdieua, H. R. Alker a P. de Lara Raymonda Boudona a jeho teorii racionality. V samém závěru se pak autoři D. & J. Jarys a Rosaire Langlois věnují dvěma významným představi-

telům britské sociologie – Anthony Giddensovi a Ernestu Gellnerovi.

Jak je patrné, kniha je sestavena z velice různorodých textů od různých autorů, a je tudíž těžké představit obsah knihy jako celek a ve stručnosti. Přesto, či právě proto bych nyní upozornila alespoň na dva texty, které jsou zahrnuty v posledním díle knihy. Jsou to články J. G. Merquiora „Foucault“ a R. Jenkinse „Language, Culture and Sociology: Pierre Bourdieu in Context“.

Článek J. G. Merquiora o Foucaultovi není samozřejmě pouze rekapitulací Foucaultových prací, nýbrž snaží se také poukázat na obsah některých kritik, na argumenty Foucaultových kritiků. Dokládá, že Foucault zůstává významným myslitelem, který ovlivnil a inspiroval vědní a výzkumné přístupy nejen v sociologii. Svým někdy až populárně vědeckým psaním má možnost oslovit i širší vrstvy lidí a narušit naše běžné myšlení, uvažování a historii a vnímání určitých skutečností.

Článek R. Jenkinse *Language, Culture and Sociology: Pierre Bourdieu in Context* je polemikou nad dílem široce uznávaného francouzského sociologa a etnografa, Pierra Bourdieua. Autor článku se chce věnovat především té jeho stránce díla, která se zabývá badáním v jemu vlastním, intelektuálním a akademickém světě – sociologii sociologie. Kriticky rozebírá Bourdieuovy práce *Language and Symbolic Power*, *The Field of Cultural Production* a v nich obsažené teorie o jazyku a kultuře; skrze jazyk, skrze naši klasifikační schopnost a jazykovou kompetenci získáváme v určité oblasti jazykového tržiště moc a sílu, získáváme a udržujeme určitou sociální pozici. Jazyk je účelem i nástrojem, je prostředkem pro vytváření hierarchií ve společnosti; „moc, kterou jazyk vládne, je vázána na sílu a pravomoc toho, kdo jej v určitém kontextu (trhu) používá“ (IV: 332). Podobně kultura, respektive umělecká tvorba je také jakýmsi zrcadlením ekonomických vztahů – vážením zisků a ztrát, získáním určité pozice na trhu kulturních hodnot či symbolického kapitálu, „honbou“ za úspěchem. Uměním je to, co je za něj v určitém kontextu považováno; je sociální konstrukcí, je výsledkem „klasifikačních bojů mezi koalicemi umělců, spotřebitelů (...) a klasifikujících profesionálů...“ (IV: 333). V Bourdieuově teorii

není místa pro čistou podstatu umění, pro individuální tvůrčí schopnost. I když snad takto postihuje jistou část dnešní reality a zachycuje svět, kde se umělecké dílo stává čistě zbožím, je v tomto směru silným redukcionistou. Způsoby a cíle tvorby, typy vztahů, zkrátka vše to, co z jeho přístupu vyplývá, se týká samozřejmě také vědecké, akademické oblasti. To však autor článku v jeho závěru docela vtipně, s lehkou ironií obrací proti Bourdieuovi samotnému a poukazuje tak na jisté meze jeho přístupu. Pokud by nebyly, byl by Bourdieu dobrým obchodníkem-podvodníkem, nikoli sociologem.

Kniha zachycuje historii a vývoj sociologie trochu jiným způsobem, než známe. Použití textů samotných sociologů umožňuje využít knihu přímo jako zdroj prací, s nimiž lze dále pracovat, čerpat z nich a odkazovat na ně, jak je vidět z uvedených příkladů Merquiora a

Jenkinse. Kdo vše se stal či nestal součástí knihy (ať už jako autor či jako předmět zájmu), zda právem a proč, to by mohlo být předmětem diskusí. Z těch, kteří nebyli do knihy nijak zařazeni, bych přesto ráda připomněla významného německého sociologa tohoto století – Norberta Eliase. M. Albrow ho řadí mezi nejvýznamnější myslitele evropské tradice ve své knize věnované sociologii v Evropě. Podle ankety International Sociological Association, uspořádané v roce 1997 je Eliasova kniha *The Civilizing Process: Power and Civility* považována za jednu z deseti nejvlivnějších knih tohoto století, nejen proto mi alespoň zmínka o něm v knize chyběla.

Poslední poznámka: S knihou *The Classical Tradition in Sociology: The European Tradition* se můžete seznámit v knihovně Sociologického ústavu AV v Praze, kde je uložena.

Majda Rajčanová

Ruth Benedictová: Kulturní vzorce

Praha, Argo 1999, 223 s.

Klasických děl kulturní/sociální antropologie je do češtiny přeloženo stále poskrovnu. O to více potěší skutečnost, že jednu ze stěžejních prací americké kulturní antropologie, *Patterns of Culture* (1934) Ruth Benedictové, do češtiny poněkud nečekaně přeloženou jako *Kulturní vzorce* namísto „vzorce kultury“, vydalo na podzim loňského roku i pražské nakladatelství Argo.

O Ruth Benedictové, stejně jako o jejím učiteli Franzi Boasovi – po něm přejímá v roce 1931 vedení katedry antropologie na Kolumbijské univerzitě, by se dalo s trochou nadsázky říci, že ona a americká kulturní antropologie jedno jsou. V každém případě je však Benedictová spolu s Alfredem Luisem Kroeberem jedním z hlavních představitelů konfiguracionismu, teoretického směru kulturní antropologie, jehož základní premisou je, že kultura je založena na určitém organizačním principu – vzorci kultury – který v rámci daného systému plní jednak integrativní, a jednak selektivní funkci. Konfiguracionismus tvrdí, že podobně jako jednotlivci, tak i každé kultuře je vlastní určitá míra soudržnosti „myšlení“ a „jednání“. Vzorec kultury je v podstatě manifestací konfi-

gurace dané kultury, toho, jakým způsobem jsou vztahy mezi jednotlivými kulturními prvky organizovány.

Benedictová vychází z předpokladu, že znalost konfigurací jednotlivých kultur a odlišných intencí, které spočívají v „samých základech jejich institucí“ (s. 174) jsou nepostradatelné, pokud chceme pochopit ať už strukturu jednotlivých společností, nebo způsob myšlení jejich členů. A jelikož jsou moderní společnosti pro takovouto analýzu příliš složité, nezbývá než obrátit pozornost ke kulturám tradičním. Srovnávací výzkum takovéhoto jednotlivých společností nám může poskytnout obraz nejenom o univerzálních způsobech chování, ale především představu o kulturní determinaci lidského chování. To bylo ostatně hlavním cílem sepsání této práce.

Ruth Benedictová demonstruje své úvahy na příkladu tří rozličných kultur: kultury Zuňiů, pueblanů žijících v Novém Mexiku, obyvatel ostrova Dobu nacházejícího se u Nové Guineje, a Kwakiutlů z ostrova Vancouver na severozápadním pobřeží Ameriky. Život Zuňiů se vyznačuje zdrženlivostí, umírněností, sebeovládáním a skromností; vše prostupujícím motivem je přísná ritualizace společenského života. Pro Dobuany je oproti tomu charakteristické až paranoidní rysy osobnosti, vypěstované neu-

stálým ohrožením ať už ze strany přírody, nebo z institucí kanibalismu, čarodějnictví či nestálých válek. Kwakiutlové jsou pak poznamenáni neustálým bojem o prestiž, který podporuje individualismus.

Do obecného povědomí se dostala především analýza kultury Zuñiů a Kwakiutlů, kdy Benedictová používá s odkazem na *Zrození tragédie z ducha hudby* Fridricha Nietzscheho (1887, česky 1993) dichotomii apollinského a dionýského typu kultury. Tato typizace kultury je vedle podnětů pro sociologii vědění (konceptu „falešného vědomí“) pravděpodobně nejznámější aplikací Nietzscheových myšlenek v sociálních vědách.

Kniha byla napsána jako odpověď na tvrzení o biologickém základu společenských jevů: samotná práce datuje počátek nadvlády kulturního determinismu ve společenských vědách, který je bez většího zpochybnění ovládal až do 70. let. Závěry zde obsažené vedou mj. k nutnosti položit si otázku, jak je vůbec možná psychologie. Benedictová nezůstala neovlivněna etnopsychologismem Franze Boase. Pro autorku je normalita či nenormalita osobnosti pouze výrazem míry integrace jednotlivce do své kultury a ne osobitým, na kultuře nezávislým projevem lidské psychiky. Drží-li se Benedictová představy lidské psychiky jako *tabula rasa*, pak je psychologie možná pouze ve svém kulturním okruhu, vázaná na konkrétní kulturu.

O antropologii (kulturní i sociální, máme-li se držet klasického rozdělení), stejně jako v ostatních sociálních vědách, platí známé pravidlo o (před)definování předmětu výzkumu zaujetím stanoviště pozorovatelem, resp. jeho

zvolenou metodou. V případě antropologie je touto metodou především zúčastněné pozorování, které svou zvýšenou vazbou na osobu výzkumníka toto nebezpečí ještě násobí. Slouží Benedictové ke cti, že rozhodla-li se k sepsání komparativní studie založené na rozboru kultur natolik vzdálených společností, jakou jsou Zuñiové, Dobuané a Kwakiutlové, s nimiž, s výjimkou Zuñiů, neměla vlastní zkušenost z terénního výzkumu, sáhla po těch nejlepších pracích, které ve své době mohla nalézt. Konfiguracionismus, ale i boasovské pojetí kultury obecně, je dán především představou, že kultura obsahuje cosi objektivního, je čímsi statickým a ne náhodným řešením aktuální situace. Benedictová si je vědoma nebezpečí, které takovýto statický popis skrývá, „bylo by absurdní chtít každou kulturu vměstnat do Prokrustova lože nějaké heslovité charakteristiky“ (s. 173), píše, ale jak již bylo řečeno, zvolená metoda a pojmosloví ji k tomuto nepřímému nutí.

Nakladatelství Argo touto knihou otevírá novou ediční řadu, slibující zpřístupnit i další klasické texty antropologie. Doufejme jen, že se jejich překladům dostane v budoucnu recenzní péče: přece jenom, překládat Frazerovu stěžejní práci jako *Zlatou větev* nejenom neodpovídá zavedenému překladu *Zlatá ratolest* (1890, česky 1977, 1994), ale ani nevystihuje ústřední myšlenku Frazerova díla; podobně přestože o Gestaltpsychologii lze v jejich různých směrech hovořit jako o psychologii tvarové nebo jako o psychologii celostní, je v autor-kou zmiňovaném případě asi lepší držet se německého pojmu (tak, jak je to ostatně i v originálním textu).

Jakub Grygar

Christopher Lord: Politika

Praha, Karolinum 1999, 187 s.

Monografie britského politologa dlouhodobě působícího v českém prostředí propůjčující si ochrannou známku Aristotelova nejvýznamnějšího politicko-vědního díla pro své pojmenování je v první a poslední řadě počinem co do terminologického a analytického aparátu natolik složitým a komplexním, že jakýkoliv pokus o kritické shrnutí se zákonitě vystavuje obvinění z nepřípustného redukcionismu. Pokud by-

chom předkládanou publikaci měli hodnotit ve shodě s autorovým analytickým uvažováním a vyhledávat vnitřní rozpornost jednotlivých popisovaných komplexů vztahů (takto pojímanou kritiku se autorův dovětek již snaží předejít poukazem na „zlomyslné žertíky“ své paměti), předpoklady díla, formalistickou filozofii a z nich plynoucí institucionální a ideologické komplexy na nejrůznějších rovinách nahlížení ve sféře politiky by snad jediné bylo možné pojednávat v rámci širšího kolokvia odborníků. Vhodnějším tedy bude, opustíme-li Lordův

slovník „na hony“ vzdálený průhledné a čisté argumentaci autora původní starověké *Politiky* a základem pro naše hodnocení nám budiž spíše zdravý rozum a hledání „přidané hodnoty“ teoretické politologii; vzorem nám tedy bude nikoliv nadaný student filozofie pouštějící se s mladickou energií do zkoumání vnitřních vazeb popisovaných systémů a vyhledávající skryté inkonzistence či rozpory (kterého by asi konec konců autor viděl raději), nýbrž univerzitně vzdělaný pan Horák s negativní marx-leninskou zkušeností (vždy mu byl odporný *Kapitál* s jeho předivem vševysvětlujících systémových vztahů) a stopující smysl nebo alespoň nový horizont vhledu, který by mu rozkryl v zásadě ani ne tak složitý proces vytváření politických programů (přestože si ani student neodpustí připomenout některé své „objevy“).

Politika jako „divadelní zpodobnění sociálních otázek“ zachovávající si mnohé rysy rituálních náboženských obřadů je autorem analyzována ve dvou „vzájemně nesouměřitelných“ dimenzích: institucionální a ideologické. Děje se tak na metodologické bázi tzv. analytik, neboli „formálních systémů určených skupinou symbolů, které lze smysluplně kombinovat.“ Analytická struktura „všech v zásadě pochopitelných formálních systémů“ (z nichž se nejvyšší autorově přízni zcela evidentně těší symbolický systém jazyka) může být tzv. přenesena (aplikována) z jedné referenční oblasti na druhou (v zásadě i na analýzu politického jednání). Jednotlivé analytiky neodpovídají pravidlům „úzké“ formální logiky (jež je, podle autorova předpokladu, arbitrární) ani rozumu (jenž je, rovněž podle předpokladu, fixní), nýbrž se vytváří v životním prostoru, kde se rozum a logika vzájemně protínají. Logika a rozum nejsou podle autora totožné: rozum je obječován introspekci samotné osobnosti, logika je naopak výtvorem skupiny lidí. Logika může být rozumem absorbována, avšak velká část běžného rozumu se pravidlům logiky nepřizpůsobí. Analytikou, tedy metodologickým podstavcem i pro analýzu politiky, tak Lord rozumí tu část formálního uvažování, které není ani zcela rozumem, ani zcela logikou, nýbrž je jeho průnikem (též tzv. organizovaný rozum). Každá analytika (a zde je blízkost s de Saussurovou lingvistickou teorií nejpatrnější)

je duálně strukturována; příčinu shledává Lord v neurofyziologickém fungování mozku. Z takto připraveného podstavce pak vyrůstá zmíněné duální uchopení politiky jako střetu institucionální a ideologické základny. Ačkoliv je tak teoreticky plocha pro analýzu rozdělena do čtyř kvadrantů, politická realita (nazývána politických programem) se ztělesňuje vždy pouze ve střetu obou grafických os, ve střetu ideologie s institucionálním zázemím. Politický program ideologizuje instituce, zajišťuje vztahy mezi ideologií a institucemi; „instituce bez ideologické funkce zůstávají vně politiky a ideologie, která není realizována institucemi, zůstává rovněž vně politiky.“ (s. 60) Souhrn ideologických základů vytváří ideologický komplex, souhrn institucionálních základů institucionální komplex a průnikem mnohorozměrného modelu ideologií a institucí je konkrétní politický komplex.

Ve dvou kapitolách autor analyzuje separátně ideologický a institucionální aspekt politiky. Největším přínosem (možná však jediným) se zdá být „dekonstrukce“ ideologických typů, resp. složek ideologie. Ideologie je definována jako „soubor přesvědčení, který postuluje charakteristickou konfiguraci mocenských vztahů v rámci stanoveného souboru sociálních institucí“; jako ideální typy jsou dále popsány kritický typ ideologie („postuluje pouze stávající mocenské vztahy“), aktivní typ ideologie („postuluje současnou konfiguraci mocenských vztahů ve vztahu ke stanovené budoucí konfiguraci“), monolitický typ ideologie („postuluje pouze sama sebe“) a reaktivní typ ideologie („postuluje současnou konfiguraci mocenských vztahů ve společnosti ve vztahu k sobě samé“). Přestože tyto jakoby ideální typy v praxi neexistují, blíží se ideologie „porevolučního“ českého Občanského fóra kritickému typu (který na postulátu „nepolitické politiky“ nepřichází s vizí nových mocenských vztahů), ideologie iránské islámské revoluce aktivnímu typu, stalinistická ideologie typu monolitického (která úvahy o současných či budoucích mocenských vztazích vůbec nepřipouští) a ideologie politických stran rozvinutých demokracií založených na vzájemném respektu a hledání kompromisu typu reaktivního. V praxi nese rozvinutá ideologie rysy všech čtyř typů; přičemž však autor upozorňuje na skutečnost (a

považuje ji za div ne vlastní objev), že zatímco aktivní, monolitická a kritická složka konkrétní ideologie (pro zjednodušení ideologie Francouzské socialistické strany) jsou v zásadě „nezávislé“ na fungování jiných ideologií v daném ideologickém komplexu (pro zjednodušení francouzském politickém prostředí), složka reaktivní (otevřenost ideologie pro vyjednávání a vlastní redefinici pro případ spolupráce s jinými ideologiemi) je omezena samotným ideologickým komplexem a „stmeluje často na pohled neslučitelné myšlenky do fungující politické kultury či komplexu“ (s. 87).

Politická instituce je definována jako podsobor sociálních institucí (přesněji sociálně legitimních institucí) protínajících se s ideologií a snažících se o zvyšování moci a vyloučení konkurenčních institucí z podílu na moci. Institucionálním „ideálně typickým srovnáním“ je jednorozměrné napětí mezi institucí setkání a institucí dvora; dvůr jako uzavřená a procedurálně rigidní instituce (na rozdíl od otevřeného a procedurálně flexibilního setkání) ztělesňuje státní moc. Odlišné politické programy (průniky ideologických a institucionálních základů) se pak mohou „zapojit“ do interakce v rámci sdílené „režimní“ institucionální základny (zvýšení role reaktivní složky ideologie a snížení ideologických diskrepancí) a podléhají z dynamického úhlu pohledu „procesu neustálé proměny a reformy“ (mimo monolitické ideologie a státy). Politika přitom však není pouze získáváním, kontrolou či udržením moci, ale také kontrolou (resp. řízením) morálky; každá ideologie v sobě nese morální apel. „...politický proces se nezvratně opírá o morálku (...) strana či jednotlivec nabízí morální vizi společnosti“ (s. 51).

Po nezbytném stručném shrnutí (které v jiné podobě čtenáři nabízí v závěru sám autor) by se hypotetický kritik Horák už chtěl konečně „od plic“ vyjádřit, nicméně mu do řeči skočí nejdříve „šfourající“ student. Tomu se nejen nelíbí stavba celé knihy (vzájemná propojenost jednotlivých částí je spíše náhodná a rozsáhlý výklad podstaty analytiky je v zásadě zcela zbytečný), ale chtěl by být konkrétnější a tázat se: Co vlastně Lord chápe pod pojmenováním rozum, resp. racionalita, která je brána, dle autorova předpokladu, jako synonymum rozumu? Lord nejdříve napíše, že „náš rozum

je inkonzistentní a proměnlivý a u různých jedinců nanejvýš rozdílný“ (což mu však nebrání v tom, aby „pro účely analýzy“ dále předpokládal, že je rozum univerzální neboli fixní pro všechny jedince) a podloží své tvrzení vysoce nepřesvědčivým „rozum primitivního a moderního, dítěte a dospělého či muže a ženy nejsou v žádném případě identické“ (s. 28), na jiném místě téže kapitoly však čtenář nalezne tvrzení, že „racionalitu (rozuměj rozum) lze výcvikem a praxí rozvinout“, a na s. 39 dokonce „racionalita představovaná běžnou řečí“. Jedině zmatení kolem definice rozumu a racionality umožní vysoce doktrinální rozlišení logiky a rozumu; za rozum si může totiž čtenář dosadit i svět zkušenosti (který však Kant při své analýze čistého rozumu zřetelně uzavorkoval), „řeč“, chaos našeho myšlení (ve kterém se ona zkušenost projevuje). Lord podstrkuje kategorii rozumu něco, co mu dosud ve filosofických diskusích bylo cizí, totiž zkušenost, a pak je poměrně jednoduché poukázat na rozdíl mezi „zeleným stromem rozumu“ a chladným světem arbitrární logiky. Jistou platnost rozlišení je nutné přiznat pro rovinu sociální (kterou Lord neopomíjí, kde je však svět zkušenosti již zcela zřejmý), na individuální rovině každé osobnosti zvláště by však pro důkaz tak radikálního řezu musel Lord podat jistě daleko širší a zvláště přesvědčivější argumentaci. Logika je převážně vztahový, ne již tolik symbolický systém a jeví se nanejvýš těžké dokázat (byť neurofyziologickým zkoumáním mozkových závitů), že je rozumu vnucována, a nikoliv že je popisem jeho fungování (abstrahujeme-li však tentokrát skutečně od jakékoliv zkušenosti, což Lord nedělá). To, že byla vytvořena skupinou lidí, kdežto s rozumem se člověk rodí, je asi stejná banalita (nezavdávající nejmenšího práva pro doktrinální rozlišení) jako říci, že schéma složení zemské kůry poznatelné geologickými sondami neodpovídá této zemské kůře z toho důvodu, že jedno jest samo o sobě a druhé je pouze výtvořem člověka. Dokonce ani důkaz o tom, že logika postrádá prvek „motivů a akce“ (s. 27), zatímco rozum nikoliv, je hrubě nedostatečný (identitu struktury neruší ještě organický základ). Módní teze o chaosu rozumu dosud postrádá svého Kanta. Je-li ideologie definována postulátem k mocenským vztahům (dle autorova předpo-

kladu), ptá se dále student, je pak monolitická ideologie vůbec ideologií? „Monolitický typ ideologie postuluje pouze sama sebe (...) představovaný ideologický typ je typem omezujícím, ve kterém jsou mocenské vztahy ve společnosti vlastně ignorovány“, píše Lord (s. 73-74).

A dost; řekli jsme, že hlavní slovo bude mít pan Horák. Ten, aby „přiznal barvu“, ne všemu rozumí, nechce být nespravedlivý, ale nemůže si pomoci od pocitu, že strukturalismus a formální analýza *de facto* společenských procesů může být užitečná (i když kombinace kombinací a mnohorozměrnost euklidovského vesmíru se mu zdá pro lidský svět přece jen trochu odtaziť), pokud ze svých vzorců vyplaví to, co pod nánošem balastu slov (a konotací) zůstalo doposud skryto pod stojatou hladinou politologických diskusí. A bohužel se mu zdá (a pouze zdá, jelikož, jak opakuje, jistě ne všemu dobře rozumí), že se to Lordovi nejen nepodařilo, nýbrž dokonce vůbec nepodařilo. Celá kniha se množí nejrůznějšími předpoklady vstupujícími do modelu, který nakonec ze sebe nevydává nic víc než banality; předpokládá se, že rozum je fixní (a logika arbitrární), že rozum je racionalitou (a logika není), že ideologie postuluje změnu mocenských vztahů a musí mít možnost praktického uplatnění (což je skutečně silný předpoklad), že dvůr je legitimní („i když ne všechny dvory byly legitimní“ (s. 98)) a setkání nemá státní moc (a je v zásadě nelegitimní, jelikož by nejdříve muselo být uznáno dvorem), že existuje dvojí legitimita (státní a sociální) a výsledek? Ideologie se v praxi uskutečňuje propojením s institucionální základnou, v jednom politickém prostoru je více stran (politických programů), které spolu v pluralistické demokracii musí vycházet (vzájemně na sebe reagovat), čímž se do jisté míry vytrácí jejich „aktivní“ potenciál a posiluje „reaktivní“ (spolupráce potlačuje nesmiřitelnost), politika je svázána s morálkou, systém je v neustále proměně jak institucionální (tj. některé instituce jsou odpolitizovány, jiné nové se snaží o moc), tak ideologické (snižování ideologických diskrepancí), některé strany a ideologie jsou vyloučeny z účasti na politickém rozhodování (např. „ubližení“ zelení), Chomejní měl „aktivnější“ ideologii než Havel a podobně. To, co pan Lord považuje za objev

(totiž že reaktivní složka ideologie je dána samotným politickým systémem, zatímco ostatní složky mohou žít nezávisle na systému) považuje pan Horák za další „evidentní“ banalitu, protože na co by jednotlivé strany reagovaly, kdyby neexistovala stanoviska jiných stran. Pan Horák ani nechápe, proč musí být rozum považován za inkonzistentní a proč pan Lord pro vyjádření průniku mezi sférou logiky a rozumu použil integrálů, ačkoliv s jejich pomocí pouze obkreslil již jednou narýsované schéma (snad to měla být jen ukázka znalosti funkce integrálu měřící plochu definovaných funkcí, resp. plochu průniku). Podobně jako student se domnívá, že rozum je v Politice pojímán do velké míry také jako paměť, emoce a zkušenosti a myslí si, že „kritická“ ideologie může být i velmi úspěšná, i když nepostuluje budoucí strukturu mocenských vztahů, minimálně krátkodobě.

Jako člověku každodenního světa se mu zvláště nelíbí tvrzení, že „thatcherismus“ (jako příklad aktivní ideologie západního světa) vede k totalitnímu typu vlády (s. 73) a už vůbec neodpovídá jeho zkušenosti tvrzení, že „naše politické instituce dnes požívají morální autority, kterou výslovně náboženské instituce povětšinou ztratily“ (s. 100). Výklad „úlohy“ římsko-katolické církve v západní civilizaci v poznámce na s. 154 považuje za hrubě ahistorický, zkreslený a nezakládající se na pochopení vztahů středověké společnosti. Jednostranné zhodnocení evropské integrace jako čisté tendence k „zapojování“ přehlíží aspekty regionální decentralizace projevující se jak ve správě, tak kultuře nebo konzumním chování v zemích EU. Zhodnocení motivace českých intelektuálů pro změnu poměrů v komunistickém Československu jako „slepé víry v kulturu byznysu a konzumu“ (s. 10) a pojmenování současného východoevropského způsobu myšlení a hovoru o politice jako „směsice importované ideje konzumního přístupu a pseudotradičního nacionalismu“ v úvodu je podle pana Horáka ukázkou neomalené a skrytě ideologické kritiky, která s komplexností dále předložených systémů jakoby ani neměla žádného společného jmenovatele.

Zatímco student by byl ochoten vylepšovat načrtnutá strukturální východiska, jelikož složitost již z poctivosti ke studiu považuje

vždy za určitou formu odkrývající magie, pan Horák, pokud by vůbec předloženou knihu dočetl až do konce, by jen hluboce povzdychl nad tím, jak na povrch složitě a v jádru banálně, bez jakéhokoliv smyslu či nového vhledu lze nahlížet svět politického vyjednávání. Musel by říct, i když asi ne autorovi do očí, jelikož

přece jen určitě ne vše pochopil, že se mu ta kniha nelíbila a že, čistě zjiště podle ekonomických pravidel, se mu nevrátila ani malinká část nákladů, které musel pro její přečtení vynaložit.

Martin Lux

Jan Kořenský: *Proměny myšlení o řeči*

Praha, Karolinum 1998, 310 s.

Kniha *Proměny myšlení o řeči*, kterou vydala Filozofická fakulta univerzity Karlovy v roce 1998 (vyšla v roce 1999), představuje výběr z časopiseckých a knižních publikací od roku 1968 do současnosti. Publikace vyšla jako reprezentativní výběr k autorovým šedesátinám.

Proč se této knize věnujeme v časopise navýsost sociologickém? Kořenského analýzy se sociologické problematiky velmi těsně dotýkají, a zejména chceme upozornit na dva aspekty: jednak Kořenský představuje vyspělý typ lingvistického myšlení, které jako mnoho jiných lingvistů dostalo do vínu světově uznávaný odkaz Pražského lingvistického kroužku a pražského strukturalismu, ale jako nemnozí neskončilo jen opakováním poznatků již dříve vyslovených a jednak Kořenský vždy nabízel ucelený koncept výzkumného programu, který by umožnil dostat českou lingvistiku na jinou kvalitativní úroveň, a prakticky jeho nabídka dosud trvá, aniž sociální organismus lingvistické obce pozitivně reaguje.

Oba tyto aspekty považujeme za tolik závažné, aby vstoupily do kontextů širších, než jsou kontexty lingvistické.

Jan Kořenský je typem lingvisty, který nejen citlivě reaguje na empirické fakty a zjištění z analýzy textů a komunikačních událostí, ale od samých počátků svého lingvistického vývoje je schopen spřádat tyto poznatky do teoretických formulací a budovat soustavnou a vnitřně nerozpornou teoretickou reflexi jak empirických poznatků, tak jejich konceptualizací u jiných lingvistů. Zejména bychom chtěli zdůraznit komplexnost a vnitřní nerozpornost jeho reflexi, která mu umožnila, aby vyrostl v samostatného a nezávislého lingvistického myslitele. V dobách, kdy světová lingvistická

produkce byla dostupná jen nemnohým lingvistům a o odbornou literaturu byla opravdová nouze, Kořenský čistě z logiky vlastního uvažování o jazyku předjímal vývoj světové lingvistiky.

Není proto divu, že z odkazu Pražské školy nejdříve pochopil nosnost zájmu o lingvistiku „la parole“, o řečové aspekty komunikační události, že se o tyto aspekty soustavně zajímal a teoreticky je zpracovával. Tato orientace na výpovědní událost nebyla však motivována přebytkem informací o „la langue“, o jazykovém systému, ale jako důsledek vnitřně nerozporného myšlení o teoretickém konceptu budování gramatiky ze sémantické báze. Je třeba zdůraznit, že v té době (sedmdesátá léta) ostatní lingvisté pilně rozšiřovali jazykový systém na rovině syntaktické a starali se o konečný počet komplexních větných vzorců.

Rozpracování řečového jednání a jeho prověření v různých typech komunikačních událostí dovedlo Kořenského k úvaze o novém prověřování reálné existence češtiny, které by vycházelo právě z konkrétních komunikačních událostí, přesně je popsalo a odpovědělo na otázky, jak (jakým jazykem) lidé opravdu komunikují a co je tedy reálným cílem jazykových kodifikací, jazykové kultury a jazykové výchovy. I tady Kořenský předjímal mnohé, co později radikálně zformulovala konverzační analýza nebo etnolingvistika. I v této době (osmdesátá léta) nabízel projekt, jehož realizace by v současnosti znamenala mít k dispozici daleko přesnější a „tradic zbařenou“ představu o spisovné češtině. Dostali bychom se tak ze začarovaného kruhu citování minulých názorů a argumentování pochybným sociálním statutem lingvistů v otázkách jazykové kultury a kodifikační správnosti.

Ani v současnosti, kdy vše minulé bylo zapomenuto a konjunkturálně se argumentuje postmoderní hravostí a kreativitou, Kořenský

neztrácí svůj teoretický a systémový přístup k jazyku. Svůj skeptický postoj k povýšení nahodilosti na systémový princip si může dovolit: psal o něm již před desítkami let a navíc jej začlenil do celkové teorie generování a interpretace jazykových struktur. Ocitujme si, jak Kořenský reaguje na tuto módní vlnu: „*Zdá se, že má-li být metafora hernosti racionálně konceptualizována, znamená to učinit krok „před“ zrcadlo postmoderny a do jisté míry znovu pokorně hledat adekvátní způsoby artikulace vysoce dynamické, interaktivní, dialektické, vytvářivé a vytvářené skladebnosti nejvyšších řádů složitosti. V nich je řeč bezpochyby mnohem více než reprezentující instrument privilegovaně reflektujícího subjektu, ale méně než „provždy-první-dané“. (...) Odpověď vážná připomene, že spíše než o krok zpět jde o pohyb k racionalitě s poučeností tím vším, co mimo jiné každou (nebo snad jen určitou, dosavadní) racionalitu popíralo. O pohyb k racionalitě nového typu.*“ (s. 99 an.)

Přes nesporné a uznávané kvality lingvistického myšlení nepřijala bohemistika Kořenského projekty za vlastní (ke své škodě, jak jsme poznamenali výše). Nestalo se to ani v dobách státního plánu základního výzkumu, ani v dobách přidělování grantů. Kořenský tak

může být dokladem toho, jak je sociální organismus vědecké obce konzervativní a rezistentní. Jeho konzervativnost se ještě zvýšila v devadesátých letech, protože sametová revoluce vyústila v gerontologizaci různých oborů, bohemistiku nevyjímaje, a současné ekonomické podmínky v podstatě vylučují generační obměnu vědecké obce. Je také zřejmé, že grantové komise nejsou nezávislé a že lze zařadit, aby respektovaly vůli a nálady v oboru bez přihlídnutí ke kvalitě projektů.

Akademická bohemistika se tak dostala do patové situace, z níž se poprvé snažila vybrédnout v šedesátých, podruhé v osmdesátých letech. Byl restituován citový a koutkařský přístup k jazyku, oživeny a komercializovány myšlenky Pražského lingvistického kroužku, ale zásadní projekty, přesto, že jsou k dispozici, jsou sociálně neprůchodné.

Soudíme tedy, že je velmi dobře, že kniha *Proměny myšlení o řeči* vyšla, neboť zakládá možnost k proměnám myšlení o některých Kořenského projektech, které nabízel a nabízí. Jako minimální program při nejmenším umožňuje vznik lingvistických projektů pro příští tisíciletí, pokud se sociální klima v akademické bohemistice změní.

Otakar Šoltys

Jitka Ortová: Kapitoly z kulturní ekologie

Praha, Karolinum 1999, 141 s.

Když Julian H. Steward ve své proslulé práci z roku 1955 *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution* definitivně zavádí pojem kulturní ekologie, dává tím svoji odpověď na možnosti mechanického přenášení poznatků ekologie na lidskou společnost. Vyrovnává se tím se zakladatelskou koncepcí ekologie, nesoucí pečeť evoluční biologie, a to bez ohledu na používání některých sociologických termínů, jako jsou například „role“ pro pochopení komplexu vztahů organismu a prostředí. Vyrovnává se také s tzv. chicagskou školou v sociologii, která aplikuje, a nutno podotknout, že v mnoha případech velice úspěšně, ekologické principy evoluční biologie na prostředí města a jeho novou výstavbu po požáru Chicaga v roce 1871.

Steward otevírá otázku possibilismu versus environmentalismu ve vývoji kultury, i když si je sám vědom, že „začlenění kultury do ekologických souvislostí je velmi obtížné“. Se současnými zkušenostmi po zhruba padesáti letech můžeme dodat, že je to sice obtížné, ale nanejvýš nutné v souvislosti s netušenými následky demonstrace globální síly technické civilizace, pro kterou se stává biosféra Země omezeným a omezujícím faktorem jejího vlastního rozvoje, který nehodlá respektovat. Ekologické souvislosti kultury tak dostávají nový, naléhavý i praktický smysl.

Autorka se pustila do obtížného úkolu chronologicky představit vzájemné ovlivňování se a prorůstání koncepcí ekologických a kulturních. V tomto ohledu je třeba na jedné straně vyzdvihnout interdisciplinární charakter práce, i když je z textu zřejmé, že Jitka Ortová je doma především v kulturologii a nezapře, že dlouhá léta patří mezi kmenové vysokoškolské

učitele oboru kulturologie na pražské filozofické fakultě.

Na straně druhé shrnout ohromný rozsah materiálu snad všech významnějších směrů a odboček k problematice ekologického a ekologizujícího myšlení ve společenských vědách, s mnohými cestami k biologii, fyzice či filozofii činí text pro čtenáře obtížným. Kniha přináší až zahlcující množství informací v podobě stručně komentovaných citátů a excerpce mnoha autorů a jejich přístupů k ekologii nebo ke kultuře. V některých částech práce, které se nedrží tak úzkostlivě chronologického postupu, ale jsou psány více tematicky (Roztržka mezi dvěma kulturami, Závěr), se projevuje více také sama autorka a je na škodu věci, že nedává právě svým úvahám v poměrně útlé knížce větší prostor na úkor pečlivého výčtu ostatních autorů. V knize je pojednána koncepce ekologie a její vývoj v kapitolách Evolucionismus a ekologie, Základy ekologie člověka a Cesty k postmodernímu obratu světa (kterou považují za cenný pohled na současné pokusy o velkou syntézu v oprášené podobě Noosféry nebo hypotézy Gaia). Zrcadlově k ekologické koncepci kultury jsou pojaty kulturologické kon-

cepce ekologie, a to v rozsáhlé kapitole Kulturologický příspěvek k ekologii člověka a Obyvatelný svět. Celkový dojem z přehledu všech představovaných koncepcí vyznívá jak umělou konstrukcí je rozdělení světa na svět dvou kultur, na svět přírodovědného a humanitního poznání, na svět technologie a svět kultury. Možným pojetím jsou právě ekologické koncepce spojující člověka opět s jeho prostředím. Kniha je vybavena pečlivým pětistránkovým přehledem literatury, možná by velice prospělo z hlediska edukačních cílů a rychlé orientace doplnit tento seznam ještě o odkazy na kapitoly nebo stránky, kde se o jednotlivých autorech mluví.

Práce tohoto typu neaspiruje na populární příběh o ekologii a kultuře a jejich společném osudu, ale jistě se stane neocenitelnou přehledovou literaturou pro studenty všech sociálně-ekologických oborů, stejně jako pro všechny, kteří se zajímají o vzájemné ovlivňování ekologických a kulturologických koncepcí na prahu nového století a potřebují získat přehled o zdrojích a vývoji současného myšlení v kulturologii.

Miloslav Lapka

J. Hraba, Z. Pechačová, O. F. Lorenz: Deset rodin po 10 letech. 1989-1999

Praha, Academia 1999, 134 s.

Recenzovaná kniha se opírá o výsledky výzkumu, primárně zaměřeného na postižení dopadů transformace společnosti na duševní a fyzickou pohodu, resp. zdraví lidí, na jejich chování, prosperitu rodiny i na osobní a sociální zdroje, jimiž disponují (projekt *Coping with Change in the Czech Republic*). Kniha tak zapadá do řady publikací zabývajících se různými aspekty života české rodiny v nových společenských podmínkách. Současně se však z této řady poněkud vymyká. V české sociologii není běžné setkat se s náročným longitudinálním šetřením – a autoři knihy provázeli svoje rodiny převážnou část první dekády transformace. Stále ještě není běžné funkčně integrovat kvantitativní a kvalitativní přístup – tak, jak to učinila autorská trojice. A rovněž ne zcela běžné se konstituují výzkumné týmy za účasti zahraničních sociologů, nahlízejících

českou realitu zvnějšku, s odstupem. Profesori Frederik O. Lorenz a Joseph Hraba působí na Iowa State University v Ames. První z nich obohatil výzkum zejména svou metodologickou erudicí, druhý zkušenostmi se srovnávacím studiem systémově a kulturně vzdálených společností. Navíc profesor Hrabovi není „výzkumný terén“ cizí díky několikerým návštěvám ještě socialistického Československa i republiky porevoluční. (Za českou stranu se na přípravě a realizaci projektu podílela docentka Zdeňka Pechačová, vedoucí katedry psychologie České zemědělské univerzity v Praze.)

Knihu *Deset rodin po 10 letech* uvádí Jiří Večerník stručným načrtnutím odborného curricula autorů, metodologických aspektů, společenského kontextu, v němž výzkum probíhal a kde kotví příběhy respondentů (s. 7-10). Upozorňuje na změny, jimiž posléze společnost v důsledku ekonomické recese prošla a které, pokud bychom oslovili účastníky výzkumu nyní, by zřejmě posunuly optiku jejich vidění méně příznivým směrem. Večerník píše lehce,

spíše vypráví o kolezích, které dlouho a dobře zná, o situaci v zemi, již zná rovněž důvěrně. Na pozadí konkrétních rodinných příběhů pak vynikne přiléhavost stylu předmluvy vlastního textu knihy.

Úvodem opatřili knihu Hraba s Lorenzem (s. 11-23). Také oni udržují linii vyprávění sdělováním osobních vzpomínek (na železnou oponu, chlad a šed' veřejného života komunistického Československa, na jejich kontrast s přívětivostí a otevřeností soukromí domovů apod.). Od nich pružně přecházejí k „číslům“ – statistické ukazatele jim pomáhají srovnávat podmínky starého a nového režimu a v nich používaných strategií „přežítí“. Večerník považuje úvod za „suše podaný a datově přexponovaný“ (s. 8). Zdá se mi, nicméně, že tento „kontext pro individuální změny“ (tamtéž) je hutný a srozumitelný a že umožní čtenáři uvědomit si společenskou situaci, ve které rodiny prožívaly svou každodennost (viz vývoj cen, inflace, hrubého domácího produktu, mezd, změny ve struktuře výdajů domácností atd.).

Příběhům rodin „povinně“ předchází velmi podrobný popis metodiky výzkumu (s. 25-31). Důkladnost, snaha neopomenout žádný důležitý detail však místy znesnadňuje orientaci v návaznosti jednotlivých fází výzkumu a jejich spojení s konkrétními výzkumnými procedurami a technikami. (Snad by pomohlo schéma organizace výzkumu v příloze.)

Autoři zahajovali výzkumnou akci pilotní studií (1991-1992), jež byla podkladem pro vypracování projektu podporovaného z grantu Národního ústavu duševního zdraví v USA. V jeho rámci byl za spolupráce s Českým statistickým úřadem zkonstruován ze základu „zpravodajských domácností“ reprezentativní soubor více než 700 rodin, z nichž se podstatná část zúčastnila následujících vln dotazníkového šetření (1994, 1995, 1996). Do intenzivního výzkumu byly vybrány 64 rodiny z podsouborů respektujících zvolená, předem stanovená kritéria: přednosty domácnosti, kompletnosti rodiny a typů rodiny neúplné, ekonomické aktivity, sektoru ekonomiky, charakteru pracovního úvazku, následně rodinného příjmu a kraje. Ochota rodin spolupracovat a selekce podle typu domácností, zaměstnání a kraje zůzila nakonec soubor na šestnáct rodin. Z informací, získaných prostřednictvím vzá-

jemně provázaného životopisu (jeho osnovu najdeme opět pečlivě popsanou v dané kapitole – s. 27-28), dotazníku o událostech před a po roce 1989 a interview, vycházely případové studie (na nich byl postaven dotazník aplikovaný v poslední, čtvrté vlně šetření v roce 1999). Výzkum kladl evidentně vysoké nároky na respondenty, kteří museli v odpovědích obsáhnout značný časový úsek svých životních drah, reagovat na otázky zasahující od ryze privátního prostoru po reflexi společenských událostí. (Autoři o zachycení „vztahu mezi konkrétní historickou událostí a jejím vlivem na život obyčejných lidí“, (...) o „pochopení reforem, jejich významu pro řadové občany“ explicitně usilovali – s. 26.)

Pro knižní publikaci bylo zvoleno deset případů – nejzajímavějších, z hlediska cíle výzkumu podepřených nejlépe zpracovanými podklady. Čtenář sleduje životní příběh „manažera zemědělského družstva a jeho ženy“ (s. 31-40), „rodiny, které se dobře dařilo už dříve a která je opět úspěšná“ (s. 41-46), „muže, který se prosadil a oddané manželky“ (s. 47-56), „cílevědomé ženy a muže, který má problémy“ (s. 57-66), muže, který se stal „z odborníka ve státní správě samostatným podnikatelem“ (s. 67-85), „penzionovaného státního úředníka a restituentky“ (s. 76-84), „šetrné manželky a handicapovaného manžela“ (s. 85-94), „šikovného muže a jeho manželky“ (s. 95-102), „samoživitelky s jejími problémy“ (s. 103-111) a „manželů v důchodu žijících na venkově“ (s. 112-121). Autoři použili přesný popis – postupují selektivně, prezentují vybrané části z nashromážděných údajů, popisné pasáže prokládají citáty a vlastními vysvětlujícími poznámkami. Samostatná vyprávění o každém případě uzavírají důsledně „shrnutím“. Do něho včlenili postřehy, získané nestrukturovaným pozorováním během face-to-face interakce mezi respondenty a tazateli, vzpomínky dotazovaných, či doplňující údaje z dotazníků a životopisů. Snaha zasadit jednotlivé, unikátní příběhy do širších společenských souvislostí graduje v závěru (s. 122-132).

Knihy je ve své podstatě zprávou o mnohopřípadové studii. Obsahuje všechny náležitosti „zprávy“: vysvětluje výzkumný záměr, informuje jasně o sociálním kontextu prostředí, v němž výzkum probíhal, sděluje přirozenou

historii výzkumu, základní data (vyprávění, organizované úryvky z interview atd.), formulaci závěrů a popis jejich širšího významu. Postrádám pouze odkazy na výsledky jiných, na obdobné téma orientovaných empirických výzkumů.

V daném výzkumném projektu byla zkombinována kvantitativní a kvalitativní metoda. Kvalitativní přístup umožnil hlouběji proniknout do podstaty zkušeností členů rodin s dřívějším režimem i transformací, vidět události z perspektivy aktéra, v jeho životním kontextu, získat a prezentovat data, „jejichž povaha by se počítačovým zpracováním kvalitativně změnila a ztratila svou specifikou“. Zdá se, že se řešitelům podařilo „zaměřit a srovnávat příběhy rodin s kvantitativními výsledky, zjišťovanými za celý soubor tak, aby lépe pochopili výsledky zjištěné při zpracování celého souboru“, ve shodě s vytýčeným instrumentálním cílem výzkumu (s. 26-27).

V závěru knihy zdůrazňují autoři různost, jedinečnost rodin, osudů jejich členů, i reakci na dotazy badatelů. Všimají si, že ve vzpomínkách respondentů má komunistická éra jak „temnou“, tak světlou stránku („zhmotnělou“ především v systému sociálních jistot). Nový režim jim přináší rovněž vrchovatě dobrého i špatného. Nabízí možnost cestovat, dostatek zboží, výběr služeb, ovšem nezřídka na ně nemají. Nabízí svobodu, ale ta je nezřídka

zneužívána. Dal vzniknout vrstvě majetnějších či bohatých, nezřídka je však podezírájí z nelegálního, nemorálního nabytí majetku.

Jací jsou tedy Češi, ptají se autoři? Odpověď je pro ně jasná: Preferují ekonomické zájmy před svobodou, formulují nerealistická očekávání – „*chtějí všechno, ale všechno mít nemohou*“ (s. 131), rádi by skloubili výhody obou režimů, snadno svalují vinu na druhé, pokud jsou úspěšní, svůj vzestup bagatelizují... Jsme opravdu tací? Zřejmě bychom rádi připustili jistou „zaujatost“ výzkumníků-cizinců a raději se podívali na laskavější odraz v zrcadle, které Čechům nastavil Jiří Večerník v předmluvě recenzované knihy: Lidé „*nejsou (...) ani naivkové, kteří od reform očekávali pečenné holuby do úst, ale většinou ani puritánští dřiči, kteří dychtivě přivítali tržní ekonomiku jako příležitost k uplatnění své ladem ležící energie (...) zkušenosti z jiných zemí či přinejmenším obyčejný selský rozum jim nedovoluje propadnout nadměrným očekáváním. (...) Nepotvrzuje se hypotéza o nadměrných paternalistických očekáváním – lidé dobře vědí, že odpovědnost za vlastní osudy a životní úroveň mají v rukou hlavně oni sami...*“ (s. 8-9). Tak či onak nás čtení příběhů deseti rodin určitě „*povede k zamyšlení o našem vlastním osudu*“ (tamtéž).

Dana Sýkorová

Andrzej Kaleta: Rewitalizacja obszarów rustykalnych Europy, dział I, Społeczność wiejska

Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1998, 141 s.

Nespornou předností polské rurální sociologie je její kontinuální vývoj. Polský venkov se potýká s mnoha problémy, které jsou i nám důvěrně známe – vysokou mírou nezaměstnanosti, nízkou produktivitou práce v zemědělství, ekonomickými obtížemi plynoucími z vysokých cen vstupů a nízkých výkupních cen zemědělských produktů, zadlužeností, obtížemi při rozšiřování tržního prostoru, chybějící nebo málo rozvinutou infrastrukturou venkovských oblastí, migrací z venkova do měst, postupným zhoršováním životního pro-

středí, devastací kulturního a architektonického dědictví, růstem zločinnosti a dalšími.

Téma *obnovy vesnice* je v Polsku velmi aktuální. Předkládaná kniha představuje přínos polských sociologů po stránce teoretické, metodologické i praktického využití vědeckých poznatků. Zkoumaným objektem se stala vesnice Lučim (historický název Luczmin nebo Lutschmin), která má okolo 600 obyvatel a nachází se na okraji historických Kujaw, asi 23 km severovýchodně od Bytoště.

Teoretický rámec bádání je založen na podrobné znalosti prací evropských i zámořských rurálních sociologů. Kaleta upozorňuje, že ve strategiích rozvoje venkovských společností dlouhou dobu téměř absolutně dominovalo paradigma „modernizace“. Tyto strategie jako by samozřejmě předpokládaly, že všechny

společnosti se postupně přetvoří ve společnosti průmyslové a mechanicky přenášely ekonomické a sociální vzorce městského chování do venkovské společnosti. Venkov je chápán jako *cosi*, co sice ještě není město, ale má otevřeny všechny možnosti časem se městem stát (Kaleta, Pevetz). Rakouský sociolog Pevetz tuto vizi popisuje ještě tvrději – „...z každé vesnice bude bezprostřední přístup k dálnici, každý potok bude mít betonové koryto, staré budovy budou zbořeny nebo modernizovány, geometrické rozčlenění terénu pomůže likvidovat neupravené fragmenty krajiny, zvýšit rentabilitu zemědělství, eliminovat přebytečné pracovní síly...“ (volná citace z knihy W. Pevetz: *Od modernizace venkova k místní identitě*, s. 124). Procesy modernizace se samozřejmě neomezují na materiální rámec života, zasahují i do oblasti kulturní a společenské, především postupným odumíráním lokálních a regionálních tradic.

Již ve třicátých letech 20. století varovali někteří rurální sociologové před úskálími „modernizace“ vesnice. Zcela zřetelně tyto obavy nalézáme u Antona Štefánka (1877-1964), jednoho ze zakladatelů slovenské sociologie. Jeho práce jsou v Polsku dobře známy, opakovaně překládány a komentovány. Štefánkův sklon k určité idealizaci a ideologizaci rolnické tradice je bližší polskému než českému vnímání rurální reality.

O dvacet let později se pouští Rakušan Ferdinand A. Westphalen do úvah o roli státu při ochraně venkova a zemědělství. Jako jeden z prvních evropských rurálních sociologů zdůrazňuje nutnost ochrany společenského a kulturního dědictví vesnice. V Polsku se obdobným tématům začínají věnovat zejména Władysław Grabski, Józef Chalasiński, Józef Burszta, Stefan Żeromski a další. Pro srovnání je dobře si uvědomit, že v téže době v českých a slovenských vesnicích začíná kolektivizace – období systematického ničení tradičních hodnot a československá rurální sociologie se na delší dobu zcela odmlčuje. Polská sociologie naopak postupem let dochází k tzv. „sociálnímu agrarismu“, který hledá způsoby udržení životaschopnosti vesnic v měnících se ekonomických podmínkách.

Nejednotnost, možná i nejasnost panuje v přesnějším definování pojmu „rolnická spo-

lečnost“. V pojetí industriálních společností je funkce sociální skupiny rolnictva většinou marginální. Pokud se objevují pokusy o definování „agrární“ nebo „rurální“ společnosti, pak akcentují specifika především kulturní. Známé koncepce Roberta Redfielda (*The Folk Society* 1947, *Peasant Society and Culture* 1956) charakterizují rolnickou společnost jako optimistickou, s pozitivním postojem k práci, přírodě, vesnickému společenství, otevřenou pokroku a inovacím. Jiní badatelé (např. Ch. Giordano) ji připisují znaky zcela opačné. Kaleta upozorňuje, že charakteristické chování rolnické společnosti nelze stěsnat obecnou formulací do jediného socio-kulturního typu. Každá společnost těchto typů zahrnuje celou řadu a jejich profilování úzce souvisí s historickým vývojem státu (národa). Dobrým příkladem je např. tradiční rolnická kultura v Irsku, která se vedle dominantního církevního vlivu utvářela pod vlivem vesnického alkoholismu, jako převládajícího znaku životního stylu mužů (N. Scheper-Hughes: *Saints, Scholars and Schizophrenics. Mental Illness in Rural Ireland*, Berkeley 1979). Podobných příkladů bychom mohli najít více i u nás nebo v zemích nám geograficky blízkých.

Kaleta, s použitím příkladu weberovského ideálního typu, charakterizuje venkovskou společnost jako:

- technologický celek, který využívá sluneční energii, vítr, vodu, rostliny, zvířata a lidi. V podstatě není nutné zavádět do ekosystému žádnou energii zvenčí, což dává možnost existence tzv. uzavřeného cyklu;
- ekonomickou kongruenci, která se vyznačuje souběžností logiky výroby a logiky spotřeby při akceptování fenoménu omezování oproti fenoménem konzumace;
- společnost s průhlednými hierarchickými strukturami, budovanými z relativně nevelkého počtu elementů a zdrojů. Zapojení do dělby práce je nízké.

Vědecká bádání se soustřeďují na hledání a vytváření takových pravidel fungování post-industriálních společností, které by kladly důraz hodnoty přírodní, kulturní a společenské a nepodřizovaly je hodnotám ekonomickým. Jedním z konceptů je prosazování pravidel, která preferují smysl života nad smyslem sys-

tému, hodnoty nehmotné nad hmotnými a omezování spotřeby nad jejím stálým růstem. Vesnice, navzdory všemu, čím v minulosti prošla, zůstává nejbližší tomu, co označujeme „oblastí lidského rozměru“.

Úvahy o rozvojových strategiích vesnických území společné Evropy jsou v této době velmi aktuální. Ačkoliv koncepce „polyprofesionality“ rurální populace byla opakovaně zpochybňována, zdá se, že ze základním cílem politiky státu vůči vesnici by mělo být vytvoření možností pro získávání obživy z dalších zdrojů, nejen ze zemědělské výroby. V podobném duchu se vyjadřují experti Evropské rady rozvoje vesnic a malých měst (Zpráva Evropské rady rozvoje vesnic a malých měst – ECOVAST – Strategie pro vesnice Evropy), kteří akcentují využívání lokálních zdrojů pro doplňování příjmů rolnických hospodářství. Zánik rolnických hospodářství a migrace rolnického obyvatelstva do měst jsou nebezpečné v tom smyslu, že se nejedná pouze o ekonomickou stránku pohybu obyvatelstva, ale o ztráty daleko větší – tvářnost osídlené venkovské krajiny.

Vesnice Lučim byla vybrána k prvnímu polskému programu revitalizace proto, že zde byl již před dvaceti lety zahájen zajímavý experiment, realizovaný skupinou výtvarných umělců z Toruně (Witold, Chmielewski, Smużny). Byl zaměřen na posilování kulturních tradic a identity obyvatel Lučimi. Základními předpoklady revitalizačního programu Lučimi byla jednak ochota místních obyvatel ke spolupráci, a jednak schopnost dosti různorodého kolektivu (ve smyslu profesním) sladit svou specializaci a své představy se zájmy a skutečnými možnostmi malé obce. Ke společné práci se zde sešli umělci, ekonomové, ekologové, sociologové, včetně studentů 5. ročníků a doktorandů, zpracovávajících své disertace. Podrobně byl popsán stav přírodního prostředí, vodních rezervoárů, lesů, obdělávaných pozemků a osídlení. Sociologickými metodami a technikami byla zkoumána lokální společnost, její socio-demografická struktura, životní podmínky, životní úroveň a životní styl, ovlivněné především vysokou nezaměstnaností (kolem 30 %). Ta byla vyvolána bankroty průmyslových podniků v Koronowu a Bydhošti. Určujícím znakem je převažující (téměř 90 %) podíl

obyvatel, hlásících se ke katolické víře. To do jisté míry určuje tradiční hodnotovou a kulturní orientaci obce. Zároveň je ale, zvláště u mladší generace, patrná snaha hledat nové možnosti jejího rozvoje.

Revitalizační program vycházel z předpokladu zachování soukromých rolnických hospodářství jako základu pro udržení společenského a kulturního prostředí vesnice, a to i za podmínky, že bude udržována zemědělská produkce na půdách horší kvality. Určitého vyrovnávání příjmů z ekonomicky nepříliš silných hospodářství by mělo být dosaženo diverzifikací příjmových zdrojů. Možností pro nezemědělskou činnost však není mnoho a ty, které existují, jsou limitovány chybějící nebo nedostatečnou infrastrukturou. Jisté naděje jsou vkládány do rozvoje telecottage (místních telekomunikačních center), které umožní přístup k informacím, trhům a službám i v odlehklých a málo zalidněných obcích. Po vyhodnocení empirických podkladů byla zvolena konstrukční osa revitalizačního programu, soustředěná do čtyř tematických bloků (ekologické zemědělství, agroturistika, zachování kulturní identity, telecottage).

Ekologická produkce potravin se řídí závaznými pravidly, která jsou povinná pro všechny výrobce, sdružené v International Federation of Organical Agricultural Movement. Národní a oblastní organizace si vypracovávají podle nich vlastní kritéria pro svou zemi. Rentabilita ekologického zemědělství je ovšem sporná a literatura neuvádí jednoznačné výsledky. Nicméně při dodržování vysoké jakosti produkce a udržení funkčnosti celého systému ekologické farmy (vyrovnaného vztahu rostlinné a živočišné výroby), může být za příznivých podmínek konkurenční alternativou pro konvenční zemědělství. Mimoekonomický přínos je však nesporný. Lučim je zvýhodněna svou zeměpisnou polohou, od průmyslových oblastí je oddělena největším polským lesem komplexem Tucholských borových lesů, takže je považována za jednu z oblastí s nejčistším vzduchem. Zvlněná krajina s jezery a lesy je zároveň turisticky velmi atraktivní.

V Lučimi zatím neexistovalo ani jedno ekologické hospodářství, ale zdá se, že v případě reálného odbytu produkce a možnosti získání přednostního úvěru by zájem zemědělců

vzrostl. Výzkumy potvrdily poměrně šetrné zacházení s půdou, dodržování karenčního období po postřicích, pozitivní přístup ke snižování koncentrace hospodářských zvířat a ochotu k omezení monokultur. Zároveň ale přetrvávala značná neinformovanost o možnostech širšího zavedení ekologického zemědělství a nedůvěra v jeho ekonomickou udržitelnost. Ta byla posilována obtížemi při nalézání tržního prostoru pro ekologické výrobky a vhodného systému distribuce. V Polsku je zatím poptávka po ekologických potravinách dost malá.

Agroturistika je pojmem novým, který se v posledních desetiletích objevuje v mnoha obměnách (turistika zelená, orientovaná na přírodu, měkká, ekologická, jednoduchá, vesnická, agrární, farmářská atd.). Jedná se vždy o typy alternativní turistiky, která je v co nejúžším sepětí s přírodou a krajinou a nevytváří v ní žádné umělé objekty (rekreační střediska, hotely, sportovní zařízení apod.). V Polsku je tento typ turistiky spojován především s nadějemi na zlepšení materiálních podmínek vesnické rodiny. Avšak turistické „otevření se“ vnějšímu světu je zároveň vnímáno jako určité nebezpečí, které spočívá v komercializaci lidového umění a ohrožení vesnické tradice, budované na uzavřenosti vůči vnějšku. Básnickými slovy Janiny Skalské řečeno: „...je jako oheň, při kterém se můžeš ohřát, avšak nekontrolován může spálit tvůj dům“. V Lučimi by agroturistika byla řešením pro několik desítek rodin. Zároveň je limitována některými fakty – zanedbaností většiny vesnických hospodářství, nepořádkem a prostorovým chaosem v uspořádání obce a nedostatky v infrastruktuře obce. Revitalizační program zahrnuje řadu postupných kroků: zavedení značení cest, turistických tras i významných míst, organizování kursů tradičních řemesel a ručních prací, vytipování vhodných hospodářství a přípravy kalendáře „lučimských svátků“ spojených s tradicí celého kraje.

Obnova kulturní identity je jednou z nejzajímavějších částí revitalizačního programu. Je výsledkem didaktické práce Fakulty výtvarného umění Univerzity Mikuláše Koperníka v Toruni, která začala již v roce 1976 opravami a úpravou opuštěného dřevěného domu v Lučimi. Lučimský dům se stal útočištěm a domo-

vem výtvarné skupiny 111. Skupina vytvořila velmi přesně specifikovaný jedenáctibodový program „společenského“ umění, přičemž přiznává, že největší potíže se objevily při používání kompromitovaného pojmu „společenský“ a překonávání bariér v myšlení, které se bezděčně vždy s tímto pojmem vynořovaly. Společenským uměním nazývají takové, které vytváří spojení mezi tvůrcem a adresátem. Autoři říkají: „...tvorba, činnost, pohyb, pozorování, očekávání, bádání, zkoumání výsledků, modifikace, rezignace, nové pokusy, zdokonaňování, hroucení se a nové získávání víry – to všechno byly znaky toho, oč jsme se snažili v Lučimi“. Z každého činu a pokusu se rodil střípek dnešní kulturní tvárnosti Lučimi. Po dvaceti letech vzájemného setkávání autoři přiznávají, že nejenom vesničané nalézali a vytvářeli vlastní kulturní identitu, ale také tvůrci této zdánlivě naivní reanimace odumřelých kulturních tradic v mnohém nacházeli sami sebe a vytvářeli svůj svět – lepší, přátelštější, svůj vlastní.

Vytvoření telechaty se zdálo velice vhodnou součástí lučimského programu. Telechata je polský výraz pro anglický termín telecottage – tj. telekomunikační centrum. První telecottage vznikla v roce 1985 ve vesnici Herjedalens na severu Švédska. Její otevření mělo za cíl omezit proces migrace z málo zalidněných oblastí, snížit prostorovou izolaci, zvýšit informovanost a pomoci vytvořit nabídku práce na dálku. V Lučimi je plánováno vybavení telekomunikačního střediska systémem mobilních telefonů, telefaxem, elektronickou poštou, elektronickým spojením s bankami, počítačovým zařízením pro tisk místního časopisu, systémem příjmu satelitní televize a studiem pro elektronické konference. V první fázi jsou plánovány základní kurzy pro obsluhu veškerého vybavení. Dobré fungování telechaty může zvýšit vzdělanost mladých lidí, pomoci drobnému podnikání (zpřístupnění ekonomických informací, poradenství, stálý kontakt s bankami, finančními úřady atd.) i agroturistice (rezervace ubytování, jízdenek, služeb).

Nástin programu revitalizace polské vesnice na lučimském příkladu je pozoruhodný svou propracovaností a širší pohledu. Je v něm patrná teoretická vzdělanost tvůrců i důvěrná znalost venkovské problematiky. Při četbě

téměř nezaznamenáváme paternalistický přístup k venkovské zaostalosti. Analytická data jsou věcná, přesná, strohá. Přístup k řešení velmi závažných ekonomických a sociálních problémů je naopak velmi citlivý, povzbuzující a rozvíjející především místní nápady a mož-

nosti. Návodů k udržení životaschopnosti vesnic může být samozřejmě mnohonásobně více, ale lučimský příklad je rozhodně dobrou inspirací.

Věra Majerová

Piotr Sztompka: *Trust. A Sociological Theory*

Cambridge, Cambridge University Press 1999, 214 s.

Podtitul nové knihy profesora sociologie na Jagellonské Univerzitě v Krakově Piotra Sztompky by mohl čtenáře zmýlit, ale Sztompkova kniha není jen suchou sociologickou teorií. Českého čtenáře si spíše získá poslední kapitola nazvaná „Důvěra a rychlá sociální změna: případová studie“, ve které autor konfrontuje svoji teorii důvěry se sociologickými výzkumy zabývajícími se pádem komunismu a zrodem postkomunistického sociálního řádu v Polsku. Zde shromážděné argumenty mohou čtenáře navnadit či vyprovokovat k prostudování autorova modelu vzniku kultury důvěry (kap. 6) či jeho výkladu o paradoxním vztahu důvěry a demokracie (kap. 7). Nakonec si z řady klasifikací a typologií „disciplinovaného eklektika“ Sztompky může čtenář k svému užtku vytvořit vlastní vhléd do zvláště v posledních letech se rozšiřujícího okruhu literatury o důvěře (kap. 2 Idea důvěry, 3 Druhy důvěry, 4 Základy důvěry, 5 Funkce důvěry). Sám autor knihy se tímto tématem zabýval prakticky celou druhou polovinu devadesátých let mj. v návaznosti na své předchozí práce *Society in Action: The Theory of Social Becoming* (1991) a *The Sociology of Social Change* (1993).

Než se v knize dostane k tématu důvěry, připravuje si Sztompka v první kapitole cestu popisem vývoje sociologie, z něhož vyzvedává dva paradigmatické posuny – od sociologie sociálních kolektivit, systémů či struktur k sociologii, která se zajímá o sociálně vkořeněné jednotlivce, sociologii jednání. Uvnitř ní pak sleduje posun od „tvrdé“, pozitivistické představy jednání k „měkké“, humanistické představě zaměřené na významy; pohyb od pojetí člověka jako *homo economicus* k bohatější představě zahrnující prvky emocí, norem,

tradic a kultury. Ačkoliv právě badatelský zájem o koncept důvěry má být příkladem kulturalistického obratu (s. 11) v sociologii, nevyznívá popis paradigmatických posunů zcela přesvědčivě. Alespoň Sztompkovy časté citace a odkazy na teoretika systémů Niklase Luhmanna či představitele „tvrdé“ teorie racionální volby, jako jsou James S. Coleman a Russel Hardin, takový posun nedokládají. Zdá se, že si autor úvodem jen otevírá cestu ke své pozici a svému konceptu kultury důvěry.

Základní Sztompkova definice důvěry zní: „Důvěra je sázka na budoucí kontingentní jednání druhých“ (s. 25). Podle Sztompky důvěra aktivně anticipuje a čelí neznámé budoucnosti. Patří do diskursu jednání (*agency*), čímž se liší od naděje a důvěřivosti (*confidence*), které jsou pasivní a spadají do diskursu osudu. Důvěra sází na budoucí nejisté jednání druhých, a proto je vždy spojena s rizikem. Míra rizika záleží na velikosti „sázky“ a šanci zisku či ztráty. Spojitost s rizikem (společností rizik) aktualizuje problematiku důvěry v době pozdní moderny.

Na rozdíl od autorů, kteří kvalitativně odlišují interpersonální důvěru (zahrnující setkání tváří v tvář) od sociální důvěry, se podle Sztompky spíše jedná o rozšiřující se soustředné okruhy důvěry. Od nejužšího kruhu naší rodiny, osobních známých, přes různé sociální kategorie, sociální role (např. důvěra v lékaře, nedůvěra v taxikáře) a skupiny se dostaneme až k abstraktnějším typům, jako je důvěra v instituce a organizace, v technologické systémy až po nejširší objekty důvěry, jako jsou důvěra v sociální systém, sociální řád. Všechny tyto různé druhy důvěry jsou v zásadě redukovatelné na důvěru v lidské jednání, ať už důvěřujeme přímo jemu, nebo jeho produktům či efektům.

Ve třetí a čtvrté kapitole se Sztompka zabývá třemi dimenzemi komplexního statusu důvěry. Mimo jiné tím vymezuje svoji pozici

vůči přístupům jiných autorů. Důvěra jako *vztah* je založena na odhadu důvěryhodnosti objektu důvěry. Rozhodnutí, zda důvěřovat, závisí na informacích, které má subjekt důvěry k dispozici. Ty se buď týkají vlastních rysů objektu důvěry (reputace; výkon; dojem), nebo kontextu, v němž objekt působí, a který umožňuje důvěryhodnost vynutit, činí ji pravděpodobnější tím, že zviditelňuje zneužití důvěry atd. Při získávání informací musí často subjekt důvěry také spoléhat na důvěryhodnost osob či institucí, které mu informace zprostředkovávají, a počítat s možností, že objekt potenciální důvěry svoji důvěryhodnost předstírá. Relační dimenze důvěry a problémy s ní souvisejícími se zabývá teorie racionální volby. Psychosociální perspektiva vidí důvěru jako *rys osobnosti* odvozený z genealogie jedince, z jeho úspěšné socializace, zejména v počátečních fázích života. Mluví se o „základní důvěře“ (Giddens), „morálním impulsu“ (Wilson), „kapacitě pro důvěru“ (Hardin) atd. Podobně genealogický základ jako druhá dimenze, ale na kolektivní úrovni, má dimenze třetí – důvěra jako *kulturní norma*. Koncept kultury důvěry a model jeho vzniku představují Sztompkův vlastní přínos do teorie důvěry.

Sztompkův model vzniku kultury důvěry (s. 132 an) spojuje čtyři sady proměnných. Výchozí proměnnou je preexistující tradice důvěry (resp. nedůvěry). Jako nezávislé proměnné vystupují strukturální podmínky, které zvyšují či snižují pravděpodobnost úspěchu důvěry. Pozitivně rozvoj důvěry ovlivňuje normativní koherence, stabilita sociálního řádu, transparentnost sociální organizace, obeznamost s prostředím, ve kterém lidé jednají, a odpovědnost druhých lidí a institucí. Na vybavení aktérů záleží, zda využijí strukturálních podmínek či nikoliv. Toto vybavení aktérů, které se u Sztompky rozpadá na dva okruhy – sociální nálady, jako jsou rozšířený optimismus, orientace na úspěch atd. a kolektivní kapitál (bohatství, moc, vzdělání, sociální síť, velká rodina, náboženská víra aj.), sehrává roli prostředkující proměnné, která předešlé proměnné spojuje s výslednou úrovní kultury důvěry. Ta vystupuje jako závislá proměnná na konci jedné sekvence a stává se výchozím bodem pro další cykly růstu kultury důvěry (resp. nedůvěry).

Ze svého modelu Sztompka vyvozuje závěry pro praktickou politiku. Legislativní úsilí by mělo vytvořit systém koherentního a nekontradiktorního práva, pocit stability by mohla zvýšit garance pokračování protřžních a demokratických reforem. Pro transparentnost vládních akcí je důležitá její mediální politika a zajištění zpětné vazby např. prostřednictvím výzkumů veřejného mínění. Zlidštění institucí počínaje bankami a konče školami především padá na jejich reprezentanty, kteří se denně stýkají s občany. Pro posílení odpovědnosti je klíčová konsolidace demokratických institucí. Vedle utváření vhodných institucí lze podle Sztompky napomáhat rozšíření důvěry prostřednictvím kvalitního vzdělání a podporou zdravého rodinného života. Je třeba v očích lidí zvýšit důležitost důvěry, spojit ji s jinými morálními zdroji (např. náboženství) a ukázat, že důvěra a její dodržení se vyplácí.

Vztah demokracie a důvěry podle Sztompky charakterizuje dvojí paradox. Za prvé, demokracie paradoxně posiluje kulturu důvěry institucionalizací nedůvěry v základních principech demokracie. Např. princip periodických voleb v sobě zahrnuje nedůvěru v ochotu vládců předat moc dobrovolně svým nástupcům. Různé oblasti moci jsou odděleny, aby jedna druhou navzájem kontrolovaly. Princip občanských práv implikuje nedůvěru ve spontánní snahu autorit zabezpečit potřeby a zájmy občanů atd. Za druhé, principy demokracie podporují kulturu důvěry paradoxně tehdy, když nejsou příliš často aplikovány. Jejich užití totiž indikuje porušení důvěry. Jestliže se ale uplatňují jen výjimečně, systém lze považovat za efektivně fungující a důvěryhodný. Sztompka poukazuje i na opačnou kauzalitu. Rozšíření důvěry napomáhá pro demokracii podstatné komunikaci mezi občany, participace občanů, jejich toleranci, upřednostňování kompromisu před konfliktem atd. Na rozdíl od demokracie se autokracie snaží různými způsoby přímo institucionalizovat důvěru ve vládcu a systém autority. Institucionalizovaná důvěra je však křehká mimo jiné proto, že jednostranně vyžaduje důvěru jen od ovládaných, podřízených atp.

V případové studii popisuje Sztompka fluktuaci důvěry v polské společnosti počínaje vývojem v posledních desetiletích komunistic-

ké vlády. Podrobnější analýza vychází z bodu, ve kterém úroveň důvěry kulminovala. „Národní solidarita dosáhla svého vrcholu a s prvním demokratickým premiérem Tadeuszem Mazowieckim deklarovanou politikou tlusté čáry oddělující minulost mohla pojmout dokonce dřívější vládců a jejich podporovatele. Další pout polského papeže dala příležitost k symbolické demonstraci národní a náboženské jednoty. Intenzivní důvěra poprvé obsahovala obě formy: horizontální mezi lidmi přes všechny sociální hranice a vertikální vůči našim demokraticky zvoleným reprezentantům a vládě vedené Solidaritou.“ (s. 159 an).

Kolaps důvěry, který se objevil s překážkami transformace, Sztompka dokládá rozšířením substitutů důvěry (obecně se jim věnuje v páté kapitole). Poukazuje na posun k diskursu osudu, který se odráží např. v popularitě sázkaření a hráčství; rozšíření korupce; spoléhání na cizí pomoc anebo pomoc státu atd. Jako behaviorální indikátory deficitu důvěry autorovi slouží např. odchody do zahraničí, nechuť občanů veřejně se angažovat, kolektivní protesty, chybějící dlouhodobý výhled v ekonomickém chování i jinde. Mezi verbálními indikátory poklesu důvěry se objevují hodnocení dopadů privatizace, srovnání současné a minulé socioekonomické pozice, míry důvěry v politické instituce, ale také např. církev. Sztompka přitom vnímá, že důvěra není ve společnosti rovnoměrně distribuovaná. Přinejmenším se odvíjí od historických zkušeností s předchozím režimem a relativním úspěchem či deprivací zažívanými v novém režimu.

Syndrom nedůvěry vysvětluje Sztompka zčásti jako dědictví nedůvěry z předešlého režimu (s. 174 an) posílené „porevoluční malátností“ způsobené mj. tvrdou a nevybíravou snahou využít nově se otevírající šance, uvolněním dřívější vnější i vnitřní kontroly, nevyzrálými a korumpovatelnými politickými elitami atd. Z dlouhodobého hlediska nedůvěru prohlubuje nejistota lidí, kteří nepřipraveni vstupují do budoucnosti s dosud nepoznanými riziky – vysokou nezaměstnaností, inflací, finanční a daňovou nestabilitou, rostoucí kriminalitou vedoucí až k „normalizaci deviance“ (Stivers). To vše při nefunkčnosti kontrolních agentur, které mají hájit řád, stabilitu a kontinuitu sociálního života. Svoji roli při vytváření

deficitu důvěry sehrávají i nesplněná vysoká očekávání, která přinesl „slavný rok 1989“.

Ve svých studiích důvěry z poloviny devadesátých let je Sztompka ještě poměrně pesimistický v názoru na šance a časový rozměr překonání bludného kruhu posilující se nedůvěry a cynismu. Jestliže potom jeho indikátory důvěry vykazují zhruba od let 1993/94 stabilní nebo i rostoucí trend, vysvětluje to odkazem na mnohaúrovňovou konsolidaci poměru. Nevratnost politických změn se paradoxně projevila vítězstvím postkomunistů v parlamentních volbách, kteří však nezměnili trend reforem. Svoje první výsledky začala přinášet razantní ekonomická reforma. Konsolidací prošla politická demokracie (přijetí ústavy, opakované volby, fungování mechanismů parlamentní demokracie). Pozitivní roli v obratu sehrála expanze osobního a sociálního kapitálu (zakořenění relativně bohaté střední třídy) i využití tradičních zdrojů v nových podmínkách (silné a široké rodiny, náboženská komunita). Sztompka vnímá i vliv generační výměny ve prospěch minulou kulturou nedůvěry nezatížená generace. S ohledem na tyto faktory vidí Sztompka v závěru své práce budoucnost Polska o poznání optimističtější.

V několika poznámkách se na závěr pokusím naznačit silné stránky i možné slabiny Sztompkovy knihy. Ač se Sztompka sám věnuje zejména kulturní dimenzi důvěry, nechce se uzavírat do jednodimenzionálního schématu nutně zjednodušujícího komplexní problematiku teorie důvěry. Snaha zahrnout co možná nejvíce přístupů na druhé straně vede k nebezpečí rozbředlosti terminu. Mnoha odlišnými výrazy přetížený pojem ztrácí schopnost rozlišit, vysvětlit.

Sztompkova hlavní ambice je teoretická. My jsme zde ale více pozornosti věnovali empirické aplikaci jeho teorie na polském případě. Zdá se přitom, že data v případové studii nezřídka sama relativizují a vymezují rámec platnosti autorovy obecné teorie. Například nelze v rovině výzkumu jednoduše doložit přínos v první kapitole zmíněného paradigmatického posunu k „měkkým“ proměnným. Nejednou vykazují autorovy klasifikace důvěry silnou korelaci s „tvrdými“ socioekonomickými charakteristikami. Mezi intervenujícími proměnnými v modelu vzniku důvěry mají své místo

bohatství, moc, bezpečná práce (s. 133) atp. V případové studii vidí Sztompka v emigraci vzdělanců a profesionálů na Západ známku externalizace důvěry (s. 163), ale stěží může vyvrátit tvrzení, že tyto skupiny lákají vyspělé státy spíše pro svoji „tvrdou“ měnu a vyšší ohodnocení, jež se v nich lidskému kapitálu dostává.

V teorii Sztompka kvalitativně nerozlišuje důvěru v objekty na různých úrovních společnosti. V případové studii bez toho, že by to výslovně uvedl, už ale sleduje fluktuaci důvěry víceméně jen na makroúrovni společnosti, důvěry v celospolečensky platné objekty (prezident, vláda, církev...). Data, se kterými pracuje (výzkumy veřejného mínění, národní survey), mu sestoupit na nižší úroveň ani nedovolují. Substituty důvěry, které se na místo uvolněné vytrácející se důvěrou dostávají, musíme ale také považovat za substituty právě jen na celospolečenské úrovni. Příkladem nad jiné průkazným je opět případ externalizace důvěry. Sztompka nepůsobí přesvědčivě, když ústup „důvěry“ dokumentuje vysokou podporou vstupu země do NATO a EU (s. 162). Navíc později zmiňuje „realistický výhled přijetí do západních vojenských, politických a ekonomických aliancí“ (s. 182) mezi faktory překonání nedůvěry.

Sztompka sleduje vývojové trendy důvěry v celou řadu objektů a snaží se zjištěnou fluktuaci vysvětlit fungováním či naopak nefungováním určitých institucí. Jeho koncept kultury důvěry je silný v otázce reprodukce důvěry (resp. nedůvěry). Důvěra posiluje další důvěru, podobně jako se nedůvěra šíří v bludném kruhu pozitivní zpětné vazby. Jak z tohoto bludného kruhu vyskočit, to Sztompka nevysvětluje. Jen

zjišťuje, že se tak v Polsku někdy kolem roku 1993 stalo. Sztompkovo pojetí tak nechává prostor pro odlišné chápání proměn společnosti v období mezi dvěma zvraty důvěry ohraničeném zhruba roky 1989 a 1993. Nechává otevřenou otázku: Co dělají instituce podporující důvěru, když nefungují? Nechává otevřené pole pro výzkum, který nesleduje trendy poklesu důvěry na celospolečenské úrovni, ale sestupuje spolu s důvěrou uzavírající se do menších kolektivů na nižší úrovni společnosti. Zásadní proměny společností, jíž jsme byli všichni svědky a které byly tak markantní na makroúrovni, se tu jeví v daleko méně jasném světle. Místo trendů zde sledujeme vítězství a pády, proměny rolí, hráčů i jejich koalic, snahy o prosazení změn i jejich zabrzdění, otevírání i rozpady uzavřených komunit, dlouholetých přátelství atd. Důvěru v takovém typu výzkumu je potřeba definovat jinak a úzeji. Takové chápání důvěry nemá co dělat s očekávaným jednáním, se zajištěním důvěryhodnosti partnerů, se spoléháním na fungování institucí všeho druhu. Je to důvěra, která slovy Adama Seligmana „vstupuje do sociální interakce v mezích systému či v jeho limitech“.

Souhrnně řečeno, Sztompkova kniha je poučná v tom, s jakou šíří teoretických přístupů k tématu důvěry seznamuje. Koncept a model vzniku kultury důvěry, který Sztompka rozpracovává, vyzvedává do popředí našeho zájmu procesy demokratické konsolidace ve společnostech střední Evropy, které prošly zásadní proměnou. Upozorňuje nás přitom na makrosociální efekty, které vytváří spojení tisíců aktů nově ustavených a zaběhávajících se institucí.

Dan Ryšavý

Z činnosti Masarykovy české sociologické společnosti

V jarních měsících Masarykova česká sociologická společnost uspořádala dva semináře. Prvním bylo diskusní setkání u příležitosti 150 výročí narození T. G. Masaryka, které počátkem května společně připravily sekce sociologie integrálního zkoumání člověka a sekce sociologie kultury. Prof. Vladimír Čech hovořil na téma: „T.G.M. o mravních dimenzích vědecké práce“. Masarykovo krédo „kriticky myslet a poctivě jednat“ aplikoval na vztah mezi sociologickým poznáním a angažovaností sociologů, na vztah mezi sociologií a politikou. Hovořil o Masarykově vlivu na osobnosti české a slovenské sociologie mezi dvěma válkami i na některé osobnosti pozdější. Zmínil mimo jiné i zásady, s nimiž byla před deseti lety zakládána Československá sociologická společnost při ČSAV – nepodléhat úzce stranickému ideologizování, tolerovat názory druhých a diskusi chápat jako jediný způsob rozvíjení sociologického poznání. Debata nad referátem jednak specifikovala vliv TGM na další sociology, jednak se zabývala možností poznatelnosti společenských jevů a kritérii pravdivého poznání.

Druhý ze seminářů se konal začátkem června a byl věnován českému zemědělství a venkovu v kontextu evropského modelu. O semináři je v *Sociologickém časopisu* zveřejněna samostatná zpráva.

Na adresu MČSS přišly v posledních měsících následující nabídky k účasti na mezinárodních konferencích, workshopech, výzvy k publikacím či dalším pracovním kontaktům:

- 1) ISA Research Committee on Futures Research, Mid-Term Conference, September 17-19, 2001, Catholic University, São Paulo, Brazil

Téma: Universal Values and the Future of Society. Termín neuveden.

Abstrakta zasílat na adresu: Reimon Bachika, RC07 President, Dept Sociology, Bukkyo University, Urasakino, Kitahananobocho, 96, Kita-ku, Kyoto, Japan, 603-8301, fax 81-78-252.1337, e-mail bachika@bukkyo-u.ac.jp

Local Organizers: Prof. Lia Diskin, Pallas Athena Association, e-mail balia@ibm.net, Prof. Edgar de Assis Carvalho, São Paulo Catholic University.

- 2) Prize for a Doctoral Thesis

The Union of International Associations založená v roce 1910, se rozhodla udělit cenu za doktorské teze.

Rukopisy musí být napsány v anglickém nebo francouzském jazyce a zaslány na sekretariát UIA v trojím vyhotovení do 1. ledna 2001.

Oficiální udělení ceny se bude konat během UIA General Assembly 2001.

Více informací obdržíte na adrese: Union of International Associations, 40 rue Washington, 1050 Brussels, Belgium, tel 32-2-6401808, fax 32-2-6436199, e-mail uia@uia.be

Více informací na <http://www.uia.org/>

- 3) International Workshop Social Theory and the Work of Cornelius Castoriadis, Crete, Greece, September 28-30, 2000

The Department of Sociology at the University of Crete organizuje mezinárodní konferenci na téma Social Theory and the Work of Cornelius Castoriadis. Důraz bude kladen na pozdější dílo Castoriadise z oblasti sociologie a psychologie. Mluvčími budou: A. Wellmer, V. Descombes, J. Whitebook, J. Arnason a P. Wagner.

Prezentaci příspěvků zasílejte v abstraktech na adresu: Kanakis Leledakis, leledakis@social.soc.uoc.gr, Department of Sociology, University of Crete, Rethimno, 74100 Crete, Greece

Termín pro zaslání nebyl uveden.

- 4) ISA Research Committee on the Sociology of Migration RC31 organizuje dvě konference v Latinské Americe a v Evropě.

1. International Migration in Latin America Enters a New Millennium, Buenos Aires, Argentina, November 2-4, 2000

Abstrakta o obsahu 300 slov (v angličtině) zasílat nejpozději do 1. října 2000 na adresu: Enrique Oteiza, e-mail: eoteiza@mail.fsoc.uba.ar

Více informací na

<http://www.ucm.es/info/isa/cforp102.htm>

2. Migration Between States and Markets, Liege, Belgium, May 2001

Abstrakta o obsahu 300 slov by měla být zaslána do 16. března 2001 na adresu: Marco Martiniello, e-mail m.martiniello@ulg.ac.be

Více informací na:

<http://www.ucm.es/info/isa/cforp103.htm>

5) Prof. Viviana Zelizer, Nina Bandelj a Lynn Robinson na Sociology Department, Princeton University, USA, sbírají materiál o sociologii dětství pro přípravu informačního průvodce pro potřeby studentů, učitelů a výzkumných pracovníků. Ocení sylaby, bibliografie či datové materiály či jiný materiál, který by mohl pomoci.

Příspěvky zasílat na adresu: Viviana Zelizer, vzelizer@princeton.edu nebo Nina Bandelj, nbandelj@princeton.edu, Department of Sociology, Princeton University, Princeton, USA.

Více informací na

<http://www.princeton.edu/~sociolog>

6) Challenging Sociology Visually

Vizuální sociologie připravuje studii o využití obrazů jako analytického nástroje každého sociologa. Příspěvky budou publikovány na web site International Visual Sociology Association <http://www.sjmc.umn.edu/faculty/schwartz/ivsa/> jako část speciálního vydání *Sociological Imagination*.

Uzávěrka pro všechny příspěvky je do 15. září 2000 na adresu: John Grady, jgrady@wheatonma.edu, Department of Sociology, Wheaton College, Norton, MA 02766, USA.

7) Woodrow Wilson Fellowships 2001-2002

The Woodrow Wilson International Center for Scholars vyhlašuje soutěž pro rok 2001-2002. Centrum už 21. akademický rok uděluje ceny za nejlepší projekt v oblasti sociálních věd a humanities. Příspěvky z jiných zemí (v angličtině) jsou vítány.

Příspěvky a žádost o více informací zašlejte do 1. října 2000 na adresu: Scholar Selection and Services Office, Woodrow Wilson Plaza, 1300 Pennsylvania Avenue, NW, Washington, DC 20004-3027, USA, e-mail fellowships@wwic.si.edu, tel 1-202-691-4170, fax 1-202-691-4001

Abstrakta mohou být také zaslána na Wilson Center website:

<http://www.wilsoncenter.org>

8) International Sociological Association

Mezinárodní sociologická asociace by ráda založila přímé spojení mezi svými výzkumnými pracovníky a jinými výzkumnými týmy. ISA žádá o zaslání kontaktních adres výzkumných pracovníků, které rozešle mezi ISA týmy. ISA zašle všem zájemcům kopii posledního bulletinu, bližší podrobnosti o členství a možnou účast na jednotlivých akcích.

International Sociological Association, Faculty of Political Sciences and Sociology, University Complutense, 28223 Madrid, Spain, e-mail: isa@sis.ucm.es, <http://www.ucm.es/info/isa>, tel 34-91 352 7650, fax 34-91 352 4945.

Eliška Rendlová

Seminář MČSS „České zemědělství v rozvoji venkova: adaptace na evropský model“

První červnový den se uskutečnil v zasedací místnosti Sociologického ústavu AV ČR seminář Masarykovy české sociologické společnosti navazující na tematický cyklus seminářů *Evropská integrace*. Záměrem semináře bylo věnovat se aktuálním problémům českého venkova. Náplň semináře zabezpečili sociologové z Katedry humanitních věd České zemědělské univerzity v Praze. Účastnily se ho té-

měř dvě desítky osob, mezi nimiž byli oborově zastoupeni nejen sociologové venkova, ale též urbanisté, politologové a další hosté, které problémy a budoucnost venkova zajímají. Zúčastnění byli na jedné straně lidé, kteří se problémy venkova zabývají teoreticky, výzkumně a jako pedagogové, a na druhé straně lidé přicházející z praxe.

Úvodní slovo přednesla Věra Majerová z České zemědělské univerzity v Praze, vzpomenula vývoj československé sociologie venkova a zemědělství ve svých vzletech a pádech

a dále podala informaci o sociologickém pracovišti na ČZU v Praze.

První referát přednesla Helena Hudečková z České zemědělské univerzity v Praze. Teoretickým východiskem jejího vystoupení byla problematika společenské nerovnosti mezi městem a venkovem a zemědělstvím a průmyslem, obsahující jak aspekty ekonomické, tak sociální a vyvíjející se v kontextu urbanizace a industrializace. Zdůraznila, že jsou to zejména venkovské oblasti, které vykazují nepříznivé ekonomické ukazatele zvl. ve spojení s demografickými. Upozornila na změny v příjmové disparitě zemědělství vůči průmyslu, a též zemědělství vůči národnímu hospodářství jako celku. Zaměřila se na vzrůst příjmové disparity v posledních deseti letech, zřetelný při porovnání nominálních, tak reálných příjmů.

Dále hovořila o procesu reorientace od produktivistického k trvale udržitelnému modelu vývoje zemědělství, který je mj. považován také za faktor možného zmírňování zmiňované nerovnosti ve venkovských oblastech, a který se v zemích EU prosazuje sice těžce, ale již patnáct let. Tatáž diskuse se v 90. letech rozběhla i v ČR. Dokladem o ní je šest variant zemědělské politiky z poloviny 90. let, pohybujících se na škále od „pustě liberální“ až po „regionálně humanistickou“. K tehdy vítězné, zvolené „pustě liberální“ variantě bylo rok poté potřebné připojit regulativní opatření. Teprve v roce 1999 se do popředí politického zájmu dostala varianta „regionálně humanistická“ (také v souvislosti se změnou politického klimatu), přičemž autorka referátu zdůraznila, že to je ta z variant, která se blíží pojetí reformované společné zemědělské politiky z roku 1992.

Druhou referující byla Magdalena Hrabánková, vedoucí katedry řízení a obchodu Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Byla pozvána jako hlavní host, neboť je vedoucí pracovního týmu při odboru Evropské integrace Ministerstva zemědělství ČR. Hlavní náplní jejího referátu byla podrobná informace o programech předvstupní pomoci ČR do EU. Zaměřila se zejména na program SAPARD (Support for Preaccession Measures for Agriculture and Rural Development) určený pro

rozvoj venkova a zemědělství. Upozornila na jeho funkci jakožto „cvičného“ programu, resp. předzvěstí příštích aktivit spojených s přípravou dokumentů pro čerpání prostředků ze strukturálních fondů. Dále zmínila priority, gesci, časové horizonty a předpoklady, které musíme splnit, aby potřeby rozvoje českého venkova a zemědělství mohly být částečně hrazeny z prostředků určených pro program SAPARD a navazující příslušný strukturální fond EAGGF (Evropský zemědělský podpůrný a garanční fond). Referující zdůraznila kompatibilitu mezi programem SAPARD a tzv. Plánem národního rozvoje (NDP), neboť je předpokládáno, že řada opatření a akcí zamýšlených pro rozvoj venkova a zemědělství v rámci příslušné části tohoto plánu budou uskutečněny právě s podporou (prostřednictvím) programu SAPARD a po přistoupení s podporou strukturálních fondů EU. Proto je namísto jmenovat klíčová témata propojující NDP a program SAPARD – udržitelný rozvoj venkovských oblastí (rozvoj multifunkčního zemědělství v regionech včetně diverzifikace venkovských aktivit), stoupající konkurenceschopnost zemědělství a lesnictví, zejména v souvislosti s normami EU a zvyšující se přidanou hodnotou výrobků. Tato klíčová témata jsou ve zmiňovaných dokumentech rozpracována do priorit, cílů a opatření.

Na závěr, po vyslechnutí obou příspěvků, se rozběhla diskuse zaměřená zejména k praktickým otázkám. Nejžhavějším tématem byl připravovaný program SAPARD. Diskutovalo se zejména o dlouhodobosti programu, dílčích problémech na rozhraní sociologie venkova a sociologie zemědělství v souvislosti se získáváním prostředků na jejich řešení, o podílu neziskových organizací na projektech obnovy venkova.

Z diskuse vyplynuly požadavky potřebné pro rozvoj českého venkova. Zúčastnění se shodli na důležitosti realizace takových projektů obcí, které integrují několik priorit současně (ekonomické, ochrany životního prostředí ad.), na potřebě vzdělávat odborníky pro řešení problémů venkova a na to navazující komunikace a spolupráce mezi „sociology-teoretiky“ a „sociology z praxe“.

Eva Kučerová, Pavlína Maříková

Výzkum hodnot, víry a religiozity „Probuzení“ („Aufbruch“)

1. Od konce roku 1998 pracuje v rámci agentury POINT Praha malý tým na sekundárních analýzách výzkumu zabývajících se problematikou duchovního rozměru existence naší společnosti. Kromě vlastních předchozích rozborů a teoretických východisek – spojených mj. s pokusy o hledání typologie spotřebitelského chování u nás a sociodemografických i postojových charakteristik takových typologií – byly počátky těchto prací spojeny s realizací výzkumu „Bůh po komunismu“, který v deseti postkomunistických zemích připravil tým z Pastorálního fóra ve Vídni vedený prof. Paulem M. Zulehnerem. Významný podíl na autorství výzkumu má prof. Miklós Tomka z Teologické fakulty Univerzity v Budapešti. Na vedení historické části analýz se podílí významnou měrou András Maté-Tóth z Univerzity v Szegedu.

Výzkum „Bůh po komunismu“ – známý pod heslem „Aufbruch“, pro něž nakonec považujeme za nejvhodnější český ekvivalent název „Probuzení“ – se uskutečňuje ve dvou rovinách. Jedna je zaměřena na historickou analýzu (ve 14 okruzích charakterizujících vývoj náboženskosti, církví, řádů a dalších aspektů náboženského života v letech od 2. světové války až do devadesátých let), druhá vychází ze společného empirického sociologického šetření orientovaného na oblast duchovního života společnosti, především náboženskosti. Obě roviny analýz se uskutečňují v 10 zemích, konkrétně v Litvě, Polsku, bývalé NDR, Ukrajině, Slovensku, Maďarsku, Chorvatsku, Slovinsku, Sedmihradsku (jako zástupci Rumunska) a České republice. Autor této informace byl pověřen zpracováním sociologické části za Českou republiku. Historickou práci u nás vede J. Stříbrný z České křesťanské akademie, prezident České křesťanské akademie T. Halík byl jedním z inspirátorů celého výzkumu a podílí se na jeho řízení.

Dosud byly vydány z výsledků prací tři publikace. Všechny zpracovávají výsledky empirického sociologického výzkumu. První vyšla v počátku roku 1999 z pera Miklóse Tomky a Paula M. Zulehnera, jmenuje se *Reli-*

gion in den Reformländern Ost (Mittel) Europas (Pastorales Forum, Wien 1999) a jde o srovnávací analýzu základních výsledků výzkumu v oblasti náboženskosti v deseti srovnávaných zemích, druhá v pořadí byla kniha *Religion und Kirchen in Ost (Mittel) Europa: Ungarn, Litauen, Slowenien* (autoři Miklós Tomka, Aušra Maslauskaitė, Andrius Navickas, Niko Toš, Vinko Potočnik, Pastorales Forum, Wien 1999), která je první z řady publikací prezentujících základní charakteristiky vývoje náboženskosti a církví – především s využitím výzkumu „Probuzení“ – vždy za trojici států, tato konkrétně za Maďarsko, Litvu a Slovinsko. Konečně letos v lednu vyšla další souhrnná publikace, tentokrát věnovaná místu náboženskosti a církví ve společnosti v deseti srovnávaných zemích. Tato publikace autorů výzkumu, tedy M. Tomky a P. M. Zulehnera, se jmenuje *Religion im gesellschaftlichen Kontext Ost (Mittel) Europas* (Pastorales Forum, Wien 2000). Doufejme, že se podaří, aby do konce tohoto roku vyšla čtvrtá publikace, shrnující poznatky za další tři země, konkrétně Polsko, Chorvatsko a Českou republiku. Kniha vesměs vycházejí v němčině. Předpokládáme, že první díl souhrnné analýzy bude přeložen do češtiny ještě letos a snad se povede ho vydat.

Terénní sběr dat pro sociologickou část analýz uskutečnila v České republice v konci roku 1997 agentura GfK. Jde o šetření na vzorku 1053 respondentů vybraných vícetupňovým náhodným výběrem z populace ČR nad 18 let. Bez umělých znaků zahrnuje tento výzkum 248 znaků obsažených ve 106 otázkách. Témata otázek lze rozdělit do několika oblastí:

- Hodnotové orientace (zahrnující všeobecné hodnoty, hodnotové struktury a preference, křesťanské hodnotové orientace, sebehodnocení, hodnocení vlasti a národa, hodnocení rodiny, víru v lidi, hodnocení životního standardu a konzumních orientací, politické postoje a základní běžné normy chování);
- Individuální rovina náboženskosti a víry (zdroje náboženskosti v původní rodině a dětství, vlastní aktivity v církvích, osobní vztah k Bohu a k víře, informační zdroje pro náboženskost, dopady náboženského přesvědčení na život, význam a místo náboženskosti a konečně vlastní praktikování v církvích a náboženských společenstvích);

– Církve a jejich místo a funkce ve společnosti (sem spadá řada charakteristik věnovaná vývoji postavení církve v minulých letech, místu a funkcím církví vůbec, místu a funkci katolické církve i financování církve).

Součástí výzkumu byly přirozeně i bohaté sociální a demografické charakteristiky dotazovaných.

2. Když jsme převzali data za ČR z tohoto mezinárodního výzkumu ke zpracování, usoudili jsme, že by bylo škoda nesrovnat je s daty z jiných velkých sociologických šetření zaměřených na tuto či blízkou problematiku uskutečněných po roce 1990 na našem území. Už proto, že při projednávání spolupráce autoři výzkumu „Probuzení“ na vhodnost postupu umožňujícího komparovat data z tohoto výzkumu s jinými údaji upozornili. A také proto, že prof. P. M. Zulehner se autorsky významně podílel vlastně na většině těchto mezinárodních šetření. Především na řadě výzkumů známých pod názvem Evropské hodnoty. Pokusili jsme se tedy nejprve shromáždit poznatky o tom, které výzkumy to byly a u kterých z nich je možné získat data k dalšímu zpracování. Nakonec se povedlo získat a dále zpracovávat data z následujících šetření:

– „O vztahu čs. populace k náboženství a Bibli“. Organizátor The British and Foreign Bible Society (Swindon, England) a The Lausanne Committee for Word Evangelization (Oxford, England). Výzkum se uskutečnil v šesti postkomunistických zemích. Terénní sběr dat v březnu 1991 provedl u nás Institut pro výzkum veřejného mínění Praha na kvótním výběrem stanoveném vzorku 1950 dotazovaných obyvatel České republiky starších 15 let. Celkem bylo položeno 54 otázek, v nich bylo 127 znaků. Předmětem našeho zpracování není část výzkumu zaměřená na marketingové otázky spojené s možnostmi prodeje bible v naší společnosti.

– „Studium evropských hodnot“ (European Value System Study) z roku 1991. Původním organizátorem bylo Evropské společenství. Šlo o další šetření po letech 1981 až 1983. Data k dalšímu zpracování byla získána ze Sociologického ústavu Akademie věd. Ten také garantoval v roce 1991 sběr dat za Českou republiku. Sběr se uskutečnil v roce 1991 celkem ve 27 zemích, z toho bylo 25

z Evropy, plus USA a Kanada. Za ČR bylo uskutečněno 2109 rozhovorů. Položených 109 otázek obsahovalo – bez umělých – 352 znaků.

– Z výzkumů ISSP (International Social Survey Programme) jsme z databáze Sociologického ústavu Akademie věd zpracovávali data ze šetření z roku 1995 věnovaného „národní identitě“ a z roku 1999 zabývajícího se „religiozitou“. (Předchozí šetření věnované v roce 1992 religiozitě v rámci ISSP se bohužel v ČR neuskutečnilo.)

Výzkum Národní identita – ISSP 1995 byl uskutečněn v říjnu a listopadu 1995 na vzorku 1111 dotazovaných starších 16 let a mladších 75 let. Zahrnul 69 otázek se 128 znaky.

Výzkum Religiozita – ISSP 1998, byl v ČR uskutečněn až v létě 1999. Oficiální rok konání tohoto výzkum v účastnických zemích projektu ISSP byl rok 1998. V České republice bylo 1224 dotazovaných vybraných náhodným stratifikovaným výběrem z populace nad 18 let. V 92 otázkách bylo 292 znaků, s umělými šlo o 367 znaků.

Kromě těchto výzkumů jsou do sekundární analýzy zahrnuty také poznatky z výzkumů uskutečněných Institutem pro výzkum veřejného mínění na témata blízká oblasti srovnávacích analýz (např. desetiletá řada 32 hodnotových orientací či návaznost na výzkum Evropských hodnot v oblasti tzv. denní etiky, vývoj věřících a vztahu k církvi atd.) a částečně jsou také exploatovány výzkumy řady TREND agentury STEM. Speciální dílčí studie na téma mínění o církvi (např. realizované agenturou Factum pro Ministerstvo kultury) se ukázala jako málo využitelná.

Teprve v poslední době (v březnu 2000) se nám podařilo získat data z opakovaného šetření Evropské hodnoty 1999 za Českou republiku. Ne však od „sběrače“ těchto dat v České republice. Domluva s realizátorem terénního sběru v ČR (agenturou SC&C Praha) byla sice jakoby plná dobré vůle, avšak agentura si stanovila pravidlo, že rok bude výzkum „autorsky vytěžovat sama“ a data pro další využití neposkytl. Situace je – díky laskavé pomoci děkana Teologické fakulty Vědeňské univerzity prof. Zulehnera a dalšího z kooperantů na tomto výzkum v ČR, konkrétně doc. Rabušice

z Masarykovy univerzity v Brně – taková, že ve srovnávací analýze bude možné využít i data z výzkumu Evropské hodnoty 1999.

3. Metodologické problémy zpracování výsledků tolika výzkumů jsou ovšem značné. Především jsou to problémy spojené s mírou kompatibility dat. Oblasti zkoumání jsme rozdělili v podstatě podle struktury témat obsažených ve výzkumu „Probuzení“. Míra pokrytí těchto témat je samozřejmě odlišná. Zdaleka ne vždy je možné „sestavit“ časovou řadu za období 1991 až 1999. Pojmové difference ve znění otázek – někdy zdánlivě nevelké – mají dalekosáhlé dopady do frekvencí a souvislostí odpovědí. Navíc je problém komplikovaný tím, že tato problematika nebyla po dlouhá léta v naší sociologii soustavněji zkoumána. Situace je o to složitější, že vlastně k žádnému z výzkumů s jejichž daty pracujeme není k dispozici projekt. Problém „obrácené operacionalizace“ – tedy snahy dobrat se obsahu a hypotéz z dat, pochopit smysl a směřování otázek, navíc ve vzájemných souvislostech uvnitř jednotlivých výzkumů, ale i mezi výzkumy – se ukazuje jako složitý a u nás možná dosud ojedinělý. Na druhé straně vede zpracovatele možná k větší obezřetnosti, než kdyby byli sami autoři těchto či některého z těchto empirických výzkumů. Pokora vůči datům, respekt vůči výsledkům, hledání variant zpracování z možností SPSS a statistických postupů umožňujících srovnávání třeba průměru škál, pokusy znovu a znovu z různých hledisek propočítávat vztahy mezi proměnnými, snahy hledat možné varianty vztahu a vícenásobných souvislostí, to jsou postupy ověřování a hledání cest k porozumění obsahům dat.

V určitém smyslu celému procesu napomáhají diskuse s adresáty výzkumných zpráv, které ze sekundární analýzy výzkumu zabývajících se duchovním stavem a vývojem naší společnosti postupně vznikají. Jednak je tímto adresátem Česká biskupská konference, dále Karlova univerzita, konkrétně Institut základů vzdělanosti (kde se pokouší autor tohoto textu aplikovat získané poznatky ve výuce) a konečně Západočeská univerzita v Plzni. Dosud vzniklo 7 zpráv, do konce prvního pololetí 2000 by měl být hotov text studie určené – jak bylo řečeno – k publikování v Pastorálním fóru ve Vídni spolu s textem o Polsku a Chorvatsku.

V tomtéž čase by měl být hotov rukopis knížky určené pro české zájemce. Ten by se měl zabývat hodnotami, vírou a religiozitou – duchovním stavem naší společnosti. Věříme, že se povede zpracovat ucelený text o postavení církve ve společnosti, tak potřebný mimo jiné i při přípravě Plenárního sněmu Katolické církve.

Všechny dosavadní i zamýšlené výstupy jsou založeny na komparacích dat tak, aby vznikal postupně pokud možno ucelený obraz duchovního stavu a vývoje naší společnosti. Jestliže např. dnes řada pojednání končí konstatováním, že „pro úspěch změn ve společnosti je podstatné, aby došlo ke změnám hodnotových struktur“, nebo naopak začíná tvrzením, že „po roce 1989 došlo u nás k posunům v hodnotových strukturách“, pokoušíme se uvedenou analýzou dát ucelenou informaci, o jaké změny případně jde, nebo naopak, o jaké změny by snad i mohlo jít v souvislosti s transformací této společnosti po roce 1989. Dosavadní výsledky ukazují, že takové ucelené informace o hodnotové struktuře a jejím vývoji, o normách chování na tyto posuny v hodnotových strukturách navazujících, o typologii hodnotových orientací v naší společnosti a jejich změnách, ale také o místu víry, náboženství a církvi, jakož i významu vzdělanosti, věkových posunů, místních rozdílech, sociálně-ekonomických vlivech a souvislostech i dalších determinantách těchto typologií, že tedy ucelenější poznatky o těchto i dalších oblastech budou možné. Samozřejmě, že autoři neaspírují na „konečnou“ výpověď o vývoji české společnosti po roce 1989. Nejen pro vlastní nedostačivost, nejen pro takřka nekonečnou složitost souvislostí, vztahů a vlivů, ale i pro omezené možnosti zabudované v aparátu empirických sociologických výzkumů. Byť jde o výzkumy mezinárodní a zajisté připravované s velikou znalostí a péčí. Na druhé straně jsme přesvědčeni, že otevření věcných diskusí právě na téma duchovního obsahu změn nastalých po roce 1989 v této zemi je nanejvýš aktuální. Konec konců jde o stěžejní dimenzi těchto změn.

Informace o realizované sekundární analýze je určena především pro zájemce o tuto problematiku, případně pro ty, kteří se pokoušejí o něco podobného a jejichž výsledky by

bylo jistě velmi zajímavé porovnávat s výsledky našimi. Zároveň považujeme za nutné zveřejnit tuto základní informaci – když poznatky jsou natolik rozsáhlé a komplikované, že skoro přesahují možnosti časopiseckých rozměrů – i proto, aby vešlo ve známost, že se tyto práce dějí, aby bylo případně možné soustředit třeba dosud rozptýlené síly tak, aby bylo možné podmínky pro započatý výzkum rozvíjet a ne tlumit. Jde tak i o informaci pro případné zá-

jemce o možnosti podpory dalších prací na sekundární analýze výsledků velkých mezinárodních empirických sociologických výzkumů zaměřených na hodnoty, normy, viru a religiozitu, na duchovní stav naší společnosti.

Ředitelské pracoviště: POINT, s.r.o., Thávkurova 3, 160 00 Praha 6; e-mail jbor@mbx.cesnet.cz

Libor Prudký

Mezinárodní interdisciplinární konference „Philosophy and Social Sciences“ 2000

Filozofický ústav AV ČR a Inter-University Centre uspořádaly v prostorách Akademie věd, v pražské vile Lanna, od 10. do 14. května letošního roku již osmý ročník mezinárodní konference „Philosophy and Social Sciences“, jejíž interdisciplinární charakter je vytvářen zejména přednáškami na pomezí filozofie, sociologie a politologie. Pluralitu stanovisek zajišťují diskuse mezi liberálními, komunitaristickými, feministickými, postmoderními a dalšími interpretacemi. Konference je spoluorganizována významnými teoretiky z Università di Parma, Goethe-Universität ve Frankfurtu nad Mohanem, Arndt-Universität v Greifswaldu, Columbia University v New Yorku, Harvard University a Essex University. Přestože se setkání stejně jako v minulých letech zúčastnili především západoevropeští a severoameričtí odborníci, letošní snaha organizátorů konference o větší zastoupení středoevropského regionu vyústila v účast také slovenských, polských a maďarských univerzit.

Přednášky letošní konference byly zařazeny do pěti tematických okruhů: „Zlo a jeho reprezentace“, „Demokratická teorie a demokratické instituce“, „Koncepce liberalismu“, „Co je sociální filozofie“ a „Reflexivita a reflexe v právu, morálce a institucích“. Každý den byl zahájen úvodní obecnou přednáškou, po níž následovaly úžeji zaměřené příspěvky a diskuse, které probíhaly ve třech paralelních skupinách. Z téměř padesáti přednášek, které na konferenci zazněly, však tato stručná zpráva připomene pouze příspěvky, jež vzbudily nejvíce pozornosti a diskusí.

Carlos Thiebaut svým příspěvkem o potřebě pojmenování společenského a politického zla otevřel tematickou sekci o zlu a jeho reprezentaci. V rámci diskuse o veřejné a politické artikulaci morálních požadavků hovořil o normativním aspektu demokratické politiky paměti. Vzhledem k tomu, že zlo není konstituováno pouze jako empirický fakt (evidentní vraždy, útočné války apod.), ale také jako výsledek veřejného diskursu (např. definice obranné války), poukázal na těžkosti spojené s konceptualizací tragických událostí (jakými jsou např. Osvětim, gulag nebo Hirošima) a na skutečnost, že nedostatek demokratických podmínek veřejného diskursu ústí v nežádoucí absenci veřejného uznání utrpení a svědectví.

Podobným otázkám se věnovala také Kim Scheppeleová, která pronesla přednášku o charakteru ústav formulovaných po pádu totalitních politických systémů. Zabývala se způsoby, jakými jsou v ústavách reflektovány negativní zkušenosti z existence režimů „hororu“. Např. vzhledem k fašismu analyzovala německou ústavu a rozlišila mezi etnickou definovanou pospolitostí a pospolitostí spjatou s univerzálně pojatou lidskou důstojností. Ve stejné tematické sekci dále prezentovali své příspěvky Maria Pia Lara a Jonathan Maskit, kteří pojednali o pojetí zla v souvislosti s pozitivně či negativně přijímaným konceptem soudnosti. Podobnému tématu se dále věnovali Pieter Duvénage s Kevinem Strohem, kteří se zabývali problémy spjatými s quebeckým nacionalismem a jihoafrickým apartheidem.

Další sekce byla zaměřena na téma demokratické teorie a demokratických institucí. Svojí přednáškou ji zahájil Ian Shapiro, který hovořil zejména o kladech a záporech deliberativního modelu demokracie. Ačkoliv Fou-

caultův důraz na mocenské vztahy shledal příliš jednostranným, pokusil se jím korigovat opačně deficitní deliberativní koncepci demokracie. Navrhl pojetí systému institucionálních úprav, který by korigoval dominující zdroje společenských mocenských vztahů a umožnil větší participaci občanů. Nadia Urbinattiová pokračovala v rozbořech deliberativního modelu demokracie příspěvkem o koncepci demokratické reprezentace, v němž se zabývala teorií Iona Elstera a vztahem mezi pragmatickým vyjednáváním a deliberativní argumentací.

Ve stejném tematickém okruhu vystoupila také Lucie Cviklová s přednáškou na téma české politické elity na pozadí společenských sil. Věnovala se především napětí, které vzniká mezi politickými stranami a aktivitami veřejné sféry v českém společensko-politickém kontextu devadesátých let. Stanislaw Konopacki vypracoval příspěvek o evropském občanství a výhodách plynoucích středoevropským zemím z rozšíření Evropské unie. Tématem demokratické teorie se dále zabývali Nick Crossley a Jodi Dean, kteří se zaměřili na různá empirická a normativní pojetí veřejné sféry, na diskuse mezi nimi a na ideologie informačního věku.

Tematický okruh o koncepcích liberalismu otevřel David Rasmussen příspěvkem o liberalismu a mezinárodním právu. Provedl interní kritiku Rawlsova pojetí mezinárodní a kosmopolitní spravedlnosti a jeho konceptu tolerance. Hovořil o mezích, které by měly stanovit hranice tolerance demokratických společností při aplikaci požadavků spravedlnosti na nedemokratické společnosti, a o potřebě sebereflexe politické teorie, která by měla vztáhnout princip tolerance také na sebe sama. Andrew Fagan následně pojednal o liberálních modelech multikulturalismu, konkrétně o teoriích Josepha Raze a Willa Kymlicky. Zdůraznil, že ochrana individuálních práv vyžaduje jednak uznání kulturního zakotvení jedinců jakožto předpokladu individuálního vývoje, a jednak uznání plurality kultur. Každá pospoli-

tost ale podle něj musí projít testem, který ověří, zda jsou její kulturní nároky dostatečně ohleduplné k ostatním pospolitostem a slučitelné s obecnými požadavky liberálního multikulturalismu, v jehož rámci se pospolitosti realizují.

V sekci o teoriích liberalismu prezentovala svoji přednášku také Tatiana Machalová, která analyzovala otázku lidských práv v interkulturním diskursu, přičemž se zaměřila na etiku a koncepci lidských práv Otfrieda Hoefheho. Poukázala na potřebu antropologického založení lidských práv a na provázání morálního tlaku odvozeného ze základních lidských potřeb s minimálními podmínkami lidského bytí. Beate Roesslerová přednesla příspěvek o autonomii a jejím vztahu k soukromé a veřejné sféře, v němž kritizovala současné liberální teorie za nedostatek analýz soukromé sféry.

Další tematická sekce byla věnována sociální filozofii. Jedna část příspěvků, které přednesli např. Hartmut Rosa a Maeve Cooková, byla orientována na základní vymezení sociální filozofie a její úkoly, část druhá se zabývala vztahem této disciplíny k vybraným specifickým otázkám, např. Barbara Fultnerová pojednala o teorii významu. Poslední tematický okruh, jenž byl zaměřen na reflexivitu a reflexi v právu, morálce a institucích, otevřeli Chad A. Goldberg přednáškou o občanství a Tocquevillovi a John P. McCormick příspěvkem, který analyzoval Habermasovo pojetí postnacionálního státu a Evropské unie.

Odborné přednášky po celý týden doprovázely mnohé neformální diskuse, které akademické zasedání obohacovaly o přátelskou atmosféru. Vybrané příspěvky budou stejně tak jako v minulých letech přeloženy do českého jazyka a postupně publikovány. Informace o dalším ročníku konference, jenž se bude konat od 23. do 26. května příštího roku opět v pražské vile Lanna, je možné získat u autora této zprávy ve Filozofickém ústavu AV ČR, Jilská 1, Praha 1.

Marek Hrubec

Petr Matějů, Klára Vlachová et al.: Nerovnost, spravedlnost, politika. Česká republika 1991-1998

Praha, Sociologické nakladatelství 2000, 402 s.

Monografie zhodnocuje práce na několika výzkumných projektech týmu vedeného Petrem Matějům, resp. K. Vlachovou a J. Večerníkem v Sociologickém ústavu AV ČR. Přináší vývojový pohled na otázky týkající se sociální transformace české společnosti v 90. letech končícího století. Část první pojednává o konzistenci objektivních a subjektivních stránek sociálního statusu, část druhá přináší pohled na změny v percepci nerovností a v představách o

sociální spravedlnosti a třetí část sleduje proměny politických postojů a volební chování českých voličů. Ilustrativní pojednání dat je formou grafů a tabulek, každá kapitola přináší obecné závěry. Jde o empirickou práci, která staví na datech z rozsáhlých kvantitativních komparativních výzkumů provedených v České republice, stejně jako z mezinárodních srovnávacích výzkumů. Na datech jsou testovány nejdůležitější hypotézy, které se týkají obnovy vazeb mezi důležitými dimenzemi sociálního systému, u nichž došlo u nás v období tzv. reálného socialismu k vážné erozi.

-js-

John Higley, György Lengyel (ed.): Elites After State Socialism

Lanhan, Rowman and Littlefield 2000, 252 pp.

Nakladatelství Rowman and Littlefield (dříve známé jako University Press of America) vydalo počátkem roku 2000 knihu *Elites After State Socialism*, jehož editoři jsou John Higley, profesor University of Texas, Austin, a György Lengyel, profesor Budapest University of Economic Sciences. Na úvodní stať obou editorů věnované žhavé teoretické problematice konfigurace elit v postsocialistickém období navazuje série statí autorů z různých zemí. Všechny texty v knize jsou výsledkem více než dvouleté přípravy. Obsahují jak empirické informace a analýzy, tak teoretické úvahy a interpretace a zobecnění. V první části věnované buď proměnám elit v širším pojetí, nebo přednostně změně politických elit, jsou zastoupeny tyto země: Česká republika (P. Machonin a M. Tuček), Slovensko (J. A. Gould a S. Szomolányi), Ma-

d'arsko (R. L. Tökés), Polsko (B. Mach a W. Wesolowski), Německo (C. Welzel), Srbsko (M. Lazič). V druhé části, pojednávající o změnách ekonomických elit, se referuje o těchto zemích: Chorvatsko (D. Sekulič a Z. Sporer), Ma'darsko (G. Lengyel a A. Bartha), Rusko (D. Lane), Bulharsko (D. Kostova), Bulharsko, Česká republika, Ma'darsko a Polsko (Á. Róna-Tas a J. Böröcz). Závěrečnou stať, analyzující osudy teorie elit a marxismu ve XX. století napsali J. Higley a J. Pakulski. Kniha je opatřena kvalitně zpracovaným rejstříkem.

Z recenze T. A. Baylise, University of Texas, St. Antonio: „*Výtečný sborník. (...) Studie se dobře doplňují, je možno se seznámit s mnoha výrazně odlišnými 'hlasy' k otázce elit. (...) Vědecká úroveň dosahuje nejvyšších standardů, text je jasný a dostupný. Znamená podstatný pokrok v literatuře jak o postkomunismu, tak o elitách.*“

P.M.

J. Machačová, J. Matějček: Sociální pozice národnostních menšin v českých zemích 1918-1938

Opava, Slezský ústav Slezského zemského muzea 1999, 289 s.

Cílem publikace bylo zjistit, do jaké míry působila sociální situace národnostních menšin v českých zemích na postoje jejich příslušníků k novému československému státu a zda to

opravňovalo jejich iredentu a politiku přispívající k likvidaci Československa. Záměrně si autoři nevšímají subjektivních pocitů příslušníků národnostních menšin k jejich sociální situaci. Srovnávajíc situaci německé, polské, židovské a cikánské menšiny se situací větší nového českého obyvatelstva, docházejí k závěru, že „objektivní situace“ se u menšin nelišila od situace české většiny leda v některých časových posunech měnících se sociálních

poměrů srovnávaných etnit, především české a německé. Třetina knihy je právem věnována metodickým a teoretickým otázkám, definicím, věrohodnosti dat atd. Analýza a interpretace jsou věnovány jednotlivým částem problému: početnosti a významu menšin, jejich sektorové, odvětvové a sociální skladbě, reprodukci obyvatelstva a jeho stěhování, zvláště zahraničnímu, významnému pro německou menšinu už před válkou 1914-1918.

Dále je sledováno rozmístění menšin a vlivům z toho vyplývajícím, materiální situaci, kulturní a školské politice státu, jazykovým otázkám a právnímu postavení menšin. Publikace obsahuje desítky statistických tabulek z domácích i zahraničních pramenů, několik grafů, ale především je dokumentována kolem 300 odkazů na prameny a literaturu. Analytická část je proložena víc než stovkou dílčích závě-

rů, jednovětých nebo rozvinutých, průběžně číslovaných, z nichž lze sestavit zkrácený rozbor projednávané problematiky se stanovisky autorů k dílčím otázkám.

Publikaci uzavírá německé resumé, které vzhledem k závažnosti problematiky mohlo být rozsáhlejší. Publikace plní cíl, který si uložila. Statistická data charakterizující pojednávané dílčí otázky nestranně ukazují, v čem nebyly národnostní menšiny uspokojovány v plném rozsahu a kde měly navrch (menšinové školství). Kdokoli v budoucnu bude psát o sociálních aspektech života našich národnostních menšin v meziválečném období, bude moci spolehlivě sáhnout po anotované publikaci. Její statistickou základnu však už sotva výrazně rozšíří.

Vladimír Srb

Hana Friedlanderová, Milan Tuček: Češi na prahu nového tisíciletí

Praha, SLON 2000, 223 s.

Knihla hledá empiricky podloženou odpověď na řadu více či méně obecných otázek spojených s životem současné české společnosti. Studie čerpá z rozsáhlých datových souborů firmy MEDIAN, která se zabývá výzkumy trhu, médií, veřejného mínění a vývojem software. Autoři se zajímají o analýzu rodinných příjmů, životní úrovně, o způsob trávení volného času, ale i o postoje k době před rokem 1989 a o hodnotový systém. V knize čtenáři naleznou

množství tabulek a přehledných grafů. Hana Friedlanderová vystudovala Matematicko-fyzikální fakultu Karlovy univerzity, pracuje ve společnosti MEDIAN, Milan Tuček je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu Akademie věd ČR, vzděláním je matematik, vědeckou aprobací je sociolog. Zabývá se jednak metodologií reprezentativních sociologických šetření a zpracováním jejich výsledků, jednak problémy třídní struktury a stratifikace a sociálně politických postojů obyvatelstva v bývalých státně socialistických zemích. Publikoval řadu vědeckých statí.

-js-



Sociological Review

3

CONTENTS

ARTICLES

Lara, P. de: A Sociological Mirage: "The Social Construction of Reality"	259
Vobruha, G.: Monetary Union, Social Policy and the Problem of a Redistribution- Proof European Identity	275
Mareš, P.: Poverty, Marginalisation, Social Exclusion	285
Kostelecký, T.: Proposed Changes to the Electoral Law Resulting from Amendments to the 'Opposition Agreement' in 2000 and their Possible Consequences	299

ESSAY

Katrňák, T.: Modern Partner Relationships and their Transformation in the Age of Late Modernity	307
--	-----

STUDENTS' WRITINGS

Nedbálková, K.: Gay Subculture in Brno	317
--	-----

REVIEW ARTICLE

Krářová, L.: The Sociology of Family. Ivo Možný	333
---	-----

REVIEWS	343
---------	-----

NEWS AND INFORMATION	375
----------------------	-----

ANNOTATIONS	383
-------------	-----

Sociologický časopis

PE4584

36. 2000.

3

OBSAH

STATI

- Lara, P. de: Jeden sociologický přelud: „sociální konstrukce skutečnosti“ 259
Vobruba, G.: Měnová unie, sociální politika a problém redistribuce 275
Mareš, P.: Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení 285
Kostecký, T.: Navrhované změny volebního zákona vzešlé z dodatků „opoziční smlouvy“ v roce 2000 a jejich možné důsledky 299

ESEJ

- Katrňák, T.: Moderní partnerské vztahy a jejich proměny v době pozdní modernity 307

STUDENTI PÍŠÍ

- Nedbálková, K.: Subkultura homosexuálů v Brně 317

RECENZNÍ STAŤ

- Králová, L.: Sociologie rodiny. Ku knize Iva Možného 333

RECENZE

- T. Eggeling, W. van Meurs, H. Sundhaussen (Hrsg.): Umbruch zur Moderne? (K. Müller) 343
R. F. Murphy: Úvod do kulturní a sociální antropologie (J. Grygar) 346
I. Možný: Proč tak snadno... (M. Hájek) 347
P. Pavlínek: Economic Restructuring and Local Environmental Management in the Czech Republic (Z. Vajdová) 349
J. Commaille, F. Singly (ed.): La question familiale en Europe (P. Horská) 353
R. Boudon, M. Cherkaoui and J. Alexander (eds.): The Classical Tradition in Sociology: The European Tradition I.-IV. (M. Rajčanová) 355
R. Benedictová: Kulturní vzorce (J. Grygar) 358
Ch. Lord: Politika (M. Lux) 359
J. Kořenský: Proměny myšlení o řeči (O. Šoltys) 363
J. Ortová: Kapitoly z kulturní ekologie (M. Lapka) 364
J. Hřaba, Z. Pechačová, O. F. Lorenz: Deset roků po 10 letech (D. Sýkorová) 365
A. Kaleta: Rewitalizacja obszarów rustykalnych Europy (V. Majerová) 367
P. Sztompka: Trust. A Sociological Theory (D. Ryšavý) 371

- ZPRÁVY A INFORMACE 375

- ANOTACE 383

Cena 39 Kč

ISSN 0038-0288



9 770038 028000

09 >